ISSN 0206—569X

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

675-75/2
1983

45
675-75

ეკონომიკისა და სამართლის სერია

3. 1983

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“,
ეკონომიკისა და სამართლის სერია, 1983, № 3

ეროვნული ბიბლიოთეკა

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ეკონომიკისა და სამართლის სერია

СЕРИЯ ЭКОНОМИКИ И ПРАВА

ჟურნალი დაარსებულია 1980 წელს
Журнал основан в 1980 году
გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Выходит раз в 3 месяца

3. 1983

გამომცემლობა „მეცნიერება"
ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА» • თბილისი
ТБИЛИСИ

ეროვნული ბიბლიოთეკა

სარედაქციო კოლეგია: ა. გუნია (რედაქტორი), ო. გამყრელიძე, მ. გველესიანი, პ. გუგუშვილი, გ. თოდუა, თ. ლილუაშვილი, ი. მიქელაძე, გ. ნადარეიშვილი, ი. ფუტკარაძე, თ. შავგულიძე (რედაქტორის მოადგილე), თ. ჩიკვაიძე (რედაქტორის მოადგილე). ლ. ჩიქავა.

პასუხისმგებელი მდივანი **ა. შენგელია**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: **Гуния А. Л.** (редактор), **Гамкрелидзе О. К., Гвелесиани М. И., Гугушвили П. В., Лилуашвили Т. С., Микеладзе И. С., Надареишвили Г. Н., Путкарадзе Я. В., Тодуа Г. С., Чикава Л. Л., Чикваидзе Т. Н.** (зам. редактора), **Шавгулидзе Т. Г.** (зам. редактора).

Ответственный секретарь **А. Л. Шенгелия**

© „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე“, ეკონომიკისა და სამართლის სერია, 1983, № 3

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380007, მახარაძის ქ. № 14
Адрес редакции: Тбилиси, 380007, ул. Махарадзе, 14
ტელეფონი 37-95-46 телефон

გადაეცა წარმოებას 25.8.83; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 7.12.83; შეკვ. № 2240; ანაწყობის ზომა 77×11 1/2; ქაღალდის ზომა 70×108 1/16; მაღალი ბეჭდვა; ნაბეჭდი თაბახი 10,2; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 8,0; უე 12789; ტირაჟი 1260;

ფასი 85 კაპ.

*

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

*

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

ეროვნული ბიბლიოთეკა

შინაარსი

ეკონომიკა

გ. თოდუა, *გეგმაზომიერების მოძრაობის ობიექტურ-ეკონომიკური და ზედნაშენური ფორმების შესახებ* 5

ვ. პაპავა, *სმიტის დოგმის მარქსისტული კრიტიკის ეკონომიკურ-მათემატიკური ანალიზი* 13

ე. მექვაბიშვილი, *სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის დიალექტიკური ერთიანობა* 28

ვ. ბურდული, ე. კირიკოვი, ნ. სოკოლოვი, *საწარმოო გაერთიანებათა ფუნქციონირების ეფექტიანობის ამაღლების საკითხისათვის* 39

მ. კვარაცხელია, *ქალაქ თბილისის მრეწველობის დარგობრივი სტრუქტურის საკითხისათვის* 48

ი. ხელაშვილი, *რეკრეაციული რესურსების შეფასების შესწავლა* 56

რ. აბესაძე, *ელექტროენერგიის მოხმარების ეკონომიკური პრობლემები საქართველოს სსრ მრეწველობაში* 67

მ. ჩხეტია, *მეცნიერული ინფორმაციის ფასეულობის რაოდენობითი განსაზღვრის შესახებ* 78

სამართალი

ბ. ზოიძე, *ორმხრივ სასარგებლო აქტი* 85

ს. ნაუმოვა, *მოქალაქეთა სამართლებრივი ინფორმირების სოციოლოგიური ასპექტები ბულგარეთის სახალხო რესპუბლიკაში* 90

გ. ნადარეიშვილი, *სასჯელის მიზნები და ამოცანები საეკლესიო სამართლის მიხედვით* 103

ეროვნული ბიბლიოთეკა

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИКА

Г. С. ТОДУА. Об объективно экономических и надстроечных формах движения планомерностей 5

В. Г. ПАПАВА. Экономико-математический анализ марксовой критики догмы Смита 13

Э. Г. МЕКВАБИШВИЛИ. Диалектическое единство рабочего и свободного времени 28

В. Ш. БУРДУЛИ, Е. В. КИРИКОВ, Н. Б. СОКОЛОВ. Вопросы повышения эффективности функционирования производственных объединений . . 39

М. С. КВАРАЦХЕЛИЯ. К вопросу отраслевой структуры промышленности г. Тбилиси 48

И. Т. ХЕЛАШВИЛИ. Исследование разнообразия оценочных отношений к рекреационным ресурсам 56

Р. Б. АБЕСАДЗЕ. Экономические проблемы потребления электроэнергии в промышленности ГССР 67

М. В. ЧХЕТИЯ. О количественном определении ценности научной информации 78

ПРАВО

Б. И. ЗОИДЗЕ. Взаимно полезный акт 85

С. НАУМОВА. Социологические аспекты правовой информированности граждан в НРБ 90

Г. Н. НАДАРЕЙШВИЛИ. Цель и задачи наказания по церковному праву . 103

ეროვნული ბიბლიოთეკა

„მაცნე“, ეკონომიკისა და სამართლის სერია, 1983, № 3

გრიგოლ თოდუა

გეგმაზომიერების მოძრაობის ობიექტურ-ეკონომიკური და ზედნაშენური ფორმების შესახებ

გეგმაზომიერი, პროპორციული განვითარების კანონის მოქმედების გამოვლენის ფორმათა დადგენას დიდი თეორიული და პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს. პრობლემა ჯერ კიდევ სადისკუსიოა. მისი გადაწყვეტა უცილობლად მოითხოვს გეგმაზომიერების სუბიექტის დადგენას. მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსებს გეგმაზომიერების მთავარ სუბიექტად მიაჩნიათ მშრომელთა ასოციაცია — მთელი საზოგადოებრივი წარმოების ბატონ-პატრონი, ორგანიზატორი და წარმმართველი[1].

მშრომელთა ასოციაცია სოციალისტური საზოგადოების ერთობლივი მუშაკია, რომელიც გამოდის საზოგადოებრივი წარმოების რგოლების სისტემის ფორმით, დანაწევრებული სახით. იგი ერთობლივ სახალხომეურნეობრივ კოოპერაციულ შრომაში უშუალოდაა დაკავშირებული ერთიან ეკონომიკურ ცენტრთან, რომლის თაოსნობით წარმოშობს წარმოების მართვის ობიექტური ურთიერთობის იერარქიულ სუბორდინაციულ სისტემას. საბჭოთა ეკონომიკურ ლიტერატურაში მრავალგზის არის ხაზგასმული, რომ დაგეგმვისა და მართვის სუბიექტი სოციალიზმის დროს არის მშრომელთა ასოციაცია[2]. სწორედ მასშია გაპიროვნებული სოციალისტური გეგმაზომიერება, რომლის ფორმებს ასახავს ერთიან ეკონომიკურ ცენტრსა და სამეურნეო ერთეულთა სისტემას შორის ურთიერთობა.

ზოგიერთი მკვლევარი გეგმაზომიერი, პროპორციული განვითარების კანონს ზოგადსოციოლოგიურ კანონად თვლის. სინამდვილეში იგი მხოლოდ ეკონომიკური კანონია, რომლის ნიშნები და მოთხოვნები საზოგადოებრივი ყოფის ყველა სფეროზე ვრცელდება და სოციალურ-კულტურული ამოცანების გადაწყვეტის საშუალებასაც იძლევა.

ი. ვ. ანდროპოვი აღნიშნავს: „ჩვენში სოციალისტური საკუთრების ბაზაზე შექმნილია მძლავრი ეკონომიკა, რომელიც გეგმაზომიერად ვითარდება და შესაძლებლობას გვაძლევს დავსახოთ და გადავწყვიტოთ დიდი მასშტაბებისა და რთული შინაარსის სახალხო-სამეურნეო და სოციალური ამოცანები“[3], აქედან ნათლად ჩანს, რომ გეგმაზომიერი, პროპორციული განვითარების კანონი—ეკონომიკური კანონია, რომლის ნიშნები და მოთხოვნები საშუალებას გვაძლევს გადავწყვიტოთ როგორც საკუთრივ სახალხო-სამეურნეო, ასევე სოციალური და კულტურული ყოფის ამოცანები.

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 4, с. 330.

[2] Проблемы совершенствования планомерной организации и управления социалистическим производством, М., 1969, с. 37.

[3] ი. ანდროპოვი, კ. მარქსის მოძღვრება და სსრ კავშირში სოციალიზმის მშენებლობის ზოგიერთი საკითხი, „საქართველოს კომუნისტი“, 1983, № 3, გვ. 6—7.

17.623

კ. მარქსის სახ. საქ. სსრ

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ბევრ ეკონომისტს გეგმაზომიერი, პროპორციული განვითარების კანონი მიაჩნია სოციალიზმის სხვა ეკონომიკური კანონების მოქმედების მხოლოდ ფორმად. პოლიტიკური ეკონომიის პრობლემათა თანმიმდევრული მკვლევარი არ შეიძლება დაეთანხმოს ამ შეხედულებას. იგი გეგმაზომიერების, როგორც წარმოებითი ურთიერთობის უარყოფას ნიშნავს. სოციალისტური საზოგადოება, ცხადია, ყველა ეკონომიკურ კანონს გეგმიანად იყენებს, მაგრამ ეს სოციალისტური გეგმაზომიერების მრავალმხრივობის მაჩვენებელია მხოლოდ. არ შეიძლება გეგმაზომიერების ფორმების გატანა წარმოებით ურთიერთობათა სისტემის გარეთ. წარმოებით ურთიერთობათა ფორმა მხოლოდ მის წიაღში შეიძლება იყოს.

გეგმაზომიერი, პროპორციული განვითარების კანონის არსია სიღრმისეული პროპორციულობა, იდეალური ბალანსირებულობა, როგორც სუბსტანცია. იგი ასახავს ეკონომიკურ მოვლენებს შორის სიღრმისეულ კავშირებს „წმინდა სახით“. ნივთთა უზარმაზარი სიმრავლის ცალკეულ ერთეულს შორის წონითი შეფარდება უამრავ სხვადასხვაობას მოგვცემს, მაგრამ ამ მრავალრიცხოვნების სუბსტანცია მხოლოდ ერთია, ის, რომ ყოველ ნივთს სიმძიმე აქვს. ასევე გეგმაზომიერება, როგორც კანონი, როგორც „სიმძიმე“ ვლინდება კონკრეტულ პროპორციათა სიმრავლეში, რაც საბოლოო ჯამში სიღრმისეული პროპორციულობის დამამტკიცებელია.

გეგმაზომიერი, პროპორციული განვითარების კანონის ფორმად ხშირად აცხადებენ დაგეგმვას. ა. ი. კოლგანოვი წერს: თანამედროვე პირობებში ერთიან ეკონომიკურ ცენტრსა და სამეურნეო ერთეულებს შორის გეგმაზომიერი ურთიერთობის ფორმა არის გეგმა, როგორც დაგეგმვისა და საზოგადოებრივი წარმოების განვითარების პროცესის ერთიანობა. ეს ფორმა გამოდის როგორც გეგმაზომიერი ურთიერთობის შინაარსის უშუალო გამომხატველი. აქ არის წინააღმდეგობა ერთიან ეკონომიკურ ცენტრსა და საზოგადოებრივი შრომის დანაწილების რგოლების სისტემას შორის მათი ურთიერთზემოქმედების პროცესში, ე. ი. სოციალისტური წარმოების გეგმაზომიერი ორგანიზაციის პროცესში[4]. დაახლოებით ასეთივე შეხედულებას ანვითარებს ბევრი სხვა ავტორი[5].

გამოდის რომ სახელმწიფოსა და საზოგადოების გეგმიანი საქმიანობა არის გეგმაზომიერი, პროპორციული განვითარების კანონის ფორმა. შინაარსია წარმოებითი ურთიერთობა, ხოლო ფორმა—ზედნაშენი. მაგრამ შეუძლებელია ობიექტური ეკონომიკური კანონის მოძრაობის ფორმა ზედნაშენის სისტემაში იყოს.

მეცნიერების ერთ-ერთი ყველაზე მთავარი ამოცანაა შინაარსისა და ფორმის ურთიერთზემოქმედების გამოკვლევა. კ. მარქსს პოლიტიკური ეკონომიის კვლევის ძირითად ობიექტად მიაჩნდა ღირებულების კანონის მოძრაობის ფორმების შეცნობა[6]. ობიექტური ეკონომიკური კანონის შინაარსი გვიჩვენებს მის თვისებრივ მხარეს, ახასიათებს მის შინაგან სტრუქტურას, ხოლო ფორმა მი-

---

[4] А. И. Колганов, Форма отношения планомерности, «Вестник Московского университета», Серия 6, Экономика, 1981, № 3.

[5] См. например. Н. В. Хесин. Хозрасчет предприятий и централизованное планирование, Жур. «Социалистический труд», 1969, № 5. М. П. Осадко, Теоретические основы распределения чистого продукта социалистического предприятия, М., 1975.

[6] К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 32, с. 461.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

სი არსებობის წესია. ფორმა კანონის გამოვლენის წესია კონკრეტულ სინამდვილეში. შინაარსისა და ფორმის ერთიანობა განაპირობებს კანონის მოქმედების მექანიზმს. ფორმა განსაზღვრავს მექანიზმის კონკრეტულ აგებულებას, მის ისეთ ნიშნებს, რომელიც მოვლენათა ზედაპირზე გამოდის. ამის მეტად ნიშანდობლივი მაგალითია ღირებულებისა და საცვლელი ღირებულების თანაფარდობა. პირველი შინაარსია, მეორე—მისი მოძრაობის ფორმა. ორივე ურთიერთობა ბაზისურია. როგორც ღირებულების, ასევე საცვლელი ღირებულების სიდიდეს განსაზღვრავს საზოგადოებრივად აუცილებელი შრომის დანახარჯი. ღირებულების კანონი განაპირობებს საცვლელი ღირებულების სიმრავლეს. ღირებულების ფორმათა განვითარების ისტორიულ პროცესში საცვლელი ღირებულება ფასის დონემდე მაღლდება. ფასი გვევლინება ღირებულების გამოვლენის წესად ობიექტურ სინამდვილეში. ღირებულებაც და ფასიც წარმოებითი ურთიერთობებია.

ამრიგად, ღირებულების კანონის მსგავსად, გეგმაზომიერი, პროპორციული განვითარების კანონის მოძრაობის ფორმები მხოლოდ წარმოებით ურთიერთობათა სისტემაში შეიძლება იყოს. ეს ფორმებია: საერთო ეკონომიკური პროპორციები, დარგთაშორისი პროპორციები, შიდადარგობრივი პროპორციები, შიდასაწარმოო პროპორციები, ქვეყანათაშორისი პროპორციები, ტერიტორიული პროპორციები.

ცხადია, ყოველივე ეს მეტნაკლები სისრულით აისახება სახალხო მეურნეობის დაგეგმვაში, სახელმწიფოსა და მთელი საზოგადოების გეგმაზომიერ მოღვაწეობაში, რაც ზედნაშენის სისტემას განეკუთვნება. ჩვენს ქვეყანაში გეგმაზომიერებამ ისტორიულად და ლოგიკურად ასეთი ასახვისა და გამოყენების რამდენიმე ეტაპი განვლო. პირველი, ეს არის აღრიცხვა და კონტროლი, როგორც გეგმაზომიერი, პროპორციული განვითარების კანონის ნიშნებისა და მოთხოვნების პრაქტიკული რეალიზაციის უმარტივესი განსაზღვრულობა. იგი არის ეკონომიკის ცენტრალიზებული მართვის საფუძველი და წანამძღვარი. საზოგადოებრივი წარმოების მოძრაობის კანონზომიერების აღრიცხვა, რომელიც ინფორმაციას აწვდის ერთიან ეკონომიკურ ცენტრს, აუცილებელია გეგმაზომიერი ფუნქციონირების ორგანიზაციისათვის, ხოლო კონტროლი შეუფერხებელი პროპორციულობის შენარჩუნების სავალდებულო პირობაა. აღრიცხვა და კონტროლი ურთიერთს განაპირობებენ.

ერთიან ეკონომიკურ ცენტრსა და სამეურნეო ერთეულებს შორის კავშირ-ურთიერთობის ეს უმარტივესი ფორმა ნამდვილი დასაწყისია. ეკონომიკური ცენტრი ამ საფეხურზე ჯერ კიდევ არ შეიძლება დახასიათებულ იქნეს სრულად. მაგრამ, შეიძლება დავინახოთ წარმოების ხელმძღვანელობის ეკონომიკურად აუცილებელი, დირექტიული ხასიათი, ერთიანი ცენტრისადმი შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების რგოლების დამორჩილება და სხვა. ერთიანი ეკონომიკური ცენტრი აღრიცხვისა და კონტროლის ჩარჩოებში უზრუნველყოფს სამეურნეო ერთეულთა შორის ეკონომიკური პროპორციების დაცვას. გეგმაზომიერების განვითარებულ მდგომარეობაში აღრიცხვა და კონტროლი გვევლინება მთელი საზოგადოებრივი წარმოების დაგეგმვისადმი დაქვემდებარებულად, უზრუნველყოფს ეკონომიკის განვითარებას გეგმის მიხედვით. აქ აღრიცხვის მთავარი დანიშნულება უწინარეს არის შემოსული ინფორმაციების შეკრება გეგმის შედგენისათვის და ეკონომიკური პროგნოზებისათვის, ხოლო კონტროლი პირველ რიგში გამოდის, როგორც საგეგმო დავა-

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ლებების შესრულების მსვლელობის კონტროლი ერთიანი ეკონომიკური ცენტრის მხრივ.

აღრიცხვა და კონტროლი, როგორც გეგმაზომიერების მარტივი მდგომარეობის ასახვა, წინააღმდეგობრივი ბუნებისაა. ისინი უზრუნველყოფენ მხოლოდ კვლავწარმოების არსებული ურთიერთობის მხარდაჭერას, მაგრამ ვერ აღწევენ თვით შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების სტრუქტურისა და მუდმივად ცვალებად საზოგადოებრივ მოთხოვნილებას შორის თანაფარდობის განსაზღვრას. აღრიცხვა და კონტროლი შრომის დანაწილების სისტემის ფუნქციონირებაში საზოგადოების ჩარევას განსაზღვრავს მხოლოდ იმ ზომით, რომელიც გამომდინარეობს წარმოების პროპორციების მსვლელობის დარღვევიდან.

წინააღმდეგობრივი ხასიათი აქვს ერთიანი ეკონომიკური ცენტრის ფუნქციას კონტროლის განხორციელებაში. ეს გამოიხატება ცენტრალიზებული კონტროლისა და ადგილებზე აღრიცხვისა და კონტროლის წინააღმდეგობრივ შეხამებაში. როგორც ცნობილია, ამ უკანასკნელს ახორციელებს საზოგადოებრივი წარმოების რგოლების კოლექტივები. ამ საფეხურის წინააღმდეგობა უკვე წინასწარაა განსაზღვრული დემოკრატიული ცენტრალიზმით.

აღრიცხვისა და კონტროლის „პასიური" ხასიათი, ცენტრალიზებული და დეცენტრალიზებული კონტროლის ურთიერთმოქმედება ისტორიულადაც ნათლად აშკარავდება. ეს შეიძლება იყოს სოციალისტური დაგეგმვის ფორმირების ღრმა ამოსავალი პუნქტი, გეგმაზომიერების ასახვის ისტორიული საფეხური.

რსდმპ /ბ/ VI ყრილობის რეზოლუციებში აღნიშნულია: „აუცილებელია წარმოების სფეროში ჩარევა წარმოებისა და განაწილების გეგმაზომიერი მოწესრიგების მიზნით"[7]. უმნიშვნელოვანესი ღონისძიებებიდან, რომელიც უზრუნველყოფდა ასეთ ჩარევას, ნავარაუდევი იყო „ნამდვილი მუშათა კონტროლის" ჩამოყალიბება[8]. მუშათა კონტროლი არანაციონალიზებულ საწარმოებში შეადგენდა მხოლოდ ისტორიულ წანამძღვარს გეგმაზომიერი ურთიერთობის წარმოშობისათვის, რომლის ზედნაშენური ამოსავალი ფორმა განსაზოგადოებულ სექტორში იყო აღრიცხვა და კონტროლი. „სახალხო მეურნეობის გეგმაზომიერი რეგულირების მიზნით" ოქტომბრის რევოლუციის გამარჯვების შემდეგ დამუშავებულ იქნა „დებულება მუშათა კონტროლის შესახებ".

წარმოებით ურთიერთობებში, რომელნიც ემყარებოდა სოციალისტური სექტორის საფუძველს, აღრიცხვასა და კონტროლს შეიძლება ვუწოდოთ საერთო-სახალხო. იგი გამოხატავდა მომხდარი ცვლილების არსს. მოცემული ეტაპის თავისებურება ის არის, რომ აქ ურთიერთობა ხორციელდება ერთიანი ეკონომიკური ცენტრის მონაწილეობის გარეშე. დროთა მსვლელობაში საბჭოთა ხელისუფლების უმაღლესი ეკონომიკური ორგანოების შექმნით (ВСНХ და სხვ.) ახალი მომენტი შევიდა აღრიცხვისა და კონტროლის ურთიერთობაში. შესაძლებელი გახდა „მუშათა კონტროლი დაბალი დონიდან გადაქცეულიყო ზემოდან მეურნეობის სახელმწიფოებრივი ხელმძღვანელობის ნაწილად, რომლის გარეშე შეუძლებელია გეგმაზომიერი ცენტრალიზებული ორგანიზაცია"[9].

[7] სკკპ ყრილობების, კონფერენციებისა და ცენტრალური კომიტეტის პლენუმების რეზოლუციებსა და გადაწყვეტილებებში. ნაწ. I, თბ., 1954, გვ. 479.

[8] «Сборник узаконений», 1917, № 3, с. 35.

[9] Р. Арский, Контроль в национализированных предприятиях, жур. «Народное хозяйство», 1919, № 1—2, с. 25.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

საერთო-სახალხო აღრიცხვისა და კონტროლის, როგორც სოციალისტური წარმოების გეგმაზომიერი ორგანიზაციის ზედნაშენური ფორმების დამკვიდრების პირველი ეტაპის ფარგლებში, მშრომლები პირდაპირ მონაწილეობენ სოციალისტური წარმოების ორგანიზაციაში. წარმოებრივი კოლექტივი, მოქმედებს რა მთელი მუშათა კლასის სახელით და მუშათა კლასის ინტერესებისათვის, უშუალოდ ახდენს თავისი ეკონომიკური ყოფის ორგანიზაციას.

მაგრამ, გეგმაზომიერი ორგანიზაციის ეს უმარტივესი გამოვლინება ისტორიულად და ლოგიკურად მოუმწიფებელია, არასრულია. ამიტომ, ვ. ი. ლენინი მოითხოვდა კონტროლის დაუყოვნებლივ განვითარებას ყოველგვარი გაჭიანურების გარეშე, ბეჯითად გააზრებულ ღონისძიებათა თანდათანობითი გატარების გზით მუშათა პროდუქტების წარმოებისა და განაწილების სრულ რეგულირებას[10].

ლენინის ეს მითითება რეალიზებული იყო ახალი ურთიერთობის წარმოშობის ცოცხალ ისტორიულ პროცესში. როგორც რ. არსკი მიუთითებდა: პირველი ნაბიჯები რეგულირების საქმეში ფაქტიურად იყო მუშათა კონტროლი ადგილებზე. კონტროლის შესახებ თვით დეკრეტში მოცემული იყო მითითება გეგმაზომიერების ამ უმარტივესი გამოვლინების შეცვლისა უფრო ფართო ორგანიზაციების ამოცანებით, რომელზედაც ფაქტიურად ძალიან ჩქარა გადავედით. დასაწყისში მიღებული იყო რეგულირება სპორადული სახით, რომელიც თანდათანობით ვრცელდებოდა მრეწველობის ახალ დარგებზე[11].

გეგმაზომიერი რეგულირება ობიექტური გეგმაზომიერი ურთიერთობის მოძრაობის შემდგომი ზედნაშენური ფორმაა. აღრიცხვა და კონტროლი ორგანიზაციული წანამძღვარია, რომლის გამოყენებით ეკონომიკურ ცენტრს შეუძლია აქტიური გავლენა მოახდინოს საზოგადოებრივი შრომის განაწილების სისტემის ფორმირებაზე. საზოგადოებრივი წარმოების განვითარების რეგულირება უწინარეს ყოვლისა იმაში მდგომარეობს, რომ ერთიანი ეკონომიკური ცენტრი აწესრიგებს შრომის საზოგადოებრივი განაწილების რგოლებს შორის ეკონომიკურ კავშირებს, ხელს უწყობს ახალი რგოლების ჩამოყალიბებას და მათ ჩართვას შრომის საერთო სახალხო კოოპერაციის სისტემაში. ამასთან, ამ სისტემიდან ხდება ზედმეტი არასაჭირო რგოლების ამოღება. საზოგადოებრივი წარმოების ასეთი რეგულირება არსებითად აფართოებს ეკონომიკური ცენტრის ფუნქციებს, რომელშიც იგულისხმება შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების ფორმირება, ახალ საწარმოო სიმძლავრეთა ამოქმედების ცენტრალიზებული განსაზღვრა, კაპიტალდაბანდებათა ცენტრალიზებული განხორციელება, საქმიანობის ურთიერთგაცვლის მოწესრიგება შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების რგოლებსა და პარამეტრებს შორის და სხვ.

ერთიანი ეკონომიკური ცენტრის ფუნქციების განვითარება ცვლის მის ხასიათს. თუ აღრიცხვისა და კონტროლის ფარგლებში იგი შედარებით მარტივი განსაზღვრულობა იყო, რეგულირების ეტაპზე გადაიქცა მართვის ორგანოების იერარქიულ სუბორდინაციულ სისტემად, რომელიც ხელს უწყობს შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების აქტიურ გარდაქმნას. წარმოების გან-

---

[10] ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 24, გვ. 190.

[11] Р. Арский. Возникновение и деятельность Советов народного хозяйства, Жур. «Народное хозяйство», 1918, № 11, с. 5.

საზოგადოების განვითარების საფუძველზე იზრდება სპეციალიზაციისა და კონცენტრაციის ხარისხი, იქმნება კოოპერირებულ კავშირთა სისტემები. რამდენადაც შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების რგოლებს შორის ობიექტური პროპორციულობა ღებულობს სულ უფრო მყარ და ფართო ხასიათს, ერთიანი ეკონომიკური ცენტრის საქმიანობა მით უფრო ერწყმის გეგმაზომიერად განვითარებულ მთელს, რომლის საფუძველზე ხდება სოციალისტური საზოგადოების ერთობლივი მუშაკის ფორმირება.

საზოგადოებრივი წარმოების ასეთი რეგულირების ეტაპზე, ერთიან ეკონომიკურ ცენტრსა და წარმოების რგოლებს შორის ეკონომიკური უფლებამოვალეობანი განვითარებულ განსაზღვრულობას ღებულობს. უკვე ერთიანი ეკონომიკური ცენტრის ხელმძღვანელობით ხდება შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების რგოლებს შორის სისტემური კავშირების დამყარება, რომელიც გულისხმობს თვით ამ რგოლების აქტიურ მონაწილეობას. წარმოების ორგანიზაციის შინაგანი პრობლემების შესაბამისობა ერთიანი ეკონომიკური ცენტრის დირექტივებთან, მიმდინარეობს დემოკრატიული ცენტრალიზმის პრინციპის მიხედვით.

გეგმაზომიერი რეგულირების ამ ფორმას აქვს ისტორიული საფუძველი — აღმოცენებისა და განვითარების ცოცხალი პროცესის სახით. სახალხო მეურნეობის უმაღლესი საბჭოსა და რიგი სამეურნეო სახალხო კომისარიატების საქმიანობის გაშლა, რომელთა ფუნქციები იყო: პროდუქციის ნომენკლატურისა და ყველაზე უფრო მსხვილ საწარმოთა ფასების განსაზღვრა, კაპიტალდაბანდებათა განაწილება უმნიშვნელოვანესი მშენებლობებისათვის, სპეციალიზაციის პროცესის განვითარება, წარმოების კოოპერაცია და კოოპერირება სამრეწველო ტრესტების ჩამოყალიბების გზით, დემოკრატიული ცენტრალიზმის პრინციპის გაფორმება სახალხო მეურნეობის ხელმძღვანელობაში — ყოველივე ეს იყო საბჭოთა ეკონომიკის ისტორიული სინამდვილე „სამხედრო კომუნიზმისა“ და ახალი ეკონომიკური პოლიტიკის გატარების წლებში.

ცხადია, გეგმიანი რეგულირების ფორმას ამ პერიოდში ჰქონდა გარკვეული ნაკლოვანებანი დამკვიდრებული გეგმაზომიერი ურთიერთობის პერიოდის რეგულირებასთან შედარებით. იმხანად რეგულირებამ ჯერ კიდევ ვერ მოიცვა შრომის ყველა არსებული სახის ერთობლიობა, როგორც ერთიანი კომპლექსური სისტემა. მაშინ ერთიან ეკონომიკურ ცენტრს არ შეეძლო აქტიური ყურადღება მიექცია საზოგადოებრივი მეურნეობის სხვა ელემენტების ხასიათისათვის. იგი ასეთ ელემენტებს შრომის გეგმიან საზოგადოებრივ დანაწილებაში აბამს, როგორც თანმხლებ ელემენტებს. ამიტომ, გეგმაზომიერების აღნიშნული ფორმა არ იძლევა მთელი ეკონომიკის, როგორც მთლიანობის, მოთხოვნათა ერთდროული რეალიზაციის საშუალებას. ასეთი ურთიერთობა დამკვიდრდა პრაქტიკაში ე. წ. „დამკვრელური მართვის“ სახელწოდებით[12].

მართვა-გამგებლობის გეგმიანი რეგულირების სისტემა ვერ ხსნის წინააღმდეგობას ცალკეული სამეურნეო რგოლებისა და მთელი სახალხო მეურნეობის აღრიცხვის სპეციფიკას შორის, შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების სისტემის აქტიურ ცენტრალიზებულ გარდაქმნასა და მყარი პროპორციულობის მიღწევა-შენარჩუნებას შორის. ამ წინააღმდეგობათა გადაწყვეტა ხდება

---

[12] См. Л. Крицман, О едином хозяйственном плане, М., 1921, с. 6.

სახალხო მეურნეობის ცენტრალიზებულ მართვაზე გადასვლით, სადაც ერთიანი ეკონომიკური ცენტრი გვევლინება წარმოების გამგებლობის ორგანოების იერარქიული სისტემის მწვერვალად, ხოლო მართვა-გამგებლობის ერთეულები პრაქტიკაში განფენილია ერთობლივი მუშაკის სახით.

შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების სისტემის აქტიურ ცენტრალიზებულ გარდაქმნასა და მყარი პროპორციულობის მიღწევა-შენარჩუნებას შორის წინააღმდეგობა წყდება პერსპექტიულ სახალხო-მეურნეობრივ დაგეგმვაზე გადასვლით, რამდენადაც შრომის დანაწილების სისტემის აქტიური გადაკეთების დროს მყარი პროპორციულობის შენარჩუნება მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება, როცა ცენტრალიზებული დირექტივები სრულყოფილ სისტემაშია. საზოგადოებრივი წარმოების ყველა ცვლილება იმგვარადაა გაანგარიშებული, რომ მიღწეულია ეკონომიკური პროპორციების პროგრესული განვითარება, სტაბილურობა, საქმიანობის ურთიერთგაცვლის ურღვევი ხასიათი.

ერთიანი ეკონომიკური ცენტრის დირექტივების ასეთი სისტემა არის სახალხო მეურნეობის განვითარების გეგმა—გეგმაზომიერი ობიექტური ურთიერთობის უმაღლესი ზედნაშენური ფორმა. შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების რგოლები აქ ერთიანდება უშუალოდ განსაზოგადოებული წარმოების პროცესში, მისამართიან საგეგმო დავალებათა სისტემით. ასეთ პირობებში გეგმა შრომის ყველა კონკრეტული სახისთვის საზოგადოებრივი აუცილებლობით იქცევა საქმიანობის ერთადერთ ნიშანსვეტად. სახალხო მეურნეობრივი გეგმის სისტემა მოიცავს სოციალისტური საზოგადოების ერთობლივი მუშაკის ყველა რგოლს. აქ ხდება წინამორბედ ფორმებში არსებულ წინააღმდეგობათა მოხსნა-შენახვა. ამასთან, აღიწარმოება იგი ცენტრალიზმსა და საწარმოთა დამოუკიდებელ თავისთავადობას შორის, ერთიან ეკონომიკურ ცენტრსა და სოციალისტური საზოგადოების ერთობლივი რგოლების სისტემას შორის.

სახალხო მეურნეობრივი გეგმა გარკვეული ზომით გვევლინება, როგორც იდეალური ერთობლივი წარმოებრივი საქმიანობის მიზნისა და მიმართულების იდეალური ფორმა, მისი უშუალო გამომხატველი[13]. ცხადია, ეს „იდეალური“ გეგმა წარმოების პროცესშივე განვითარებადია. გეგმა ხდება გეგმაზომიერად ორგანიზებული წარმოების განვითარების საშუალება. ამ შემთხვევაში ერთიანი ეკონომიკური ცენტრის ამოცანაა გეგმის შესრულების უზრუნველყოფის ხელმძღვანელობა აღრიცხვისა და კონტროლის საშუალებით. ამასთან, ამ პროცესის დირექტიული მიმდინარე რეგულირება. ეკონომიკური ცენტრის აღნიშნული ფუნქცია გეგმის შესრულების უზრუნველყოფის მიხედვით შეიძლება განხორციელდეს მხოლოდ სახალხო მეურნეობის ყველა რგოლის პირდაპირი დირექტიული ხელმძღვანელობის საფუძველზე, დემოკრატიული ცენტრალიზმის პრინციპის საფუძველზე, გეგმაზომიერი ურთიერთობის შესაბამისი ეკონომიკური მექანიზმის საფუძველზე. ამრიგად, ზოგიერთი ავტორის მტკიცება, რომ თითქოს გეგმაზომიერების ასახვისა და განვითარების ზემოაღნიშნული ეტაპები ამ ურთიერთობის მოძრაობის უშუალო ფორმებია, ჩვენი აზრით, არასწორია. ისინი მხოლოდ ზედნაშენური ფორმებია, რომელთა სრულ-

---

[13] В. Н. Черковец. Планомерность социалистического производства, М., 1965, с. 30.

ყოფილი შემეცნება ობიექტურ-ეკონომიკური ფორმების სიღრმისეული ანალიზის გზით შეიძლება. ეს უკანასკნელი თითოეულ ზედნაშენურ ფორმაში მთლიანად აისახება, მაგრამ განვითარების სხვადასხვა დონეზე.

სახალხო მეურნეობრივი გეგმა გვევლინება, როგორც სოციალისტური წარმოებითი ურთიერთობის განვითარებისა და სრულყოფის ზედნაშენური ფორმა. მისი მაქსიმალურად რეალიზება ხდება მომწიფებული სოციალიზმის დროს, მაშინ როცა წინამორბედი ფორმები ისტორიულად აღმოცენდება გეგმაზომიერების დამკვიდრების ხარისხის მიხედვით. გეგმაზომიერი რეგულირებიდან დირექტიულ გეგმაზომიერებაზე გადასვლა — ეს იყო პრაქტიკის მოთხოვნა.

Г. С. ТОДУА

ОБ ОБЪЕКТИВНО ЭКОНОМИЧЕСКИХ И НАДСТРОЕЧНЫХ ФОРМАХ ДВИЖЕНИЯ ПЛАНОМЕРНОСТЕЙ

Резюме

Анализ диалектики развития формы планомерности, рассматриваемой и с исторической стороны, и с точки зрения логики этого процесса, дает основание выделить общеэкономические, межотраслевые, внутриотраслевые, внутрипроизводственные, территориальные и межгосударственные объективно экономические пропорции. А с точки зрения надстроечной формы мы можем выделить четыре этапа развития планомерности: всенародный учет и контроль, планомерное регулирование общественного производства, централизованное управление и директивное планирование всего народного хозяйства.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის სოციალისტური ეკონომიკის განვითარების გამოცდილების განზოგადებისა და ეკონომიკური აზრის ისტორიის განყოფილებამ

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

В. Г. ПАПАВА

ЭКОНОМИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МАРКСОВОЙ КРИТИКИ ДОГМЫ СМИТА

(К 165-летию со дня рождения и 100-летию со дня смерти Карла Маркса)

«Догма Смита» была сформулирована классиком буржуазной политической экономии А. Смитом в его фундаментальном труде «Исследование о природе и причинах богатства народов»[1], вышедшем в свет более двухсот лет тому назад. Догма Смита была подхвачена и пущена в научный оборот многими учеными как буржуазной, так и мелкобуржуазной политической экономии (Д. Рикардо, Сэй, Сисмонди и др.).

К. Маркс, раскрыв глубинные закономерности общественного воспроизводства, дал подлинно научную критику догмы Смита, показал ее ошибочность. Критика догмы Смита К. Марксом дается фактически во всех четырех томах «Капитала»[2].

Критика догмы Смита содержится и в работах В. И. Ленина «К характеристике экономического романтизма»[3], «Развитие капитализма в России»[4] и др.

Анализ марксовой критики догмы Смита дается в работах В. М. Штейна[5], Д. Розенберга[6], А. Л. Реуэля[7], П. И. Заррина[8], Л. В. Левшина[9], В. С. Афанасьева[10], А. В. Аникина[11], В. Н. Черковца[12], А. На-

---

[1] А. Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. М., 1962.

[2] К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. ,т. 23—26.

[3] В. И. Ленин. Полн. собр. соч., 5 изд., т. 2.

[4] Там же, т. 3.

[5] В. М. Штейн. Адам Смит. Личность и учение. Пг., 1923.

[6] Д. Розенберг. История политической экономии, ч. I, М., 1934.

[7] А. Л. Реуэль. Адам Смит. М., 1957; История экономических учений. М., 1972; Догма Смита. — Экономическая энциклопедия. Политическая экономия, т. I, М.; Советская энциклопедия, 1972.

[8] П. И. Заррин. Английская классическая буржуазная политическая экономия (А. Смит, Д. Рикардо). М., 1958.

[9] Л. В. Левшин. Критики теории стоимости английских буржуазных экономистов. М., 1961.

[10] В. С. Афанасьев. Этапы развития буржуазной политической экономии (Очерк теории). М., 1971; Противоречия теории А. Смита и экономическое учение марксизма. — Вопросы экономики, 1976, № 3.

[11] А. В. Аникин. Адам Смит — классик политической экономии. — Вестник московского университета. Экономика, 1976, № 3; Адам Смит и русская экономическая мысль.—Вопросы экономики, 1976, № 3.

[12] В. Н. Черковец. О методологических принципах политической экономии как научной системы. (Логический метод К. Маркса и система категорий политической экономии социализма). М., 1965.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

зарова[13] и др. Эта проблема освещалась также в работах грузинских ученых: А. Г. Цулукидзе[14], А. Л. Гуния[15], А. Я. Панцхава[16], С. Л. Берадзе[17], Г. Д. Чануквадзе[18], А. И. Тетраули[19], И. В. Кравцова[20] и др.

Догма Смита имеет на западе своих сторонников и в XX столетии: Дж. М. Кейнс[21], П. Самуэльсон[22], Дж. Стиглер[23], И. Райме[24], У. Барбер[25], Дж. Пэн[26] и др. дают ее разнообразные «современные» толкования[27].

Актуальность критики догмы Смита в наши дни обусловлена тем, что в экономических исследованиях с применением математических методов, принадлежащих советским экономистам, периодически встречаются не бесспорные, на наш взгляд, математические интерпретации сути марксовой критики. Эти вопросы и будут рассмотрены в настоящей статье.

1. Количественный аспект марксовой критики догмы Смита

Догма Смита была научно проанализирована и раскритикована К. Марксом в двух аспектах — качественном и количественном. В частности, им были установлены, с одной стороны, ошибочность используемых А. Смитом экономических категорий, их социальной сущности, и с другой — количественное несоответствие тех экономических показателей, которыми А. Смит пользовался для объяснения процесса воспроизводства общественного капитала. Качественному аспекту марксовой критики посвящена обширная литература (большинство вышеперечисленных работ), и, как правило, по этой проблеме у советских

---

[13] А. Назаров. Теоретическая система Адама Смита. — Экономические науки, 1976, № 5.

[14] А. Г. Цулукидзе. Из истории экономической науки. — Сочинения. Тбилиси, 1967 (на груз. яз.).

[15] А. Л. Гуния. Вопросы теории воспроизводства в труде В. И. Ленина «Развитие капитализма в России». Тбилиси, 1980 (на груз. яз.).

[16] А. Я. Панцхава. «Капитал» К. Маркса. Тбилиси, 1969; «Теории прибавочной стоимости» (IV том «Капитала») К. Маркса. Тбилиси, 1977 (на груз. яз.).

[17] С. Л. Берадзе. Адам Смит. — Сакартвелос сахалхо меурнеоба, 1973, № 6; Экономическая теория А. Смита. — Экономисти, 1976, № 6 (на груз. яз.).

[18] Г. Д. Чануквадзе. Критика вульгарной буржуазной политической экономии, ч. I. Тбилиси, 1962 (на груз. яз.).

[19] А. И. Тетраули. Структура и факторы роста общественного продукта и национального дохода Грузинской ССР. Тбилиси, 1965 (на груз. яз.).

[20] С. Л. Берадзе, Г. Д. Чануквадзе, И. В. Кравцов. История экономических учений. Вып. I, Тбилиси, 1973 (на груз. яз.).

[21] Дж. М. Кейнс. Общая теория занятости, процента и денег. М., 1978.

[22] П. А. Самуэльсон. Экономика. Вводный курс. М., 1964.

[23] George J. Stigler. Essays in the History of Economics. Chicago-London, 1965.

[24] I. H. Rima. Development of Economic Analisis. Homewood, 1967.

[25] W. J. Barber. A History of Economic Thought. Harmondsworth, 1967.

[26] J. Pen. Morden Economics. Harmondsworth, 1967.

[27] Критический обзор современных концепций этих авторов дан В. С. Афанасьевым в статье: В. С. Афанасьев. Адам Смит и современная буржуазная экономическая мысль. — Вопросы экономики, 1973, № 9, См. также: В. С. Афанасьев. Буржуазная экономическая мысль 30—70-х годов XX века. (Очерк теории). М., 1976.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

ученых не возникают какие-либо спорные вопросы. Что же касается количественного аспекта, то при его рассмотрении, как уже отмечалось, у советских ученых имеются разногласия. Наглядными примерами того являются полемические выступления Я. А. Кронрода[28] против Я. Кваша[29], С. С. Шаталина[30] и Л. П. Евстигнеевой[31] против А. Г. Аганбегяна и А. Г. Гранберга[32]. Прежде чем приступить к непосредственному исследованию соответствующих математических моделей, остановимся на ключевых моментах критики К. Марксом догмы Смита.

Суть догмы Смита состоит в том, что «заработная плата, прибыль и рента являются тремя первоначальными источниками всякого дохода, равно как и всякой меновой стоимости»[33]. Или, по выражению К. Маркса, «согласно догме А. Смита, цена или «меновая стоимость» («exchangeable value») каждого отдельного товара, а следовательно, и всех вместе взятых товаров, составляющих годовой продукт общества (он правильно повсюду предполагает капиталистическое производство), слагается из трех «составных частей» („component parts“) или «разлагается» („resolves itself into“) на заработную плату, прибыль и ренту. Эту догму можно свести к тому, что товарная стоимость $= v + m$, т. е. равна стоимости авансированного переменного капитала плюс прибавочная стоимость“[34].

Отмечая ошибочность выражения А. Смита, К. Маркс указывает, что «насколько верно то, что они (т. е. заработная плата, прибыль и рента — В. П.) представляют собой «три первичных источника всякого дохода», настолько же ложно то, что они являются «точно так же тремя первичными источниками *всякой меновой стоимости*», ибо стоимость товара определяется исключительно содержащимся в нем рабочим временем»[35].

Таким образом, А. Смит сводит стоимость общественного продукта к переменному капиталу (v) и прибавочной стоимости (m) (по терминологии А. Смита —к «доходам», т. е. к заработной плате, прибыли и ренте), исключив затраты постоянного капитала (c).

А. Смит не отрицал, что на каждом отдельном предприятии в процессе производства наряду с затратами живого труда участвуют и элементы постоянного капитала. Так, разбирая конкретный пример с хлебом, в его цену А. Смит включает не только заработную плату, прибыль и ренту, но и «четвертую часть», возмещающую фермеру затраты на рабочий скот и орудия труда. По поводу этой «четвертой час-

---

[28] Я. А. Кронрод. Общественный продукт и его структура при социализме. М., 1958, с. 80.

[29] Я. Кваша. Об измерении производительности труда. — Социалистический труд, 1956, № 10, с. 43—44.

[30] С. С. Шаталин. Функционирование экономики развитого социализма. Теория, методы и проблемы М., 1982, с. 127—131.

[31] Л. П. Евстигнеева. Формирование потребностей в развитом социалистическом обществе. М., 1975, с. 234.

[32] А. Г. Аганбегян, А. Г. Гранберг. Экономико-математический анализ межотраслевого баланса СССР. М., 1968, с. 164—168.

[33] А. Смит. Исследование о природе..., с. 53.

[34] К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. , т. 24, с. 416.

[35] Там же, т. 26, ч. I, с. 69.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

ти» А. Смит там же делает следующую оговорку: «Но надо иметь в виду, что цена любого хозяйственного орудия, хотя бы рабочей лошади, в свою очередь состоит из таких же трех частей: из ренты на землю, на которой она была вскормлена, из труда, затраченного на уход за ней и содержание ее, и прибыли фермера, авансировавшего ренту за землю и заработную плату за труд. И потому, хотя в цену хлеба должна входить оплата цены и содержания лошади, в целом она все же сводится — непосредственно или в конечном счете — к тем же трем составным частям: к ренте, заработной плате и прибыли»[36].

Таким образом, хотя А. Смит признает, что в цену хлеба включается также стоимость средств производства, необходимых для производства зерна, но, снова разложив эту стоимость средств производства на доходы их производителей, получает, что в конечном счете цена хлеба сводится только к заработной плате, прибыли и ренте.

Если рассматривать изолированно затраты отдельного предприятия, то, согласно А. Смиту, затраты постоянного капитала выступают в качестве самостоятельного («четвертого») элемента цены. Но если рассматривать все предприятия вместе взятые со всей сетью их производственных связей, то средства производства одного предприятия являются продуктом труда, который был затрачен на другом предприятии, производящем эти средства производства. Продолжая эту цепь до бесконечности, А. Смит заключает, что стоимость общественного продукта в конечном счете сводится к затратам живого труда (т. е. к «доходам», по терминологии А. Смита). По этому поводу К. Маркс делает следующее замечание: «...каким образом стоимость продукта каждого индивидуального капитала может быть равна сумме стоимости трех доходов плюс С, постоянный капитал, а вся сумма стоимости продуктов всех капиталов равна сумме стоимости трех доходов плюс О, — все это, конечно, представляется при этом неразрешимой загадкой и потому все это можно объяснить тем, что такой анализ вообще не способен постигнуть простые элементы цены...»[37].

Положив в основу стоимости продукта только доходы и лишь частично признав, что в стоимость отдельных товаров может входить и «четвертый элемент», и отсылая к производителям средств производства (цена которых складывается по Смиту только из «доходов»), А. Смит решение проблемы отодвигает все дальше и дальше. Его теория воспроизводства общественного капитала и стоимости общественного продукта замкнута в порочном круге, ибо для доказательства разложимости стоимости товара на доходы он «отправляется» к производителям средств производства, предназначенных для производства этого товара, стоимость которых, в свою очередь, как полагает А. Смит, распадается на доходы. По образному выражению К. Маркса, рассуждения А. Смита «...отсылают нас от Понтия к Пилату»[38].

Для того, чтобы стоимость продукта $c+v+m$, как подчеркивает К. Маркс, была бы разложена «в конечном счете» на $v+m$, необходимо и достаточно, чтоб стоимость «последних товарных продуктов» была равна $v+m$: «Утверждение, что вся цена товаров «непосредственно» или «в конечном счете» („ultimately“) разлагается на $v+m$, не было бы пустой увerткой лишь в том случае, если было бы показано, что товарные продукты, цена которых непосре-

---

[36] А. Смит. Исследование о природе..., с. 52.
[37] К. Маркс и Ф. Энгелс. Соч., т. 25, ч. II, с. 411.
[38] Там же, т. 23, с. 604.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

дственно разлагается на c (цена потребленных средств производства) $+v+$ $+m$, в конце концов компенсируются товарными продуктами, возмещающими эти «потребленные средства производства» во всем их объеме и произведенными в противоположность первым товарным продуктам посредством затраты только переменного капитала, т. е. капитала, затраченного на рабочую силу. В таком случае цена последних товарных продуктов была бы непосредственно $=v+m$. Поэтому и цену первых товарных продуктов, т. е. $c+v+m$, где c фигурирует как постоянная часть капитала, в конце концов можно было бы разложить на $v+m$»[39].

Таким образом, согласно К. Марксу, стоимость продукта $c+v+m$ можно «в конечном счете» свести к $v+m$, если стоимость средств производства, предназначенных для производства средств производства, была бы равна $v+$ $+m$. Но так как стоимость любого продукта, втом числе и средств производства, равна $c+v+m$, то и такое сведение стоимости невозможно.

Необходимо подчеркнуть, что при исследовании структуры стоимости общественного продукта, последний рассматривается как результат движения общественного производства за определенный временной интервал (как правило, за год, который принимается в качестве естественной календарной меры как жизнедеятельности человека вообще, так и процесса воспроизводства, в частности).

Именно то обстоятельство, что общественное воспроизводство исчисляется годовым (временным) интервалом и является основным «препятствием» как отмечает К. Маркс, для сведения стоимости $c+v+m$ к вновь созданной стоимости $v+m$. «...Ошибка А. Смита заключается в том, — одпчеркивает К. Маркс, — что он отождествляет стоимость годового продукта с вновь созданной за год стоимостью. Последняя является продуктом только труда истекшего года (выделено нами — В. П.); первая заключает в себе, кроме того, все те элементы стоимости, которые были потреблены на производство годового продукта (выделено нами—В. П.), но произведены в предыдущем, а отчасти и в ранее истекшие годы: средства производства, стоимость которых лишь снова появляется и которые, что касается их стоимости, не были ни произведены, ни воспроизведены трудом, израсходованным в течение последнего года (выделено нами — В. П.)»[40].

Если же отказаться от временного (в частности, годового) исчисления результатов общественного воспроизводства и рассматривать всю историю человечества как единый исторический воспроизводственный процесс, то только тогда станет возможным сведение стоимости общественного продукта к затратам живого труда. Совершенно точно уясняя эту мысль К. Маркса, С.С. Шаталин пишет, что «стоимость накопленных средств производства действительно может быть сведена к вновь созданной стоимости, если отказаться от годовой (временной) определенности воспроизводственного про-

———

[39] Там же, т. 24, с. 420.

[40] К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 24, с. 423—424.

17.623

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

цесса и «заставить» идти экономическое развитие вспять, к своему исходному пункту, где природа является матерью богатства, а труд его отцом[41], а средств производства не существует»[42]. Так, «если обратиться к начальному периоду истории человеческого общества, — отмечает К. Маркс, — то мы увидим, что здесь нет еще произведенных средств производства, следовательно, нет постоянного капитала, стоимость которого входит в продукт и который при воспроизводстве в том же масштабе должен возмещаться in natura из продукта в размере, определяемом его стоимостью. Но здесь природа непосредственно дает жизненные средства и поначалу нет нужды их производить. Поэтому она оставляет дикарю, которому приходится удовлетворять лишь небольшие потребности, время не на то, чтобы использовать еще не существующие средства производства для нового производства, а на то, чтобы, кроме труда, которого стоит присвоение существующих в природе жизненных средств, затрачивать труд на превращение других продуктов природы в средства производства: лук, каменный нож, лодку и т. д.»[43].

Резюмируя вышесказанное, можно констатировать, что марксово доказательство невозможности сведения стоимости общественного продукта $c+v+m$ к вновь созданной стоимости заключается в том, что из-за временного (годового) исчисления воспроизводственного процесса стоимость средств производства, предназначенных для производства средств производства в начале каждого временного интервала (года), равна $c+v+m$.

2. Экономико-математические модели стоимости общественного продукта

Для исследования стоимостной структуры общественного продукта мы будем в основном пользоваться модельными конструкциями, разрабатываемыми в работах С. С. Шаталина[44].

Вначале рассмотрим однопродуктовую модель стоимости общественного продукта.

Совокупный общественный продукт (x) как совокупность всех материальных благ, произведенных в отраслях сферы материального производства за определенный период времени (обычно за год), состоит из двух частей — промежуточного общественного продукта ($\overline{x}$), являющегося совокупностью материальных благ (в основном предметов труда), произведенных и производственно потребленных в рамках рассматриваемого периода времени (года), и конечного общественного продукта (y)[45], являющегося

---

[41] Вслед за К. Марксом С. С. Шаталин также использует крылатые сравнения Уильяма Петти (см.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 23, с. 52).

[42] С. С. Шаталин. Функционирование экономики..., с. 127.

[43] К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 25, ч. II, с. 417.

[44] С. С. Шаталин. Пропорциональность общественного производства. (Очерк теории и методологии планирования). М., 1968; Функционирование экономики....

[45] В дальнейшем изложении, если не будет специальной оговорки, под совокупным, промежуточным и конечным продуктами будут подразумеваться совокупный, промежуточный и конечный общественные продукты.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

совокупностью материальных благ, произведенных в рамках рассматриваемого периода времени (года), но потребление которых выходит за рамки производственного потребления данного периода (года). Следовательно, $x = \bar{x} + y$. Если через а обозначить удельный вес промежуточного продукта в совокупном продукте $(a = \frac{\bar{x}}{x})$, то получим

$$x = ax + y. \tag{1}$$

Так как а— долевой коэффициент, то $0 \leqslant a \leqslant 1$. Вследствие практической невозможности равенства совокупного и конечного продуктов $(x = y)$ и совокупного и промежуточного продуктов $(x = \bar{x})$ из рассмотрения будут соответственно исключены случаи, когда $a = 0$ и $a = 1$. Следовательно, будем считать, что $0 < a < 1$.

Заметим, что а можно интерпретировать как коэффициент затрат промежуточного продукта на получение единицы совокупного продукта. Из-за годового исчисления общественного воспроизводства затраты на возмещение выбытия и капитальный ремонт основных фондов в отличие от затрат предметов труда и производственных услуг не могут относиться к промежуточному продукту. Поэтому а можно толковать и как коэффициент затрат предметов труда, произведенных в рассматриваемом периоде времени (году) на производство единицы совокупного продукта.

На основе (1) можно получить следующую взаимосвязь между совокупным и конечным продуктами, рассмотренными в материально-вещественной форме:

$$x = \frac{1}{1-a} y. \tag{2}$$

Для исследования стоимостной взаимосвязи между совокупным и конечным продуктами воспользуемся марксовой формулой стоимости продукции $(c+v+m)$.

Стоимость единицы совокупного продукта q складывается из амортизации основных фондов c_1, стоимости затраченных имеющихся на начало года предметов труда c_2, стоимости затраченных импортируемых предметов труда c_3[46] и вновь созданной стоимости $v+m$[47], т. е.

$$q = c_1 + c_2 + c_3 + v + m. \tag{3}$$

Тогда стоимость всего совокупного продукта будет

$$qx = (c_1 + c_2 + c_3 + v + m)x. \tag{4}$$

Стоимость единицы конечного продукта p в отличие от совокупного. продукта включает и стоимость тех затраченных предметов труда, которые являются продуктом текущего производства c_4, т. е. $p = c_1 + c_2 + c_3 + c_4 + v + m$. Так как эти предметы труда произведены в том же году, что и сам конечный продукт, то они, как результаты одного и того же общественного воспрои-

---

[46] С целью упрощения модели предполагется, что импорт оплачен за счёт валюты, накопленной в прошлые годы (см.: С. С. Шаталин. Функционирование экономики.., с. 115—116).

[47] Все эти показатели берутся в расчёте на единицу продукта.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

зводственного процесса, имеют одинаковую стоимость, т. е. с учетом экономического содержания коэффициента а, $c_4 = pa$. Тогда

$$p = pa + c_1 + c_2 + c_3 + v + m. \qquad (5)$$

Решив (5) относительно р, получим формулу стоимости единицы конечного продукта:

$$p = (c_1 + c_2 + c_3 + v + m)\ \frac{1}{1-a}. \qquad (6)$$

Стоимость же всего конечного продукта будет

$$py = (c_1 + c_2 + c_3 + v + m)\ \frac{1}{1-a}\ y. \qquad (7)$$

Сравнивая (4) и (7) на базе (2), получим тождественное равенство стоимостей совокупного и конечного продуктов

$$qx = py. \qquad (8)$$

Заметим, что аналогично (8) могут быть получены тождественные равенства между затратами овеществленного и живого труда в совокупном и конечном продуктах: $(c_1 + c_2 + c_3)x = (c_1 + c_2 + c_3)\ \frac{1}{1-a}\ y$ и $(v + m)x = (v + m)\cdot \frac{1}{1-a} y$. Такое «членение» можно довести до отдельных составляющих стоимости продукта c_1, c_2, c_3, v и m.

Сравнивая (5) и (6), нетрудно заметить, что стоимость затрачиваемых предметов труда текущего производства «исчезает». Рассмотрим механизм этого «исчезновения». Для этой цели воспользуемся предлагаемым А. Смитом бесконечным разложением стоимости продукта на стоимости затрачиваемых на его производство предметов труда.

Затрачиваемые предметы труда текущего производства, (c_4), как было отмечено выше, имеют ту же стоимость р, что и конечный продукт, и, следовательно, определяются формулой (5). Учитывая в стоимости конечного продукта стоимость затраченных предметов труда текущего производства, получим

$$p = (pa + c_1 + c_2 + c_3 + v + m)a + c_1 + c_2 + c_3 + v + m,$$

или же

$$p = pa^2 + (c_1 - c_2 + c_3 + v + m)\ (1 + a). \qquad (9)$$

В правой части (9) стоимость затраченных на производство конечного продукта предметов труда текущего производства представлена через их затраты вновь на производство предметов труда (pa^2). Если учесть, что эта стоимость в (9) имеет ту же самую структуру, что и (5), то, подставив (5) в (9), получим:

$$p = pa^3 + (c_1 + c_2 + c_3 + v + m)\ (1 + a + a^2).$$

На k-ой стадии разложения стоимости конечного продукта получим

$$p = pa^k + (c_1 + c_2 + c_3 + v + m)(1 + a + a^2 1 \ldots + a^k).$$

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

Продолжая этот процесс до бесконечности (т. е. когда $k \to \infty$), получим (6), так как $\lim_{K \to \infty} a^k = 0$, а $1 + a + a^2 + \ldots + a^k + \ldots$ является суммой бесконечной убывающей геометрической прогрессии ($0 < a < 1$), равной $\frac{1}{1-a}$. Коэффициент $\frac{1}{1-a}$ является мультипликатором.

Таким образом, бесконечное разложение стоимости конечного продукта не приводит к «исчезновению» стоимости затраченных средств производства, имеющихся на начало года (к ним же условно относятся и импортируемые предметы труда), на что, как уже отмечалось, указывал К. Маркс. Из-за годового исчисления общественного воспроизводства в стоимости как совокупного (см. (3)), так и конечного (см. (6)) продуктов не может входить стоимость произведенных и затраченных в течение года предметов труда, ибо они только переносят стоимость затраченных на их производство средств производства и вновь созданную (на их производство) стоимость. Что же касается стоимости средств производства $c_1 + c_2 + c_3$, то она при бесконечном разложении стоимости вовсе не «исчезает», как считал А. Смит, а фигурирует в качестве составной части стоимости и совокупного и конечного продуктов.

Эти положения остаются в силе и при рассмотрении многопродуктовой модели.

Если через X, У и А обозначить соответственно вектор-столбцы валовых выпусков (x_i) и конечного продукта (y_i) и квадратную матрицу коэффициентов прямых затрат (a_{ij}) продукции i-й отрасли на единицу продукции j-й отрасли, то взаимосвязь между совокупным и конечным продуктами можно отразить с помощью статической модели межотраслевого баланса: $X = AX + У$, или же $X = (E - A)^{-1} У$, где $(E - A)^{-1}$—матрица коэффициентов полных затрат. Так же, как и для модели (1), из-за годового представления процесса общественного воспроизводства коэффициенты a_{ij} отражают только затраты предметов труда.

Пусть q_i является стоимостью единицы валового выпуска продукции i-й отрасли, а Q — вектор-строка из q_i. Аналогично (3) можно представить и формулу стоимости единицы валового выпуска продукции каждой i-й отрасли:

$$q_i = c_{1i} + c_{2i} + c_{3i} + v_i + m_i,\ i = 1, 2, .., n,$$

или в матричной форме

$$Q = C_1 + C_2 + C_3 + V + M,$$

где C_1, C_2, C_3, V и M — вектор-строки, соответственно из c_{1i}, c_{2i}, c_{3i}, v_i, и m_i.

Стоимость же всего совокупного продукта будет (10)

$$QX = (C_1 + C_2 + C_3 + V + M)X.$$

Стоимость единицы конечного продукта каждой j-й отрасли (p_j) аналогично (5) будеть выражена формулой:

ეროვნული ბიბლიოთეკა

$$p_j = \sum_{i=1}^{n} p_i a_{ij} + c_{1j} + c_{2j} + c_{3j} + v_j + m_j, \quad j = 1,2,\ldots,n.$$

или в матричной форме:

$$P = PA + C_1 + C_2 + C_3 + V + M, \tag{11}$$

где P — вектор-строка из p_j.

Решив (11) относительно P, получим:

$$P = (C_1 + C_2 + C_3 + V + M)(E - A)^{-1} \tag{12}$$

Стоимость всего конечного продукта будет:

$$PY = (C_1 + C_2 + C_3 + V + M)(E - A)^{-1}\ Y. \tag{13}$$

Сравнивая (10) и (13) с учетом того, что $X = (E - A)^{-1} У$, получим тождественное равенство между стоимостями совокупного и конечного продуктов, аналогичное (8): $QX = PУ$.

Если так же, как и для однопродуктовой модели, осуществить бесконечное разложение стоимости конечного продукта на стоимости затраченных в течение года предметов труда текущего производства, на к-й стадии этого разложения получим:

$$P = PA^k + (C_1 + C_2 + C_3 + V + M)(E + A + A^2 + \ldots + A^k + \ldots).$$

Из-за продуктивности матрицы $A, A^k = O$ и $E + A + A^2 + \ldots + A^k + \ldots =$

$= (E - A)^{-1}$ при $k \to \infty$[48] т. е. в пределе получим (12).

Следовательно, в многопродуктовой модели, так же как и в однопродуктовой, стоимость конечного продукта путем ее бесконечного разложения все равно не сводится к вновь созданной стоимости (V+M). Таким образом, и однопродуктовую и многопродуктовую модели формирования стоимости годового продукта можно использовать для экономико-математической интерпретации марксовой критики догмы Смита.

Заметим, что критика догмы Смита, исходящая из того положения, что будто бы из-за бесконечности перехода от стоимости одного продукта к стоимости другого с целью определения стоимости всего общественного продукта, само определение этой стоимости невозможно, беспочвенна, ибо, как было показано выше, бесконечный процесс перехода сходится. Поэтому сравнение М. В. Колгановым бесконечного перехода от стоимости одного продукта к стоимости другого «...с попыткой человека, который захотел бы найти начало и конец окружности»[49] бесспорно неудачно[50].

---

[48] См., например: А. Г. Гранберг. Математические модели социалистической экономики. Общие принципы моделирования и статические модели народного хозяйства.— М., 1978, с. 272.

[49] М. В. Колганов. Национальный доход. (Очерк по истории и теории вопроса) М., 1959, с. 79.

[50] На ошибочность позиции М. В. Колганова указывают А. Г. Аганбегян и А. Г. Гранберг. (см.: А. Г. Аганбегян, А. Г. Гранберг. Экономико-математический анализ..., с. 168).

ბიბლიოთეკა

Если в исходных моделях (5) и (11) отказаться от учета затрат, имеющихся на начало года, и импортируемых предметов труда (c_2, c_2 и C_2, C_3)[51], а амортизацию основных фондов (c_1 и C_1) объединить с затратами предметов труда текущего производства (более детально этот вопрос будет обсужден далее), то модели (5) и (11) модифицируются так:

$$p = pa + v + m, \tag{14}$$

$$P = PA + V + M. \tag{15}$$

Решив (14) и (15) по отношению p и P получим соответственно:

$$p = (v+m)\ \frac{1}{1-a}, \tag{16}$$

$$P = (V+M)(E-A)^{-1}. \tag{17}$$

Как видим, если неоправданно отказаться от учета в исходных моделях (5) и (11) стоимости затрат предметов труда, не являющихся результатом производства рассматриваемого периода[52], и объединить амортизационные отчисления с затратами предметов труда текущего производства, то получим формулы (16) и (17), якобы свидетельствующие о сводимости стоимости конечного продукта к вновь созданной за год стоимости. Именно так в начале века интерпретировал В. К. Дмитриев экономическое содержание полученных им же формул полных трудовых затрат[53].

В наше время периодически появляются работы, в которых авторы в целом не отрицают ошибочность догмы Смита, но по крайней мере не исключают возможности сведения стоимости конечного продукта к вновь созданной за год стоимости[54]. Так, в одном из последних учебных пособий по математическому моделированию макроэкономических процессов можно прочитать: «...стоимость товара можно представить как сумму доходов. (Однако это не означает, что она складывается из доходов, как утверждал А. Смит)»[55]. Этот пример, очевидно, не требует комментариев.

3. Воспроизводственная стоимость общественного продукта: сущность, сфера использования и проблема измерения

При рассмотрении моделей стоимости совокупного и конечного продуктов вновь созданная стоимость оценивалась условиями производства данного года, в то время как стоимость, переносимая со средств

---

[51] Вышеупомянутые работы С. С. Шаталина относятся к тем редким исключениям, в которых эти составляющие стоимости не игнорируются в соответствующих экономико-математических моделях.

[52] Такой отказ от учёта в моделях затрат тех предметов труда, которые не являются результатом производства текущего периода, по нашему мнению, неоправдан, ибо противоречит временному (годовому) исчислению общественного воспроизводства.

[53] В. К. Дмитриев. Экономические очерки, вып. I, СПб., 1904.

[54] В. Д. Белкин. Цены единого уровня и экономические измерения на их основе. М., 1963, с. 92—94; А. Г. Аганбегян, А. Г. Гранберг. Экономико-математический анализ..., с. 168.

[55] Математическое моделирование макроэкономических процессов. Л., 1980, с. 110.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

производства, не являющихся результатом производства рассматриваемого периода, учитывалась условиями производства того времени (и той страны), когда (и где) они были изготовлены. Если наряду с вновь созданной стоимостью и переносимую со средств производства стоимость оценить условиями производства текущего периода, т. е. условиями их воспроизводства, то в результате можно получить величину воспроизводственной стоимости продукта[56]. Таким образом, воспроизводственная стоимость продукта —это стоимость продукта, в которой стоимость, переносимая с затрачиваемых средств производства оценивается условиями текущего производства, т. е. стоимость, переносимая со средств производства, исчисляется при гипотетическом предположении, что они в начале рассматриваемого периода (года) отсутствуют и должны быть произведены в составе совокупного общественного продукта с помощью затрат живого труда в течение этого же периода. Принятие этого предположения, необходимого для определения воспроизводственной стоимости продукта, допустимо, ибо оно свидетельствует лишь о том, что стоимость продукта является мерой заключающегося в нем общественно необходимого труда. Так, по словам К. Маркса, «...совершенно верно, что составные части товаров, из которых состоит постоянный капитал, могут быть сведены, подобно всякой другой товарной стоимости, к частям стоимости, которые для производителей и собственников средств производства распадаются на заработную плату, прибыль и ренту. Это есть лишь капиталистическая форма выражения того факта, что всякая товарная стоимость есть лишь мера заключающегося в товаре общественно необходимого труда[57] (выделено нами — В. П.).

Само понятие воспроизводственной стоимости справедливо только по отношению ко всему общественному продукту, ибо на уровне каждого отдельного предприятия (отрасли) воспроизводство имеющихся средств производства, как правило, выходит за рамки производственно-технологического процесса, протекающего в нем. Так, К. Маркс подчеркивал, что «правильно во всем этом (имеется в виду смитовское предложение бесконечного разложения стоимости средств производства — В. П.) то, что в движении общественного капитала, т. е. в движении совокупности индивидуальных капиталов, дело представляется иначе, чем оно представляется для каждого индивидуального капитала, рассматриваемого в отдельности, т. е. чем оно представляется с точки зрения каждого отдельного капиталиста. Для последнего товарная стоимость разлагается: 1) на постоянный элемент («четвертый элемент», как называет его Смит) и 2) на сумму заработной платы и прибавочной стоимости, соответственно — на сумму заработной платы, прибыли и земельной ренты. Напротив, с общественной точки зрения «четвертый элемент» Смита, постоянная капитальная стоимость, исчезает»[58] (выделено нами — В. П.).

---

[56] Вопросы теории воспроизводственной стоимости общественного продукта наиболее полно разрабатываются в трудах С. С. Шаталина (см., например: С. С. Шаталин. Функционирование экономики..., с. 108—154).

[57] К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 25, ч. II, с. 420.

[58] Там же, т. 24, с. 432—433.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

Сфера применения показателя воспроизводственной стоимости общественного продукта для оценки различных сторон процесса общественного воспроизводства окончательно не очерчена и является предметом специальных исследований[59]. Здесь же мы лишь укажем, что одним из возможных направлений его использования, по нашему мнению, можно считать оценку экономической эффективности общественного воспроизводства как отношение стоимости единицы годового конечного продукта к его воспроизводственной стоимости. Чем ниже будет воспроизводственная стоимость единицы конечного продукта по отношению к его стоимости, тем эффективнее условия производства общественного продукта в рассматриваемом периоде по сравнению с предшествующими, ибо совокупные затраты живого и овеществленного труда на единицу конечного продукта, исчисленные условиями текущего производства, будут ниже тех же затрат, определяемых для живого труда условиями текущего производства, а для овеществленного труда — условиями производства предыдущих периодов. То, что здесь сравниваются друг с другом все затраты, а не только затраты овеществленного труда, о воспроизводственной оценке которых и идет речь, обусловлено прежде всего тем, что результат общественного воспроизводства — конечный продукт — получается путем затрат не только овеществленного, но и безусловно живого труда, т. е. всех совокупных затрат труда.

Для количественного определения воспроизводственной стоимости конечного продукта прежде всего в моделях (5) и (11) затраты существующих на начало года и импортируемых предметов труда следует учесть так же, как и затраты предметов труда текущего производства. Пусть d_2 и d_3—коэффициенты затрат этих предметов труда на единицу конечного продукта, а D_2 и D_3 — соответствующие матрицы. Тогда стоимость единицы конечного продукта будет:

$$p = pa' + c_1 + v + m, \qquad (18)$$

$$P = PA' + C_1 + V + M, \qquad (19)$$

где: $a' = a + d_2 + d_3$ и $A' = A + D_2 + D_3$.

Решив (18) и (19) относительно p и P, получим:

$$p = (c_1 + v + m)\,\frac{1}{1 - a'}, \qquad (20)$$

$$P = (C_1 + V + M(E - A')^{-1}. \qquad (21)$$

(20) и (21) лишь частично можно считать формулами воспроизводственной стоимости, ибо не все средства производства (в частности, средства труда) учитываются в них воспроизводственной стоимостью. Для решения этой проблемы общепринятым на сегодняшний день является подход, согласно которому амортизацию основных фондов следует учитывать так же, как и затраты предметов труда. Так, если через d_1 обозначить амортизацию основных фондов (а через D_1 — соответствуюшую матрицу), то воспроиз-

---

[59] См., например, указанные работы С. С. Шаталина.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

водственная стоимость единицы конечного продукта (p' для однопродуктовой и P' для многопродуктовой моделей), по их мнению, будет [60]:

$$p'=p'(a'+d_1)+v+m, \qquad (22)$$

$$P'=P'(A'+D_1)+V+M, \qquad (23)$$

решениями (22) и (23) будут:

$$p'=(v+m)\frac{1}{1-a'-d_1}, \qquad (24)$$

$$P'=(V+M)(E-A'-D_1)^{-1}. \qquad (25)$$

Для того, чтобы разобраться, насколько оправдано подобное объединение затрат предметов труда и амортизационных отчислений основных фондов, необходимо исследование экономического содержания $\frac{1}{1-a'-d_1}$ и $(E-A'-D_1)^{-1}$. Как было показано выше, их можно представить в виде бесконечных рядов, в частности:

$$(E-A'-D_1)^{-1}=E+(A'+D_1)+(A'+D_1)^2+\ldots+(A'+D_1)^k+\ldots \qquad (26)$$

Рассмотрим $(A'+D_1)^2=(A^1)^2+A'D_1+D_1A'+D_1^2$. Как известно из теории формирования коэффициентов полных затрат[61], $(A')^2$ является матрицей коэффициентов затрат предметов труда на производство предметов труда, затрачиваемых на единицу конечного продукта, а D_1A' — матрицей амортизации основных фондов, функционирующих для производства предметов труда, затрачиваемых на единицу конечного продукта. Аналогично $A'D_1$ и D_1^2 интерпретируются соответственно как матрицы коэффициентов затрат

---

[60] Не все авторы пользуются понятием воспроизводственной стоимости общественного продукта, но тем не менее при определении цен единого уровня многие выступают на стороне именно такого «объединения» затрат предметов труда и амортизации основных фондов. См., например: Э. Б. Ершов. Показатели полных затрат и некоторые их применения в экономическом анализе. М., 1963, с. 10—13; В. Д. Белкин. Цены единого уровня..., с. 67—68; его же, Экономические измерения и планирование. М., 1972, с. 89—90; М. Р. Эйдельман. Межотраслевой баланс общественного продукта (теория и практика его составления). М., 1966, с. 215—219; С. С. Шаталин. Пропорциональность общественного..., с. 61—62; его же, Функционирование экономики..., с. 122—123; В. В. Коссов. Межотраслевой баланс. М., 1966, с. 47—48; Моделирование народнохозяйственных процессов. М., 1973, с. 145—147; А. Я. Боярский. Статистика и оптимальное планирование. М., 1977, с. 127 — 128; Национальный доход в социалистическом обществе. М., 1977, с. 375; В. А. Точилин. Цены и оптимизация межотраслевых связей. Киев, 1979, с. 62—76; О. Ланге. Введение в экономическую кибернетику. М., 1968, с. 62—63, и др.

В отдельных работах по ценообразованию кроме амортизационных отчислений предлагается «объединение» с затратами предметов труда и показателей удельной фондоёмкости с умножением на коэффициент рентабельности к фондам (см., например, Р. А. Белоусов. Общественно необходимые затраты труда и уровень оптовых цен. М., 1969, с. 208; В. В. Коссов. Межотраслевые модели (теория и практика использования). М., 1973, с. 346; Планирование народного хозяйства. М., 1973, с. 443—444).

[61] А. Г. Аганбегян, А. Г. Гранберг. Экономико-математический анализ..., с. 136—154.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

предметов труда и амортизации основных фондов на восстановление износа основных фондов, функционирующих для производства единицы конечного продукта. Таким образом, $A'D_1+D_1^2$ является матрицей суммарных материальных затрат якобы с учетом простого воспроизводства основных фондов. Для матриц, возведенных в более высокую степень, в бесконечном ряду (26), этот процесс будет учитываться многократно, и поэтому $(E-A'-D_1)^{-1}$ называют матрицей полных воспроизводственных затрат с учетом простого воспроизводства основных фондов.

Ошибочность такой трактовки простого воспроизводства основных фондов, по нашему мнению, заключается в отождествлении натурально-вещественной и стоимостной сторон этого процесса. Так, основные фонды, как известно, участвуют во многих циклах производства, сохраняя свою натурально-вещественную форму. По мере постепенного изнашивания они переносят свою стоимость на производимую с их помощью продукцию, что учитывается путем включения после каждого производственного цикла денежной суммы в виде амортизационных отчислений в издержки производства. Накопленный по истечении срока эксплуатации основных фондов амортизационный фонд в части реновации должен обеспечить полное восстановление последних по стоимости их воспроизводства к моменту их возмещения в натурально-вещественной форме. Таким образом, простое воспроизводство основных фондов вовсе не предполагает восстановление их износа после каждого цикла производства, как это «заложено» в $(E-A'-D_1)^{-1}$, а имеется в виду полное восстановление с помощью накопленных средств после полного их износа (физического и морального).

К аналогичному выводу можно придти и на основе однопродуктовой модели.

Таким образом, модели (24) и (25) непригодны для определения воспроизводственной стоимости общественного продукта, ибо в них допускается ошибочное отождествление характера воспроизводства предметов и средств труда.

В качестве модели воспроизводственной стоимости общественного продукта, по нашему мнению, можно использовать двойственную модель какой-либо динамической модели межотраслевого баланса. В частности, в рамках статики для этой цели можно использовать двойственную модель расширенной модели межотраслевого баланса с учетом технологической структуры капитальных вложений. Разработка таких двойственных моделей является самостоятельным предметом исследования.

Представлена отделом воспроизводства и экономической эффективности капитальных вложений Института экономики и права АН ГССР

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ელგუჯა მექვაბიშვილი

სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის დიალექტიკური ერთიანობა

სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის დიალექტიკური ერთიანობა მათ წინააღმდეგობრივ ურთიერთზემოქმედებას გულისხმობს. ეს საკითხი პოლიტიკური ეკონომიის თუმცა მნიშვნელოვანი, მაგრამ ჯერ კიდევ ნაკლებად დამუშავებული საკითხია. მისი აქტუალობა სულ უფრო თვალსაჩინო ხდება წარმოების ინტენსიფიკაციის გაღრმავების, მისი ეფექტიანობის ამაღლებისა და მუშაობის ხარისხის შემდგომი სრულყოფის კვალობაზე, როცა მეურნეობრივ საქმიანობაში წინა პლანზე წამოიწევა შინაგანი რეზერვების გამოვლინებისა და გამოყენების პრობლემები. სკკპ XXVI ყრილობაზე აღნიშნულ იქნა სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის რაციონალური გამოყენების დიდი მნიშვნელობა: „უფრო რაციონალურად გამოვიყენოთ სამუშაო დრო, აღვკვეთოთ მისი არამწარმოებლური დანახარჯები და დანაკარგები. გავუდიდოთ მშრომელებს თავისუფალი დრო საზოგადოებრივი მომსახურების განვითარების, საოჯახო მეურნეობაში მუშაობის გაუმჯობესების საფუძველზე, სრულვყოთ დასვენების, განსაკუთრებით ახალგაზრდობის დასვენების ფორმები და ორგანიზაცია“[1].

საკითხის კვლევის ლოგიკა კარნახობს, რომ სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის დიალექტიკური ურთიერთზემოქმედების კვლევა თითოეული მათგანის განსაზღვრით უნდა დაიწყოს.

სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის განსაზღვრის მეთოდოლოგიური პრინციპები კ. მარქსს აქვს მოცემული. იგი ადამიანის დროის ბიუჯეტში უპირველეს გამოჰყოფს სამუშაო დროს (Arbeitzeit), მისგან წარმოებულ არასამუშაო დროს (Nicht—Arbeitzeit), არასამუშაო დროში ყურადღებას ამახვილებს თავისუფალ დროზე (Freiezeit), ხოლო ამ უკანასკნელში ცალკე ელემენტადაა გამოყოფილი მოცულობა (Musse und M βezeit)[2].

კ. მარქსი განსაკუთრებულ ყურადღებას სამუშაო დროის ანალიზს უთმობს და ეს გასაგებიცაა. შრომა არის საზოგადოების არსებობის საფუძველი და ძირითადი პირობა, შრომის რაოდენობა იზომება მისი ხანგრძლივობით — სამუშაო დროით. „შრომის რაოდენობრივი მყოფობა სამუშაო დროა“[3]. აღნიშნავს კ. მარქსი.

სამუშაო დრო საერთო ეკონომიკურ კატეგორიას წარმოადგენს, რომე-

---

[1] სსრ კავშირის ეკონომიკური და სოციალური განვითარების 1981—1985 წლებისა და 1990 წლამდე პერიოდის ძირითადი მიმართულებანი. გაზეთი „კომუნისტი“, 5 მარტი, 1981

[2] K. Marx Grundisse der Kritik der politichen Okonomie (Rohentuwur). Dietz Verlg, Berlin, 1953, S. 594, 595, 599.

[3] კ. მარქსი, პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის, თბ., 1953, გვ. 19—20.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ლიც სოციალიზმამდეც არსებობდა და სრული კომუნიზმის დროსაც იარსებებს. „სამუშაო დრო, მაშინაც კი, როცა საცვლელი ღირებულება მოისპობა, მუდამ დარჩება სიმდიდრის შემქმნელ სუბსტანციად და ამ სიმდიდრის წარმოებისათვის საჭირო ხარჯების საზომად" — მიუთითებს კ. მარქსი. ამასთანავე, ადამიანის მთელი ცხოვრება მხოლოდ შრომით (სამუშაო დროით) როდი შემოიფარგლება. მას სჭირდება დრო, როგორც შრომის პროცესში დახარჯული სულიერი და ფიზიკური ენერგიის აღსადგენად (არასამუშაო დრო), ისე დრო „თავისუფალი მოქმედებისა და განვითარებისათვის", ე. ი. თავისუფალი დრო. არასამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის ცნებები კ. მარქსს სამუშაო დროის კატეგორიის ანალიზიდან გამოჰყავს. კერძოდ კი იქედან, რომ გამოჰყოფს სამუშაო დროის ფიზიკურ და მორალურ საზღვრებს: „...დღის ერთი ნაწილის განმავლობაში ძალამ (იგულისხმება მუშაძალა—ე. მ.). უნდა დაისვენოს, იძინოს, მეორე ნაწილის განმავლობაში ადამიანმა უნდა დაიკმაყოფილოს სხვა ფიზიკური მოთხოვნილებანი, —ისაზრდოოს, დაიცვას სისუფთავე, შეიმოსოს და სხვა. გარდა ამ წმინდა ფიზიკური საზღვრებისა სამუშაო დღის გაგრძელება მორალურ საზღვრებსაც აწყდება. მუშა საჭიროებს დროს ინტელექტუალურ და სოციალურ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად, რომელთა მოცულობა და რიცხვი კულტურის საერთო მდგომარეობით განისაზღვრება. ამიტომ, — დაასკვნის კ. მარქსი, — სამუშაო დღის ცვალებადობა ფიზიკურ და სოციალურ საზღვრებს შიგნით მოძრაობს"[4].

აღნიშნულის საფუძველზე რამდენიმე დასკვნა შეიძლება გაკეთდეს: პირველი — სამუშაო დრო საფუძველია, არასამუშაო დრო კი მისგანაა წარმოებული; მეორე, არასამუშაო დრო არის მუშაძალის კვლავწარმოების აუცილებელი პირობა; მესამე — არასამუშაო დროში გამოიყოფა დრო როგორც ფიზიოლოგიურ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად, ისე ინტელექტუალური და სოციალური განვითარებისათვის.

კ. მარქსი წერს, რომ თავისუფალი დრო ეს არის დრო „ადამიანის განათლებისათვის, ინტელექტუალური განვითარებისათვის, სოციალური ფუნქციების შესრულებისათვის, ნათესაურ-მეგობრული ურთიერთობისათვის, ფიზიკური და ინტელექტუალური ძალების ლაღი თამაშისათვის, სიამოვნებისათვის, გართობისათვის, დრო როგორც მოცალეობისათვის, ისე უფრო ამაღლებული საქმიანობისათვის"[5]. თავისუფალი დრო არის სივრცე ადამიანის (და მისი მწარმოებლური ძალების) განვითარებისა[6]. იგი არ შთაინთქმება უშუალოდ მწარმოებლური შრომის მიერ, არის სიმდიდრე და სიმდიდრის საზომი[7]. თავისუფალი დრო ეს არის თავისუფლების ჭეშმარიტი სამეფო[8].

სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის დიალექტიკური ერთიანობის კვლევა ერთ დაზუსტებას მოითხოვს: თავისუფალი დრო არასამუშაო დროის შემადგენელი ელემენტია, მაგრამ ჩვენ ვლაპარაკობთ არა სამუშაო დროისა და

---

[4] კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, თბ., 1954, გვ. 294.

[5] იქვე, გვ. 335.

[6] კ. მარქსი, ზედმეტი ღირებულების თეორიები („კაპიტალის" მეოთხე ტომი) ნაწილი III, თბ., 1978, გვ. 305.

[7] Маркс К. Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. II, с. 221.

[8] კ. მარქსი. კაპიტალი, ტ. III, ნაწილი II, თბ., 1959, გვ. 449.

არასამუშაო დროის დიალექტიკურ ერთიანობაზე, არამედ სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის ერთიანობაზე. რა როლს თამაშობს ამ შემთხვევაში არასამუშაო დრო?

სოციალური დროის ორპოლუსიან ერთიანობაში (სამუშაო დრო — თავისუფალი დრო), არასამუშაო დრო ერთგვარ შუალედურ ადგილს იჭერს. არასამუშაო დროდ ჩვენ აქ განვიხილავთ არა მთელ იმ დროს, რომელიც თავისუფალ დროსაც მოიცავს, არამედ მხოლოდ იმ ნაწილს, რომელიც თავისუფალი დროის გამოკლების შემდეგ რჩება. არასამუშაო დრო სამ ფუნქციას ასრულებს: 1. აშუალოებს სამუშაო დროის თავისუფალ დროზე, და პირიქით, ზემოქმედებას; 2. შრომის პროცესისათვის ამზადებს ადამიანს და 3. სათანადო პირობებს ქმნის თავისუფალ დროში ადამიანის საქმიანობისათვის. მაშასადამე, არასამუშაო დრო წარმოგვიდგება ერთგვარი „გარდამავალი დროის" სახით, მაგრამ „გარდამავლობა" არ ნიშნავს მის მეორეხარისხოვნებას. აღნიშნულიდან გამომდინარე სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის დიალექტიკური ერთიანობის კვლევისას, ყოველთვის უნდა განვიხილოთ თითოეული მათგანის არასამუშაო დროსთან მიმართება. ლოგიკურად და ისტორიულად თავისუფალი დრო არასამუშაო დროის შიგნით წარმოიშობა და მის დანარჩენ ელემენტებთან ორგანულ კავშირში არსებობს.

სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის ურთიერთზემოქმედებას აქვს რაოდენობრივი და თვისებრივი მხარე. პირველი იმაში მდგომარეობს, რომ სამუშაო დროის შემცირება ადიდებს არასამუშაო დროს (და მასში თავისუფალ დროსაც), ხოლო გადიდება კი — პირიქით, ამცირებს არასამუშაო (თავისუფალ) დროს. რაც შეეხება თვისებრივ მხარეს, — სამუშაო დრო თავისუფალი დროის ბაზისია,[9] ამიტომ სამუშაო დროში მომხდარი ცვლილებები განაპირობებენ ცვლილებებს თავისუფალ დროში. თავის მხრივ, თავისუფალი დრო უკუზემოქმედებს სამუშაო დროზე[10]. ნორმალური საზომით შეზღუდულ სამუშაო დროს, დროს თავისუფალს სოციალური ანტაგონიზმებისაგან, „ისეთი ადამიანის თავისუფალ დროს, რომელიც ამასთან ერთად არის ადამიანი, რომელსაც თავის განკარგულებაში თავისუფალი დრო აქვს, უნდა ექნეს გაცილებით უფრო მაღალი თვისება, ვიდრე მუშა პირუტყვის სამუშაო დროს"[11] — მიუთითებს კ. მარქსი.

სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის ერთიანობა გამოხატავს საზოგადოებრივი წარმოების (წარმოებისა ფართო გაგებით) ორ მხარეს — საკუთრივ წარმოებასა და მოხმარებას მათ დიალექტიკურ ერთიანობაში. თავისუფალი დრო ერთის მხრივ განეკუთვნება წარმოების პროცესის შედეგის — (პროდუქტის) მოხმარების სფეროს და მაშასადამე, მუშაძალის კვლავწარმოების სფეროა. წარმოება კი არის მუშაძალის მოხმარების პროცესი.

სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის ურთიერთზემოქმედების კვლევისათვის პრინციპული მნიშვნელობა აქვს არა მარტო თავისუფალი დროის ცნების, არამედ მისი სტრუქტურის განსაზღვრასაც. კ. მარქსი თავისუფალი

---

[9] კ. მარქსი, ზედმეტი ღირებულების თეორიები („კაპიტალის" მეოთხე ტომი) ნაწილი III, თბ., 1975, გვ. 307.

[10] Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т, 46, ч. II, с. 221.

[11] კ. მარქსი, ზედმეტი ღირებულების თეორიები, გვ. 307.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

დროის მრავალრიცხოვან სტრუქტურულ ელემენტებს ორ ძირითად ჯგუფად აერთიანებს:

პირველი—მოცალეობა და მეორე—დრო უფრო ამაღლებული საქმიანობისათვის[12]. აღნიშნულის საფუძველზე შესაძლებელია თავისუფალი დრო განხილული იქნეს არა მარტო როგორც უქმე, არამედ შემოქმედებითი პროცესებით აღვსილი დრო, დრო არა მხოლოდ შრომითი პროცესის (სამუშაო დროის) შემდეგ, არამედ შრომით პროცესამდე (სამუშაო დრომდე), არა როგორც სამუშაო დროის უბრალო პასიური შედეგი, არამედ როგორც მისი არსებობის (შრომის განხორციელების) აუცილებელი პირობა. სწორედ აქ ვლინდება თავისუფალი დროის დამოუკიდებელი ეკონომიკური შინაარსი და კ. მარქსის იმ დებულების ღრმა აზრი, რომ თავისუფალი დრო აქტიურად ზემოქმედებს სამუშაო დროზე.

სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის დიალექტიკური ერთიანობის არსის გაგებისათვის, ჩვენი აზრით, დიდი მეთოდოლოგიური მნიშვნელობა აქვს კ. მარქსის მიერ „აუცილებლობის სამეფოს“ და „თავისუფლების სამეფოს“ ურთიერთმიმართების კვლევას. თავისუფლების სამეფო საკუთრივ მატერიალური წარმოების სფეროს მიღმა მდებარეობს, მაგრამ იგი შეიძლება აყვავდეს მხოლოდ აუცილებლობის სამეფოს საფუძველზე[13].

სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის ურთიერთმიმართების პოლიტეკონომიური კვლევა ისტორიულისა და ლოგიკურის ერთიანობის მეთოდოლოგიურ პრინციპს უნდა ემყარებოდეს, რომელიც გულისხმობს როგორც აბსტრაქტული მომენტების გამოყოფას, ისე კონკრეტულ კვლევა-ძიებას. სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის ურთიერთმიმართების ზემოთ მოყვანილ ანალიზში, ჩვენ, უპირველეს ყოვლისა, აბსტრაქტულ მომენტებს გამოვყოფდით. მეცნიერული აბსტრაქცია, როგორც ცნობილია, დიდ როლს თამაშობს პოლიტეკონომიურ კვლევაში[14]. ამასთანავე, ყველა საზოგადოებრივი მეცნიერებისათვის მეთოდოლოგიური მნიშვნელობა აქვს ვ. ი. ლენინის ცნობილ დებულებას, რომ „ყველაზე საიმედო, საზოგადოებრივი მეცნიერების საკითხში, არის ის, რომ არ დავივიწყოთ ძირითადი ისტორიული კავშირი, ყოველ საკითხს შევხედოთ იმ თვალსაზრისით, თუ როგორ წარმოიშვა ისტორიაში განსაზღვრული მოვლენა, რა და რა მთავარი ეტაპები განვლო ამ მოვლენამ თავის განვითარებაში, და მისი ამ განვითარების თვალსაზრისით შევხედოთ, თუ რად იქცა ეს მოვლენა ამჟამად“[15]. ამასვე უნდა ემყარებოდეს სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის დიალექტიკური ერთიანობის საკითხის კვლევაც.

დრო, როგორც მატერიის არსებობის ფორმა (ფილოსოფიის კატეგორია), არსებობდა ადამიანთა საზოგადოების წარმოშობამდე. საზოგადოების წარმოშობის შემდეგ (და შედეგად), დრო სოციალურ შინაარსს იძენს და რამდენადაც ადამიანი პირველყოვლისა მწარმოებლად გვევლინება, მის წარმოებასთან ერთად როგორც სამუშაო დროის, ისე მასთან ერთად არასამუშაო დროის კატეგორიები. აღნიშნულ საკითხებზე მკვლევარებს ერთიანი შეხედულება აქვთ. პრობლემატურია თავისუფალი დროის წარმოშობის საკითხი. ზოგიერთი ეკო-

---

[12] Маркс К., Энгельс Ф., Соч., т. 46, ч. II, с. 221.

[13] კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნაწ. II, თბ., 1959, გვ. 449—450

[14] კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. 1, თბ., 1954, გვ. 4.

[15] ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 29, გვ. 556.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ნომისტი[16] თვლის, რომ პირველყოფილ ადამიანს თავისუფალი დრო სრულებით არ გააჩნდა. ვფიქრობთ, რომ თავისუფალი დროის არარსებობის ასეთი კატეგორიული მტკიცება მთლად ზუსტი არ უნდა იყოს. მით უმეტეს, რომ კ. მარქსი „კაპიტალის“ პირველ ტომში სავსებით გარკვეულად ლაპარაკობს პირველყოფილი საზოგადოების წევრთა თავისუფალ დროზე. იგი მიუთითებს აზიის არქიპელაგის აღმოსავლეთის კუნძულების მცხოვრებლებზე, რომლებიც გვაროვნული წყობილების პირობებში ცხოვრობდნენ და დასძენს: ვთქვათ ამ „მცხოვრებს ყველა თავისი მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად კვირაში 12 საათი სჭირდება. ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობები მას უშუალოდ მხოლოდ ერთ რამეს ანიჭებენ — მეტ თავისუფალ დროს. იმისათვის, რომ ეს თავისუფალი დრო თავის მწარმოებლურად მოიხმაროს, საჭიროა მთელი რიგი ისტორიული პირობები. ხოლო იმისათვის, რომ მან იგი ზედმეტი შრომის სახით სხვებისათვის დახარჯოს, საჭიროა იძულება გარედან“[17]. აღნიშნულის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ პირველყოფილ ადამიანებს ბუნებრივ-ფიზიოლოგიურ საფუძველზე უჩნდებათ სამუშაო დროისა და ფიზიოლოგიურ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებისათვის აუცილებელი დროის გარდა დრო, რომელიც გარკვეული აზრით თავისუფალ დროდ შეიძლება ჩაითვალოს. როგორია აქ სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის ურთიერთმიმართება? ჯერ ერთი, ისინი მკვეთრად არ არიან გამიჯნული ერთიმეორისაგან, და მეორე — ხდება არა მათი ურთიერთგადასვლა, არამედ მხოლოდ მონაცვლეობა.

მკვეთრი გამიჯვნა სამუშაო დროსა და თავისუფალ დროს შორის არის მწარმოებლური ძალებისა და წარმოებითი ურთიერთობის განვითარების შედეგი და როცა იგი გარკვეულ სახეს იღებს საქმე გვაქვს სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის ანტაგონისტურ დაპირისპირებასთან (მონათმფლობელური საზოგადოება). ამ დაპირისპირების საფუძველს წარმოადგენს დაპირისპირება თვით სამუშაო დროის შიგნით აუცილებელ და ზედმეტ შრომას შორის. „მონური შრომის დროს სამუშაო დღის ის ნაწილიც კი, რომლის განმავლობაშიც მონა მხოლოდ თავის საკუთარ საარსებო საშუალებათა ღირებულებას ანაზღაურებს, რომლის განმავლობაშიც იგი, მაშასადამე, თავისი საკუთარი თავისთვის მუშაობს, გვევლინება როგორც პატრონისათვის გაწეული შრომა“[18] — აღნიშნავს კ. მარქსი. მონათა კლასის ხვედრი მხოლოდ სამუშაო დროა. თავისუფალი დრო მონათმფლობელთა კლასის მონოპოლიაა. აღნიშნული მდგომარეობა ასახვას პოულობს ანტიკური ეპოქის მოაზროვნეთა შეხედულებაში. „მონა უნდა მუშაობდეს და იძინებდეს“ — ამბობს სენეკა. „ არ არსებობს მოცალეობა მონისათვის“ ქადაგებს ძველი ბერძნული აფორიზმი. მონათმფლობელთა კლასი მონოპოლიას თავისუფალ დროზე, რა თქმა უნდა, თავისი ინტერესების შესაბამისად იყენებს—ანვითარებს კლასობრივ ხელოვნებას და კულტურას, განათლებას. მონები კი ყოველივე ამას მოკლებულნი არიან[19]. მონათმფლობელთა კლასის იდეოლოგი მ. ციცერონი თავის

[16] Козлов С. Д. Свободное время как социально-экономическая категория. Горький, 1972 с. 22; Казбеков М. Г. Свободное время в системе экономических категорий. Дис. на соискание учен. степени канд. эконом. наук, М., 1979, с. 10.

[17] კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. 1, თბ., 1954, გვ. 649.

[18] იქვე, გვ. 679.

[19] სწორედ აქედან იღებს სათავეს, ჩვენი აზრით, განათლების კლასობრივი ხასიათი, რომელიც ნიშანდობლივია ყველა შემდგომი ექსპლოატატორული წყობილებისათვის.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

თხზულებაში „კანონების შესახებ“ წერს: „როდესაც მაქვს თავისუფალი დრო მისი უსარგებლოდ დაკარგვის ნებას ჩემს თავს არ ვაძლევ . . . მცირეოდენ თავისუფალ დროს შემიძლია ვიცხოვრო სოფელში. . . სადაც ვმეცადინეობ ჩემს თხზულებებზე. ხოლო, რაც შეეხება ისტორიას, მას შეიძლება ხელი მოვკიდო მხოლოდ მაშინ, როდესაც უზრუნველყოფილი მექნება მოცალეობა[20]. მიუხედავად იმისა, რომ მონათმფლობელურ საზოგადოებაში, გაბატონებული კლასის თავისუფალი დრო ექსპლოატირებული კლასის მთელი სიცოცხლის სამუშაო დროდ გადაქცევის ხარჯზე იქმნება, თავისუფალი დროის ასეთი კონცენტრაცია, მაინც გარკვეულ პროგრესულ როლს თამაშობს კაცობრიობის განვითარების პროცესში, რაც შესანიშნავად აქვს ახსნილი ფ. ენგელსს „ანტი-დიურინგში“[21].

თავისუფალი დრო, როგორც ეკონომიკური კატეგორია, ყალიბდება მხოლოდ მაშინ, როცა მწარმოებლური ძალების განვითარების შედეგად გაბატონებული წარმოებითი ურთიერთობების საფუძველზე აღმოცენდება მის განაწილებასთან და მითვისებასთან (გამოყენებასთან) დაკავშირებული ურთიერთობები ცალკეულ ინდივიდებს, სოციალურ ჯგუფებსა და კლასებს შორის. ეკონომიკური კატეგორია არის არა თავისუფალი დრო როგორც ასეთი დრო, არამედ მისი განაწილების და მითვისება-გამოყენების საზოგადოებრივი ფორმა. აღნიშნულიდან გამომდინარე, ჩვენ ვთვლით, რომ თავისუფალი დრო თუმცა პირველყოფილ საზოგადოებაშიაც ჰქონდა ადამიანებს, მაგრამ ისტორიულად ეკონომიკურ კატეგორიად იგი მონათმფლობელურ საზოგადოებაში გვევლინება.

იმ გადაუჭრელ ანტაგონიზმთა შორის, რომელმაც მონათმფლობელობა დაშალა, იყო ანტაგონიზმი სამუშაო დროსა და თავისუფალ დროს შორის

ფეოდალიზმი მონათმფლობელობის მსგავსად ექსპლოატატორული ბუნებისაა, მაგრამ იგი ამასთანავე მონათმფლობელობასთან შედარებით პროგრესულია. პროგრესულობის კრიტერიუმს, ვ. ი. ლენინის განსაზღვრით, უფრო მაღალი შრომის ნაყოფიერება წარმოადგენს[22]. მწარმოებლურ ძალთა განვითარების შედარებით მაღალი დონე და გაბატონებული წარმოებითი ურთიერთობის ხასიათი, განაპირობებს უშუალო მწარმოებლისათვის (ყმა გლეხისათვის) თავისუფალი დროის გამოყოფას და ამით იგი მნიშვნელოვნად განსხვავდება მონისაგან, რომელსაც სრულებით არ ჰქონდა თავისუფალი დრო (ისე როგორც მას არ ეკუთვნოდა საკუთარი მუშაძალა). შუა საუკუნეების მრავალრიცხოვანი რელიგიური დღესასწაულები და რიტუალები როგორც ფეოდალების, ისე ყმა გლეხების თავისუფალი დროის რეალიზაციის ძირითად სფეროს წარმოადგენდა. თავისუფალი დრო, როგორც ეკონომიკური კატეგორია, ფეოდალურ საზოგადოებაში გამოხატავს ურთიერთობას უშუალო მწარმოებელთა კლასსა და წარმოების ძირითადი საშუალების მესაკუთრე კლასს შორის, დაკავშირებულს თავისუფალი დროის განაწილებასა და გამოყენებასთან, რასაც საფუძვლად უდევს პირველის მიერ ზედმეტი პროდუქტის წარმოება და მეორის მიერ მისი მითვისება. აშკარა ანტაგონიზმი უშუალო

---

[20] ციტატი მოგვყავს აკად. პ. გუგუშვილის წიგნიდან „სოციოლოგიური ეტიუდები,“ თბ., 1971, გვ. 60.

[21] ფ. ე ნ გ ე ლ ს ი, ანტი-დიურინგი, თბ., 1954. გვ. 77.

[22] ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი, თხზ., ტ. 29, გვ. 499.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

მწარმოებლის სამუშაო დროში აუცილებელ და ზედმეტ სამუშაო დროს (შრომას) შორის, სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის ანტაგონიზმის საფუძველია. უშუალო მწარმოებელთა შრომის საფუძველზე შექმნილი თავისუფალი დროის უდიდეს ნაწილს გაბატონებული კლასი ითვისებს.

კაპიტალისტური წარმოების განმსაზღვრელ მიზანს და მამოძრავებელ მოტივს ზედმეტი ღირებულების წარმოება შეადგენს. ამ ფორმაციის განვითარების ისტორიულ პროცესში აბსოლუტური ზედმეტი ღირებულების წარმოებას შეფარდებითი ზედმეტი ღირებულების წარმოება ცვლის. პირველი დამახასიათებელი იყო კაპიტალიზმის განვითარების საწყისი სტადიისათვის. კ. მარქსი აღნიშნავს, რომ კაპიტალისტს, როგორც გაპიროვნებულ კაპიტალს, თავისი შეხედულება აქვს სამუშაო დღის საზღვრებზე, იგი თავისთავად ნაგულისხმებ ფაქტად თვლის იმას, რომ „მუშა სხვა არაფერია, თუ არა სამუშაო ძალა", „ამიტომ, მთელ მის განკარგულებაში არსებული დრო ბუნებისა და უფლების მიხედვით სამუშაო დროა, და, მაშასადამე, კაპიტალის თვითზრდის პროცესს ეკუთვნის"[23]. კაპიტალის დაუოკებელი სწრაფვა თვითზრდისადმი განაპირობებს მის მიერ არა მარტო მუშის თავისუფალი დროის, არამედ იმ დროის მიტაცებასაც, „რომელიც აუცილებელია სხეულის ზრდის, განვითარებისა და ჯანმრთელად შენახვისათვის"[24]. დრო არის ადამიანის განვითარებისათვის აუცილებელი სივრცე. ამ სივრცეში შეჭრით და მისი დიდი ნაწილის მიტაცებით კაპიტალი იტაცებს მუშის „განვითარებისა და მოქმედების ნორმალურ ზნეობრივ და ფიზიკურ პირობებს. იგი იწვევს სამუშაო ძალის ნაადრევ გამოფიტვას და მოსპობას"[25].

კ. მარქსი „კაპიტალის" პირველ ტომში წერს, რომ კაპიტალიზმის გარიჟრაჟზე მუშები კაპიტალისტურ საწარმოებში 16—18 საათს მუშაობდნენ და მათ სრულებით არ გააჩნდათ თავისუფალი დრო. კაპიტალისტურმა წარმოებამ მუშას წაართვა ის დროც, რომელსაც იგი წინათ ფლობდა როგორც ხელოსანი, როცა შუასაუკუნეობრივი რელიგიური დოგმებითა და ტრადიციებით აკრძალული იყო კვირაობით და მრავალრიცხოვან უქმე დღეებში მუშაობა[26].

კაპიტალიზმის განვითარების უფრო გვიანდელ ეტაპზე აბსოლუტური ზედმეტი ღირებულების წარმოებას შეფარდებითი ზედმეტი ღირებულების წარმოება ცვლის და ამ უკანასკნელისათვის „სრულიად არ არის საკმარისი, რომ კაპიტალი დაეუფლოს შრომის პროცესს მისი ისტორიულად გადმონაცემი ანუ არსებული ფორმით და მხოლოდ გაადიდოს მისი ხანგრძლივობა. კაპიტალმა უნდა მოახდინოს გადატრიალება შრომის პროცესის ტექნიკურ და საზოგადოებრივ პირობებში, მაშასადამე, თვით წარმოების წესში"[27]. შეფარდებითი ზედმეტი ღირებულების წარმოების აუცილებლობა ახლებურად აყენებს უშუალო მწარმოებლის თავისუფალი დროის სიდიდისა და სამუშაო დროსთან მისი მიმართების საკითხს. შეფარდებითი ზედმეტი ღირებულების წარმოება გულისხმობს შრომის ნაყოფიერებისა და ინტენსივობის გადიდებას. პირვე-

---

[23] კ. მარქსი. კაპიტალი, ტ. I, თბ., 1954, გვ. 335.

[24] იქვე, გვ. 336.

[25] კ. მარქსი. კაპიტალი, ტ. I, 1954, გვ. 336.

[26] სავსებით სარწმუნოდ მიგვაჩნია მოსაზრება, რომ განვითარებულ კაპიტალისტურ ქვეყნებში კვალიფიციურ მუშას ისეთივე სიდიდის წლიური თავისუფალი დრო აქვს, როგორიც ხელოსანს ჰქონდა XIII საუკუნეში. იხ. И. С. Кон, Социология личности. М., 1967, с. 229.

[27] კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, თბ., 1954, გვ. 399—400.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ლი განაპირობებს უშუალო მწარმოებლისათვის თავისუფალი დროის გადიდების შესაძლებლობას, მეორე კი—მის აუცილებლობას.

წარმოების ტექნიკურ-ტექნოლოგიურ და ორგანიზაციულ საფუძველში მომხდარი ღრმა ცვლილებები იწვევს მუშის ფუნქციების შეცვლას წარმოების პროცესში, იგი უკვე აღარ წარმოადგენს წარმოების ტექნოლოგიური პროცესის უშუალო მონაწილეს, არამედ „მის გვერდით დგება", ასრულებს „მაკონტროლებელ" და „მარეგულირებელ" ფუნქციებს[28]. მაშასადამე, თვით წარმოების პროცესის განვითარების ლოგიკა კარნახობს მუშაკის ინტელექტუალური განვითარების (და თავისუფალი დროის, როგორც ასეთი განვითარების აუცილებელი პირობის შექმნის) აუცილებლობას. წარმოების პროცესის ცვლილება (განვითარება) განაპირობებს მუშაკთა კვალიფიკაციის ამაღლების აუცილებლობას. მაღალი კვალიფიკაციის თანამედროვე გაგება კი, ღრმა პროფესიულ ცოდნასთან ერთად, საერთო (ზოგადი) განათლების მაღალ დონეს გულისხმობს[29]. ამ უკანასკნელის მნიშვნელოვანი პირობაა თავისუფალი დრო.

ყოველივე ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ კაპიტალი თავისი ნებისაგან დამოუკიდებლად გამოდის უშუალო მწარმოებელთათვის თავისუფალი დროის შემქმნელ იარაღად. ამასთანავე, მისი მუდმივი ტენდენცია მდგომარეობს როგორც თავისუფალი დროის შექმნაში, ისე ამ თავისუფალი დროის გადაქცევაში ზედმეტ შრომად[30]. კ. მარქსი „კაპიტალის" თავდაპირველ ვარიანტში (1857—1858 წლების ეკონომიკური ხელნაწერები) მიუთითებს ამ პროცესზე, მაგრამ მის მექანიზმს არ განიხილავს. ვფიქრობთ, რომ თავისუფალი დროის ზედმეტ შრომად უკუგადაქცევას საფუძვლად უდევს ფასწარმოქმნის მექანიზმი, რაც შემდეგნაირად მოქმედებს: კაპიტალიზმის პირობებში არსებობს მუშახელის ღირებულებაზე უფრო დაბლა ანაზღაურების მუდმივი ტენდენცია. ღირებულების კანონის მოქმედების ამგვარად დარღვევას ინფლაციური პროცესები განაპირობებენ. ფასების განუწყვეტელი ზრდის კვალობაზე მცირდება რეალური ხელფასი და ასეთ პირობებში მუშამ ცხოვრების უკვე მიღწეული დონე რომ შეინარჩუნოს, დამატებითი საათები უნდა იმუშაოს. ამგვარად, გარკვეულ პირობებსა და ფარგლებში მუშა თავის თავისუფალ დროს ანაცვალებს დამატებით შემოსავალს[31].

სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის ანტაგონისტური დაპირისპირების ისტორია, ეს თვით კაპიტალიზმის განვითარების ისტორიაა. კ. მარქსი აღნიშნავს, რომ „ნორმალური სამუშაო დღის დამყარება შედეგია ხანგრძლივი, ცოტად თუ ბევრად ფარული სამოქალაქო ომისა კაპიტალისტთა კლასსა და მუშთა კლასს შორის"[32]. ამ ბრძოლაში ბურჟუაზიის იდეოლოგები[33] გამო-

---

[28] Маркс К. Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. II, с. 214.

[29] კ. მარქსის დროინდელი ინგლისის მრეწველობის ნებისმიერ დარგში მუშას თავისი ფუნქციების შესასრულებლად სავსებით ყოფნიდა ორი კლასის განათლება. ამჟამად, როგორც ინგლისში, ისე სხვა განვითარებულ კაპიტალისტურ ქვეყნებში მრეწველობის მუშაკთა უდიდეს ნაწილს აქვს საშუალო განათლება, ხოლო გარკვეულ ნაწილს—უმაღლესი განათლებაც კი.

[30] Маркс К. Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. II, с. 217.

[31] ეს მომენტი განსაკუთრებით კარგადაა განხილული წიგნში Косолапов Р. И. «Социализм: к вопросам теории», М., 1979, с. 122—124.

[32] კ. მ ა რ ქ ს ი, კაპიტალი, ტ. I, თბ., 1954, გვ. 378.

[33] ერთ-ერთი მათგანის, კერძოდ, ნასაუ ვ. სენიორის „უკანასკნელი საათის" თეორიის გამანადგურებელი კრიტიკა კ. მარქსს ეკუთვნის.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

დიოდნენ და გამოდიან მესაკუთრეთა კლასის ინტერესების დამცველად. ისინი ცდილობენ თეორიულად „დაასაბუთონ“ სამუშაო დროის უზომო გაგრძელების აუცილებლობა მუშათა თავისუფალი დროის უზურპაციის ხარჯზე.

პროგრესული მოაზროვნეები კი ყოველთვის გამოდიოდნენ მუშათა კლასის ინტერესების დამცველად[34]. კ. მარქსი წერდა, რომ სამუშაო დღის 8 საათამდე შემცირება არის წინასწარი პირობა, რომლის გარეშეც მუშათა კლასის მდგომარეობის გაუმჯობესების ყოველგვარი მცდელობა ჩასაფუშადაა განწირული[35]. მისივე ინიციატივით პირველი ინტერნაციონალის პირველმა კონგრესმა (1866) მიიღო რეზოლუცია, რომელიც მოითხოვდა კანონმდებლობით ყველა მუშისათვის სამუშაო დროის 8 საათამდე შემცირებას.

„სოციალ-დემოკრატიას 8 საათიანი სამუშაო დღის დაუყოვნებლივ შემოღება არა თუ კანონიერად, არამედ აუცილებლადაც მიაჩნია“[36] — აღნიშნავდა ვ. ი. ლენინი.

წარმოების საშუალებებზე საზოგადოებრივი საკუთრების დამყარება საფუძველს აცლის ანტაგონისტურ წინააღმდეგობას აუცილებელ და ზედმეტ სამუშაო დროს შორის. ასოცირებული თანასწორუფლებიანი მწარმოებლები თვითონ ითვისებენ მათ მიერვე შექმნილ აუცილებელ და ზედმეტ პროდუქტს (სამუშაო დროს). აღნიშნულ საფუძველზე ისპობა სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის ანტაგონიზმი — თავისუფალი დრო იმის კუთვნილებად იქცევა, ვისაც სამუშაო დრო ეკუთვნის.

წარმოების საშუალებებზე საზოგადოებრივი საკუთრება განაპირობებს შრომის საყოველთაობას და „საზოგადოებრივი სამუშაო დღის ის ნაწილი, რომელიც აუცილებელია მატერიალური წარმოებისათვის მით უფრო მოკლეა, მაშასადამე ის დრო, რომელიც მოპოვებულია ინდივიდთა თავისუფალი, გონებრივი და საზოგადოებრივი მოქმედებისათვის, მით უფრო დიდია, რაც უფრო თანაბრად განაწილებულია შრომა საზოგადოების ყველა ქმედუნარიან წევრთა შორის“[37]. შრომის საყოველთაობა განსაზღვრავს თავისუფალი დროის საყოველთაობას, როგორც მისი შექმნის, განაწილებისა და გამოყენების სპეციფიკურ საზოგადოებრივ ფორმას. თავისუფალი დრო, როგორც სოციალიზმის ეკონომიკური კატეგორია, მშრომელთა შორის ურთიერთდახმარების, თანასწორობისა და კოლექტივიზმის ურთიერთობის გამომხატველია.

სოციალისტურ საზოგადოებაში სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის სოციალურ-ეკონომიკურ ერთიანობას განაპირობებს ის, რომ ა) ორივე ემყარება ერთიან ეკონომიკურ საფუძველს — წარმოების საშუალებებზე საზოგადოებრივ საკუთრებას; ბ) ისინი ხასიათდებიან შექმნის, განაწილებისა და გამოყენების ერთტიპიური საზოგადოებრივი ფორმით — საყოველთაობით; გ) ექვემდებარებიან ერთ მიზანს — მშრომელთა ყოველმხრივ ჰარმონიულ განვითარებას.

ანტაგონისტური წინააღმდეგობის მოსპობა სამუშაო დროსა და თავი-

---

[34] „როდესაც რობერტ ოუენმა ამ საუკუნის მეორე ათეული წლის დამლევს სამუშაო დღის შეზღუდვის აუცილებლობას არა მარტო თეორიულად დაუჭირა მხარი, არამედ პრაქტიკულადაც ათი საათის სამუშაო დღე ნამდვილად შემოიღო კიდეც თავის ფაბრიკაში — ლენარკში, ამ ცდას დასცინოდნენ როგორც კომუნისტურ უტოპიას“, — აღნიშნავს კ. მარქსი (კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, თბ., 1954, გვ. 379).

[35] Маркс К. Энгельс Ф. Соч., т. 16, с. 199.

[36] ვ. ი. ლენინი, თხზ., ტ. 16, გვ. 135.

[37] კ. მარქსი. კაპიტალი, ტ. I, თბ., 1954, გვ. 667.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

სუფალ დროს შორის არ ნიშნავს მათ შორის ყოველგვარი წინააღმდეგობის მოსპობას. აღნიშნული წინააღმდეგობა სოციალიზმის დროსაც არსებობს და იგი თვით შრომის შიგნით არსებული წინააღმდეგობების გამოხატულებაა. სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის წინააღმდეგობა გარკვეული ზომით ასახავს პირადი და საზოგადოებრივი ინტერესების დიალექტიკას სოციალისტურ საზოგადოებაში: სამუშაო დრო მყარდება ცენტრალიზებული წესით და გამოიყენება გეგმაზომიერად. თავისუფალი დროის შექმნის, განაწილებისა და გამოყენების პროცესში ჯერ კიდევ ჭარბადაა სტიქიურობის ელემენტები, რასაც გარკვეულ წინააღმდეგობებამდე მივყავართ. სოციალიზმის ბუნება, როგორც აღვნიშნეთ, გამორიცხავს სამუშაო დროსა და თავისუფალი დროის ანტაგონისტურ დაპირისპირებას, ამასთან ერთად, მისი, როგორც კომუნისტური ფორმაციის დაბალი ფაზის არასაკმარისი სიმწიფიდან გამომდინარეობს მათ შორის გარკვეული სოციალური წინააღმდეგობის არსებობა, რომელიც თანდათან გაქრება განვითარებული სოციალიზმის სრულ კომუნიზმში გადაზრდის კვალობაზე. რაც შეეხება არაარსებით განსხვავებას (არასოციალურ წინააღმდეგობას) სამუშაო დროსა და თავისუფალ დროს შორის, იგი შენარჩუნებული იქნება სრული კომუნიზმის დროსაც.

და ბოლოს, ყოველივე აღნიშნულის საფუძველზე გავაკეთებთ რამდენიმე დასკვნას.

1. თავისუფალი დროსა და სამუშაო დროის ერთიანობა განხილული უნდა იქნეს ისტორიულ და ლოგიკურ ასპექტში.

2. პირველყოფილ საზოგადოებაში სამუშაო დრო და თავისუფალი დრო შეადგენს განსხვავებულთა ერთიანობას, რაც მათ შორის არასოციალურ წინააღმდეგობას გულისხმობს.

3. ანტაგონისტურ ფორმაციებში სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის ერთიანობაში მათ შორის ანტაგონისტური წინააღმდეგობაა წამყვანი მომენტი.

4. სოციალისტურ საზოგადოებაში ანტაგონიზმი ისპობა, მაგრამ რჩება სამუშაო დროსა და თავისუფალ დროს შორის არსებითი განსხვავება, რაც გულისხმობს გარკვეულ სოციალურ წინააღმდეგობას.

5. კომუნისტურ საზოგადოებაში ადგილი აქვს სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის ურთიერთშერწყმას, სოციალური წინააღმდეგობა ქრება, ხოლო არასოციალური კი რჩება.

6. სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის ურთიერთზემოქმედება შეიძლება განხილული იქნეს სპირალური მოძრაობის სახით, რომლის საწყის წერტილს შრომის (სამუშაო დროის) ეკონომია წარმოადგენს. იგი ადიდებს თავისუფალ დროს და ეს უკანასკნელი წარმოადგენს რა უშუალო მწარმოებლის მრავალმხრივი განვითარების პირობას, ხელს უწყობს სამუშაო დროის შემდგომ ეკონომიას.

7. სამუშაო დროისა და თავისუფალი დროის ურთიერთზემოქმედება ობიექტური პროცესია, მაგრამ ობიექტურობა არ ნიშნავს სტიქიურობას. სოციალისტურ საზოგადოებაში სუბიექტური ფაქტორი აქტიურ როლს თამაშობს ობიექტური პროცესების განხორციელებაში.

8. ეს განაპირობებს აღნიშნული კატეგორიების დიალექტიკური ერთიანობის მეცნიერული კვლევის აუცილებლობას.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

Э. Г. МЕКЗАБИШВИЛИ

ДИАЛЕКТИЧЕСКОЕ ЕДИНСТВО РАБОЧЕГО И СВОБОДНОГО ВРЕМЕНИ

Резюме

Рабочее и свободное время находятся в причинно-следственной взаимосвязи и образуют диалектическое единство. Данное единство имеет свои количественные и качественные стороны.

Уменьшение рабочего времени увеличивает все внерабочее, в том числе свободное время. Однако соотношение между рабочим и свободным временем далеко не прямо пропорционально. Оно опосредствовано внутренней структурой несвободного внерабочего времени.

Качественная сторона единства рабочего и свободного времени имеет логические и исторические аспекты. Рабочее время является материальной основой свободного времени и определяет характер его использования. Свободное время оказывает обратное воздействие на рабочее.

В историческом аспекте взаимосвязь рабочего и свободного времени в различных общественно-экономических формациях проявляется поразному.

В классовых обществах антагонизм между ними является ведущим моментом. С уничтожением капиталистической собственности исчезает противоположность между рабочим и свободным временем, но противоречия (в том числе социально-экономического характера), остаются.

По мере перерастания социалистического общества в полный коммунизм постепенно происходит взаимопроникновение рабочего и свободного времени и стирание границы между ними.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის მეცნიერებისა და განათლების ეკონომიკის განყოფილებამ

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

В. Ш. БУРДУЛИ, Е. В. КИРИКОВ, Н. Б. СОКОЛОВ

ВОПРОСЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ

Роль производственных объединений как основного (первичного) звена промышленности все более возрастает. Только за годы девятой пятилетки удельный вес производственных объединений в выпуске промышленной продукции повысился в 2,5 раза. В десятой пятилетке производственные объединения давали свыше 45% всей продукции промышленности СССР.

В Грузинской ССР число производственных и научно-производственных объединений возросло с 89 в 1975 г. до 121 в 1980 г., число входящих в них производственных единиц — с 329 до 489, объем реализованной ими продукции в общем объеме промышленной продукции республики — с 25,4 до 41,1%, численность промышленно-производственного персонала — с 23,1 до 41,2%[1].

С 1979 г. в ГССР, как и по стране в целом, процесс создания новых производственных объединений замедлился, что объясняется рядом причин. Первая группа факторов замедления обусловлена исчерпанием резервов укрупнения производства в рамках ряда отдельных министерств, а пути создания межведомственных объединений на основе комплексного развития территориальных единиц (отдельных городов, промышленных узлов) практически не найдены. Вторая группа факторов замедления создания объединений обусловлена тем, что во многих случаях их образование не принесло ощутимого эффекта, а некоторые показатели эффективности по объединениям в ряде Министерств оказались ниже среднеотраслевых.

В масштабе СССР темп роста валовой продукции в целом по промышленным министерствам составил в 1978 г. по сравнению с 1977 г. 104,8%, по производственным объединениям — 104,2%, по производительности труда — 103,6 и 103,1%. Возможно, конечно, что определенное влияние на эти показатели оказали факторы, не связанные непосредственно с созданием объединений (структурные сдвиги, цены и др.). В ряде же министерств (Миннефтепроме, Мингазпроме, Минсельхозпроме, Минлеспроме СССР и др.) темпы роста производства и производительности труда в производственных объединениях оказались выше среднеотраслевых[2].

Кроме того, необходимо отметить, что эффекта от создания объединения нельзя ждать немедленно. Опытным путем установлено, что гомеостазис — нормальное функционирование — наступает на третьем или четвертом году жизни объединения, при этом происходит резкое повышение эффективности функционирования объединения (в случае,

---

[1] Народное хозяйство Грузинской ССР в 1980 году. Статистический ежегодник. Тбилиси, 1981, с. 40.

[2] Б. В. Губин, А. Г. Певзнер. Перспективы планомерного развития систем управления в промышленности. В сб.: Проблемы совершенствования организации управления народным хозяйством. М., 1980, с. 11.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ
ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

если оно правильно спроектировано)[3]. Поэтому при изучении показателей эффективности необходимо учитывать, когда образовано то или иное производственное объединение.

Нами был проведен анализ эффективности объединений, созданных и функционирующих в шести министерствах по Грузинской ССР: Минстанкопроме СССР, Минэлектротехпроме СССР, Минхимпроме СССР, Минлеспроме, промышленных объединениях «Грузминфруктвод» и «Грузхлебпром» Минпищепрома ГССР, а также в Минместпроме ГССР.

Критерий экономической эффективности функционирования объединений, правильного выбора его формы и структуры может проявляться как в количественных (объем производства, объем прибыли), так и в качественных показателях (повышение фондоотдачи, производительности труда, рентабельности, снижение цен на выпускаемую продукцию, улучшение потребительских характеристик выпускаемой продукции и др.). Проанализировано большинство из этих показателей по указанным министерствам.

В Грузинской ССР имеется одно производственное объединение, подведомственное Минстанкопрому СССР. Это — Тбилисское п/о «Станкостроитель». Оно образовано в 1975 году и включает в себя две производственные единицы. Кроме того, в республике имеется 5 самостоятельных предприятий, подчиненных этому министерству.

Из таблицы I видно, что удельный вес валовой продукции объединения в общем объеме продукции расположенных в ГССР объединений и предприятий Минстанкопрома СССР приблизительно соответствует удельному весу среднесписочной численности промышленно-производственного персонала, что свидетельствует о том, что производительность труда по объединению должна быть близкой к средней по министерству. Но необходимо отметить, что удельный вес валового продукта объединения имеет небольшую тенденцию к понижению, а удельный вес численности работающих в объединении — к повышению. Удельный вес производственного объединения в стоимости основ-

Таблица 1

Удельные веса валового продукта, стоимости ОПФ, численности ППП и прибыли производственных объединений в общем объеме соответствующих показателей по Министерству станкостроительной промышленности СССР (по объединениям и предприятиям, расположенным в ГССР)*

Удельные веса \ Годы	1978	1989	1980
Валовой продукт	48,00	46,70	45,74
Основные производственные фонды	32,67	31,95	32,11
Промышленно-производственный персонал	47,68	47.25	48,72
Прибыль	52,58	42,04	47,60

---

3 Н. В. Лихова. Проблемы развития объединений основного звена (по материалам электротехнической промышленности). — Всесоюзная научная конференция. Проблемы развития объединений в системе отраслевого управления. Организация управления производством в условиях объединений. (Тезисы докладов), М., 1975.

* Данная таблица и все нижеследующие составлены на основе материалов ЦСУ ГССР.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ных производственных фондов в общей их стоимости по расположенным в ГССР объединениям и предприятиям министерства низок по сравнению с удельным весом других показателей, что свидетельствует в целом о значительно более эффективном их использовании в объединении, чем по министерству в целом. Высок был удельный вес производственного объединения в прибыли, однако он имеет тенденцию к снижению.

Несмотря на то, что уровень фондоотдачи по объединению значительно выше, чем по расположенным в ГССР объединениям и предприятиям Минстанкопрома СССР (что видно из табл. I), он имеет тенденцию к более быстрому уменьшению. Уменьшалась также в объединении производительность труда (в 1978—1980 гг.), имел тенденцию к снижению уровень рентабельности, за счет чего снижался также показатель рентабельности по расположенным в ГССР объединениям и предприятиям Минстанкопрома СССР в целом.

Таким образом, если табл. I свидетельствует о преимуществах крупного производства, то индексы изменения количественных и качественных показателей свидетельствуют о неэффективном использовании этих преимуществ.

Это указывает на необходимость принятия ряда организационных мер в области совершенствования управления и организации производства в объединении «Станкостроитель» (централизация функций управления, повышение его оперативности, разработка целевых комплексных программ по повышению эффективности производства, осуществление капитального строительства для ликвидации узких мест, которые могут возникать при объединении предприятий).

Министерству электротехнической промышленности СССР в республике подчинены четыре производственных объединения (созданных в 1971—1975 гг.) 11 самостоятельных предприятий (табл. 2).

Как видно из табл. 2, удельные веса валового продукта и стоимости основных производственных фондов по объединениям в общем их объеме по расположенным в ГССР объединениям и предприятиям Министерства электротехнической промышленности СССР в целом примерно одинаковы, что свидетельствует об одинаковом уровне фондоотдачи в объединениях и необъединенных предприятиях министерс-

Таблица 2

Удельные веса валового продукта, стоимости ОПФ, численности ППП и прибыли производственных объединений в общем объеме соответствующих показателей по Министерству электротехнической промышленности СССР (по объединениям и предприятиям, расположенным в ГССР)

Годы / Удельные веса	1978	1979	1980
Валовой продукт	54,34	54,47	55,50
Основные производственные фонды	54,41	53,78	54,38
Промышленно-производственный персонал	61,84	61 47	60,50
Прибыль	70,63	63,36	63,53

тва. Но производительность труда в объединениях ниже, что видно из более высокой доли среднесписочной численности промышленно-произ-

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

водственного персонала в общей численности по министерству в сравнении с долей валового продукта. Прибыль объединенные предприятия дают большую, чем необъединенные, однако ее доля в общем объеме прибыли понижается.

Уровень рентабельности по объединенным предприятиям выше, чем по расположенным в ГССР отдельным предприятиям Министерства электротехнической промышленности СССР. Хотя уровни фондоотдачи по объединениям и отдельным предприятиям были примерно равны, но в 1978 — 1980 гг. наблюдалось ускоренное понижение фондоотдачи в объединениях по сравнению с необъединенными предприятиями. Поэтому необходимо изыскивать резервы повышения эффективности за счет более рациональной организации производства в объединениях.

В республике имеется три производственных объединения и три отдельных предприятия Министерства химической промышленности СССР.

Таблица 3

Удельные веса валового продукта, стоимости ОПФ, численности ППП и прибыли производственных объединений в общем объеме соответствующих показателей по Министерству химической промышленности СССР (по объединениям и предприятиям, расположенным в ГССР)

Удельные веса \ Годы	1978	1979	1980
Валовой продукт	24,96	24,33	29,94
Стоимость основных производственных фондов	21,83	29,32	22,86
Численность промышленно-производственного персонала	30,29	30,78	31,36
Прибыль	32,95	36,07	—

Из табл. 3 видно, что доля производственных объединений в производстве валового продукта, стоимости основных производственных фондов и среднесписочной численности промышленно-производственного персонала по расположенным в ГССР объединениям и предприятиям Министерства химической промышленности СССР в целом сравнительно низка по сравнению с другими рассматриваемыми министерствами (за исключением Минместпрома ГССР, где эти показатели лишь ненамного выше). Меньшая доля стоимости основных производственных фондов в их общей стоимости по министерству в целом по сравнению с долей валового продукта свидетельствует о том, что фондоотдача в объединениях выше, чем в необъединенных предприятиях.

Более низкий уровень производительности труда в объединениях по срвнению с необъединенными предприятиями (при более высоких темпах его роста) обуславливает необходимость исследования структуры производственного и управленческого персонала, а также изучения данных, оказывающих влияние на выработку (коэффициент сменности, уровень использования производственных мощностей, простои по разным причинам).

Министерству легкой промышленности ГССР подчинены 13 объединений и около 40 отдельных предприятий.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

Как видно из табл. 4, удельный вес производственных объединений Министерства легкой промышленности ГССР по стоимости основных производственных фондов и среднесписочной численности промышленно-производственного персонала составлял в последние годы около 50% соответствующих показателей по министерству, в то время как доля валового продукта, производимого объединениями, составляла в 1978 — 1980 гг. 36,80 — 37,05%. Отсюда следует, что уровень производительности труда и фондоотдачи в объединениях министерства значительно ниже их уровня в необъединенных предприятиях министерства.

Таблица 4

Удельные веса валового продукта, стоимости ОПФ, численности ППП и прибыли производственных объединений в общем объеме соответствующих показателей по Министерству легкой промышленности ГССР

Годы / Удельные веса	1978	1979	1980
Валовой продукт	36,80	36,00	37,05
Основные производственные фонды	48,19	49,85	52,18
Промышленно-производственный персонал	59,37	52,60	52,06
Прибыль	42,46	42,04	43,77

Доля прибыли также составляла менее половины полученной предприятиями министерства прибыли (42,04— 43,77%). Что касается динамики фондоотдачи, то ее уровень возрос в объединениях в 1978 г. по сравнению с 1977 г. на 3,14%, что обеспечило прирост уровня фондоотдачи по министерству на 1,78%. А в 1979 и в 1980 гг. происходило снижение уровня фондоотдачи в объединениях, в то время, как фондоотдача в необъединенных предприятиях росла. Темпы роста производительности труда в объединениях, как правило, ниже средних темпов ее роста по министерству и, следовательно, ниже темпов роста по необъединенным предприятиям. Уровень рентабельности в объединениях несколько ниже, чем по министерству в целом.

Таким образом, из приведенных данных видно, что эффект от создания объединений в Министерстве легкой промышленности ГССР пока не проявляется.

Нами было рассмотрено также два промышленных объединения Министерства пищевой промышленности ГССР: «Грузхлебпром» (три производственных объединения и 25 хлебокомбинатов и фабрик) и «Грузфруктминвод» (шесть производственных объединений и 15 заводов).

В первом из них доля производственных объединений в объеме производства составляет 54—55%, доля основных производственных фондов 43—45%, а удельный вес среднесписочной численности промышленно-производственного персонала 50—52%. Из этих данных видно, что фондоотдача и производительность труда по объединенным предприятиям выше. Доля прибыли производственных объединений, входящих в промышленное объединение — более 60%.

Темпы роста валовой продукции в производственных объединениях несколько ниже, чем по самостоятельным предприятиям. В 1978 и в 1979 гг. имело место некоторое снижение фондоотдачи, что повлияло отрицательно и на уровень показателей по промышленному объедине-

ეროვნული ბიბლიოთეკა

нию. В 1980 году фондоотдача в производственных объединениях повысилась на 1,12%, в то время как в самостоятельных предприятиях несколько понизилась. Темпы роста производительности труда в производственных объединениях близки к средним по промышленному объединению, а уровень рентабельности значительно выше, чем в среднем по промышленному объединению.

Таким образом, в промышленном объединении «Грузхлебпром» Министерства пищевой промышленности ГССР эффект объединения проявляется в высоких уровнях показателей фондоотдачи, производительности труда и рентабельности по сравнению с необъединенными предприятиями. В то же время динамика показателей эффективности почти не отличается от средней по промышленному объединению.

В промышленном объединении «Грузфруктминвод» производственные объединения производят более 55% валового продукта, доля стоимости основных производственных фондов в общей стоимости производственных фондов объединения понизилась с 53,17% в 1978 г. до 49,72% в 1980 году. Из этого следует, что фондоотдача в производственных объединениях выше среднего по министерству уровня. Доля промышленно-производственного персонала, занятого в производственных объединениях, составляет 45—46%, из чего следует, что производительность труда в производственных объединениях значительно выше средней по промышленному объединению и, тем более, выше производительности труда в необъединенных предприятиях. Однако, если доля прибыли производственных объединений в 1978 году составляла 61,60%, то в 1979 году она снизилась до 50,85%, а в 1980 году до 45,16%.

Производство продукции как в промышленном объединении в целом, так и во входящих в его состав производственных объединениях уменьшилось в 1979 и в 1980 гг. Уменьшение уровня фондоотдачи в производственных объединениях меньшее, чем в необъединенных предприятиях, причем сильно уменьшилась фондоотдача в 1979 году. В 1979 и 1980 гг. снизилась также производительность труда в производственных объединениях, что повлекло за собой общее снижение фондоотдачи по промышленному объединению в целом. Уровень рентабельности в производственных объединениях был выше, чем по министерству в целом до 1979 года, однако затем понизился.

В Минместпроме ГССР имеется семь производственных объединений и 90 отдельных предприятий.

Доля валового продукта объединений составляет в Министерстве местной промышленности ГССР около 27%, доля стоимости основных производственных фондов — 22—23%, удельный вес численности промышленно-производственного персонала — 26—27%. Из этих данных видно, что производительность труда в производственных объединениях близка к средней по министерству, а фондоотдача выше средней. Высока доля прибыли по сравнению с долей других исследуемых показателей (36—37%). Из этих данных следует, что показатели эффективности объединений в основном выше, чем в необъединенных предприятиях министерства.

Это свидетельствует о проявлении преимуществ концентрации производства в Министерстве местной промышленности ГССР. А темпы роста основных показателей эффективности дают представление об эффективности управления и организации производства. В объединениях несколько выше темпы роста валового продукта, растет фондоотдача, что имеет место и в целом по Министерству местной промышленности ГССР. Темпы роста производительности труда достаточно высоки.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

Уровень рентабельности по производственным объединениям значительно выше среднего по министерству.

Из итогов проведенного нами анализа эффективности функционирования производственных объединений в шести министерствах видно, что эффективность объединений выше эффективности необъединенных предприятий в Министерстве химической промышленности, а также в Министерстве местной промышленности. В большинстве случаев показатели эффективности высоки также в Министерстве электротехнической промышленности, промышленных объединениях «Грузхлеб» и «Грузфруктвод» Министерства пищевой промышленности ГССР. В Министерствах станкостроительной промышленности СССР и легкой промышленности ГССР эффект объединения пока не проявляется. Вместе с тем, и в тех министерствах, где показатели эффективности по объединениям выше, чем по необъединенным предприятиям, есть много резервов повышения эффективности производства.

Можно указать на ряд сдерживающих развитие и повышение экономической эффективности производственных объединений причин, выявленных в процессе анализа деятельности действующих объединений:

—развитие системы производственных и научно-производственных объединений нередко носит формальный характер. Встречаются примеры механического соединения предприятий, что нередко не только не повышает, но даже снижает общую эффективность производства;

— ряд предприятий, включенных в систему объединений, сохраняет самостоятельность. Хотя в некоторых случаях это целесообразно, однако во многих случаях затрудняет осуществление мероприятий по централизации функций, развитию внутренних кооперированных связей;

— недостаточно разнообразие видов производственных объединений; нельзя ограничиваться двумя-тремя стандартными формами объединений, а в соответствии с конкретными условиями (отраслевыми, производственными) необходимо проявлять гибкость при формировании организационных, производственных и управленческих структур объединения, обеспечив такой их выбор, который позволит осуществить повышение специализации производства, гибкую и эффективную кооперацию труда;

— ограниченность состава объединений рамками отраслей, министерств или территорий, с одной стороны, и недостаточное соблюдение отраслевой специфики принципов образования производственных объединений — с другой (между тем, принципы формирования объединений в легкой промышленности иные, чем в местной и, тем более, в металлургической, машиностроительной); не всегда рациональные размеры, устанавливаемые при образовании объединений; несоответствие структуры управления объединениями его производственной структуре[4];

— отсутствие стимулов у самих предприятий и их руководителей

---

[4] А. А. Нежинская. Основное звено хозрасчетного управления. В сб.: Всесоюзная научная конференция «Проблемы развития объединений в системе отраслевого управления». Методологические вопросы образования объединений. (Тезисы докладов). М., 1975, с. 117, 118.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

к вхождению в объединения; определенная косность работников министерств, не желающих менять привычные методы работы[5].

В результате этих и других подобных причин во многих случаях создание объединения не позволяло добиться конкретных целей по повышению его технического уровня и производительности труда, улучшению технологии и организации производства, т. е. тех целей, достижение которых должно являться результатом создания объединения.

Необходимо учесть, что повышение эффективности производства при создании объединений не будет достигнуто автоматически вследствие формального объединения предприятий. Процесс концентрации производства, следствием которого должно явиться повышение его эффективности, может быть достигнут в результате реализации целей, обеспечивающих согласованное функционирование определенных сторон хозяйственной деятельности подразделений. В первую очередь такими целями являются: специализация производства, сосредоточение предприятий взаимосвязанных производств (комбинирование производства), централизация некоторых производственно-хозяйственных функций (например, объединение предприятий может быть произведено в целях регулирования снабжения и упорядочения сбыта, повышения регулярности функционирования технологически взаимосвязанных производств путем улучшения координации технологических операций и контроля за ритмичностью производственного процесса, перехода обрабатываемых деталей от одного предприятия к другому).

Из вышеизложенного следует, что можно выделить ряд целей, признаков, ориентируясь на которые можно добиваться повышения эффективности производства при создании или реорганизации объединений. Можно выделить следующие признаки, регулирование которых позволяет достигнуть эффективной концентрации производства: способ разделения труда, вид специализации; отраслевая принадлежность; территориальное расположение предприятий; производственная структура; степень концентрации производства однородных изделий; комбинирование; виды производственной кооперации между предприятиями; организация снабжения и сбыта; характер производственного цикла; степень концентрации управления, уровень централизации функций управления; особенности правового статуса; масштабы производства.

Ориентируясь на эту систему признаков (по каждому из которых необходимо иметь показатели, оценивающие целесообразность их изменения), можно в каждом конкретном случае правильно выбрать тип, состав и размеры производственного объединения, позволяющие осуществить эффективную концентрацию производства.

В заключение статьи приведем некоторые принципы, соблюдение которых при создании новых и перестройке действующих объединений будет способствовать эффективной концентрации производства:

— при организации объединений необходимо избегать узковедомственного подхода, проекты создания и развития объединений должны носить комплексный характер, учитывающий направления специализации республики (города), возможности организационных перестроек:

— необходимо наладить планомерное управление развитием системы производственных объединений, усилить анализ и контроль их

---

[5] Г. Х. Попов. Проблемы формирования объединения в промышленности на современном этапе. В сб.: Всесоюзная научная конференция «Проблемы развития объединений в системе отраслевого управления». Методологические вопросы образования объединений. (Тезисы докладов), М., 1975, с. 32.

деятельности с целью выявления узких мест их функционирования и резервов повышения эффективности;

— создание и развитие объединений должно осуществляться на основе специально разработанных целевых программ как на региональном уровне (отраслевые и территориальные аспекты), так и на уровне каждого создаваемого и действующего объединения;

— эффективная концентрация производства путем создания объединений требует определенных капитальных вложений, поскольку не оправдали себя попытки получить эффект, не осуществляя затрат на мероприятия по созданию и развитию объединений (путем механического слияния предприятий);

— во избежание распыления и неэффективного использования инвестиций необходимо разрабатывать технико-экономические обоснования проектов создания и развития объединений;

— необходимо использовать преимущества объединений в организации потребления сырья и сбыта продукции, заключающиеся прежде всего в возможности централизации снабженческо-сбытовой работы;

— большое значение при создании и развитии объединений имеет рациональная организация производственной структуры, использование при этом преимуществ концентрации производства, что должно проявляться в ускоренном внедрении достижений технического прогресса, к переходу к комплексной механизации и автоматизации производства.

Представлена отделом экономических проблем научно-технического прогресса Института экономики и права АН ГССР

ეროვნული ბიბლიოთეკა

მურმან კვარაცხელია

ქალაქ თბილისის მრეწველობის დარგობრივი სტრუქტურის საკითხისათვის

ქალაქი თბილისი მნიშვნელოვან როლს ასრულებს საქართველოს საზოგადოებრივ, მეცნიერულ და კულტურულ ცხოვრებაში. ეს მნიშვნელობა წლიდან წლამდე იზრდება მატერიალურ და არამატერიალურ სფეროებში მისი ეკონომიკური პოტენციალის ზრდის შედეგად. თბილისში ცხოვრობს მთელი რესპუბლიკის მოსახლეობის 1/5 და სახალხო მეურნეობაში დასაქმებულ მუშა-მოსამსახურეთა — 1/4-ზე მეტი.

ქ. თბილისი რესპუბლიკის უპირველესი რეგიონი და პირველი ინდუსტრიული არეალია. აქ განლაგებული 215 სამრეწველო საწარმო იძლევა რესპუბლიკის მრეწველობის მთელი წარმოების დაახლოებით 1/3-ს და დასაქმებულია მთელი სამრეწველო-საწარმოო პერსონალის 35%-ზე მეტი.

ქ. თბილისის მრეწველობა, სადაც მაღალია წარმოების სპეციალიზაციის დონე, არსებითად განსხვავდება ცალკეული სახის პროდუქციის წარმოების მოცულობის მხრივ რესპუბლიკის სხვა ინდუსტრიული ცენტრებისა და რეგიონებისაგან. ასე მაგალითად, მაგისტრალური ელმავლებისა და ლითონმჭრელი ჩარხების მთელი რესპუბლიკური წარმოების 100% იწარმოება თბილისში, ასევე, გაზის ქურების — 100 %, შალის ქსოვილების — 57 %, აბრეშუმის ქსოვილების — 32 %, ზედა ტრიკოტაჟის — 77 %, ტყავის ფეხსაცმლის — 60% და ა. შ. როგორც ვხედავთ, მეტად დიდია თბილისის როლი და მნიშვნელობა რესპუბლიკის ეკონომიკაში.

განვითარებული სოციალისტური საზოგადოების თანამედროვე ეტაპზე შრომის დანაწილების გაღრმავების გამო დიდი ყურადღება ექცევა რეგიონების ეკონომიკის კომპლექსურ შესწავლას. აქედან გამომდინარე, ქალაქ თბილისის მრეწველობის სტრუქტურის კვლევა წარმოადგენს არა ლოკალურ, არამედ ვრცელ და მრავალპლანიან პრობლემას, რომელიც მოიცავს საკითხთა ფართო კომპლექსს, რეგიონის ეკონომიკის უმთავრეს სფეროებს. ყოველი რეგიონი, როგორც მთელი სახალხო-სამეურნეო კომპლექსის შემადგენელი ნაწილი, მისი საზოგადოებრივი წარმოების სტრუქტურის შესწავლისას შეიძლება განვიხილოთ როგორც ცალკეული შემადგენელი ელემენტების რაოდენობრივი თანაფარდობები სხვადასხვა ასპექტში, კერძოდ, ტერიტორიულ, დარგობრივ, საწარმოო, კვლავწარმოებით, საერთო-ეკონომიკურ და სოციალურ-ეკონომიკურ ასპექტებში. ამასთან, ცალკეული ელემენტების რაოდენობრივ თანაფარდობასთან ერთად, სტრუქტურის ისეთი სახეობა, როგორიცაა დარგობრივი, გულისხმობს და სწავლობს მის დარგთაშორის და შიდადარგობრივ პროპორციებსაც. სწორედ ამიტომ, საერთოდ სტრუქტურის პრობლემა, სსრ კავშირის ეკონომიკური და სოციალური განვითარების 1981—1985 წლებისა და 1990 წლამდე პერიოდის ძირითადი მიმართულებების პროექტში, დასახელებულია,

ეროვნული ბიბლიოთეკა

როგორც ერთ-ერთი ძირითადი ჩვენი საბჭოთა საზოგადოების შემდგომი ეკონომიკური და სოციალური პროგრესის დიდმნიშვნელოვან საქმეში და მასში ხაზგასმით მითითებულია „მივაღწიოთ პროგრესულ ძვრებს სახალხო მეურნეობის სტრუქტურაში, სრულვყოთ დარგთაშორისი და შიდადარგობრივი პროპორციები“[1], რაც ეკონომიკის დინამიკური განვითარების ობიექტურ წანამძღვრებს ქმნის.

საბჭოთა კავშირის კომუნისტურმა პარტიამ გრანდიოზული ამოცანები დასახა კომუნიზმის მშენებლობის დიად საქმეში, მე-11 ხუთწლედში. პროექტში ხაზგასმულია: „მეთერთმეტე ხუთწლედის მთავარი ამოცანა ის არის, რომ კიდევ უფრო გავაუმჯობესოთ საბჭოთა ადამიანების კეთილდღეობა სახალხო მეურნეობის მყარი, შეუნელებელი განვითარების საფუძველზე, დავაჩქაროთ მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესი, გადავიყვანოთ ეკონომიკა ინტენსიური განვითარების გზაზე, უფრო რაციონალურად გამოვიყენოთ ქვეყნის საწარმოო პოტენციალი, ყოველი ღონისძიებით დავზოგოთ ყოველგვარი რესურსები და გავაუმჯობესოთ მუშაობის ხარისხი“[2]. ამ დიდმნიშვნელოვანი ამოცანის რეალიზაციის ერთ-ერთ ძირითად გზას წარმოადგენს ის, რომ „უზრუნველვყოთ ეკონომიკის შეუნელებელი ზრდა, სრულვყოთ საზოგადოებრივი წარმოების სტრუქტურა“[3].

ზემოთ აღნიშნულიდან ნათელია, რომ საზოგადოებრივი წარმოების სტრუქტურა და, რასაკვირველია, მისი სრულყოფის გზების დადგენა, რაც იწვევს სტრუქტურის ეფექტიანობის ამაღლებას მისი პროგრესულობიდან გამომდინარე, საბჭოთა ეკონომიკის წინაშე მდგარი გლობალური ამოცანების გადაწყვეტის აუცილებელი საშუალებაა. მაშასადამე, ეს პრობლემა თავისთავად დგას ქ. თბილისის მრეწველობის, როგორც მსხვილი სახალხო-სამეურნეო კომპლექსის წინაშე.

ქალაქ თბილისის მრეწველობის დარგობრივი სტრუქტურის დინამიკამ მე-10 ხუთწლედში გვიჩვენა, რომ აქ ყველაზე მაღალი ხვედრი წონა უჭირავს მსუბუქ მრეწველობას — 29,5% (1980 წლის მონაცამებით), კვების მრეწველობას — 29,1 %, მანქანათმშენებლობასა და ლითონდამუშავებას — 24,5 %, საშენმასალათა მრეწველობას — 4,3 %, სატყეო, ხის დამმუშავებელი და ცელულოზა-ქაღალდის მრეწველობას — 3,0 % და ქიმიურ და ნავთობქიმიურ მრეწველობას — 2,5 %. დარგებს შორის ასეთი თანაფარდობა გამოწვეულია საერთოდ ქალაქში მრეწველობის განლაგებისა და განვითარების თავისებურებებით.

1976—1979 წლებში მანქანათმშენებლობისა და ლითონდამუშავების ხვედრიწონა ამაღლდა მთელი 2,2 პროცენტული პუნქტით, მათ შორის, მანქანათმშენებლობის — 2,4 პროცენტული პუნქტით, მსუბუქი მრეწველობის — 1,2 პუნქტით, სხვა დარგების კი თითქმის ერთ დონეზე დარჩა.

ამრიგად, ქ. თბილისის მრეწველობის მაპროფილებელი დარგებია მსუბუქი, კვების და მანქანათმშენებლობა და ლითონდამუშავება, ხოლო ისეთი პროგრესული დარგი, როგორიცაა ქიმიური და ნავთობქიმიური მრეწველობა — შედარებით უმნიშვნელო როლს თამაშობს ქალაქის ინდუსტრიაში და მისი ხვედრი წონაც უმნიშვნელოდ იზრდება.

[1] სსრ კავშირის ეკონომიკური და სოციალური განვითარების ძირითადი მიმართულებები 1981—1985 წლებსა და 1990 წლამდე პერიოდში. გაზ. „კომუნისტი“, 1980, 2 დეკემბერი.

[2] იქვე.

[3] იქვე.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ახლა განვიხილოთ თუ რა მდგომარეობაა მე-10 ხუთწლედში წარმოების ძირითადი მაჩვენებლების მიხედვით თბილისის მრეწველობაში. მრეწველობის საერთო პროდუქცია მე-10 ხუთწლედში გაიზარდა 41%-ით. ცალკეული დარგების მიხედვით ზრდამ შეადგინა: მანქანათმშენებლობასა და ლითონდამუშავებაში 1976—1979 წწ.—43%, ქიმიურ და ნავთობქიმიურ მრეწველობაში — 28 %, სატყეო ხის დამმუშავებელ და ცელულოზა-ქაღალდის მრეწველობაში —28%, საშენ მასალათა მრეწველობაში — 24%, მსუბუქში — 23% და კვების მრეწველობაში — 22 %.

როგორც ჩანს, მე-10 ხუთწლედში საკმაოდ მაღალი ტემპებით იზრდებოდა მრეწველობის ცალკეული დარგების პროდუქციის გამოშვება; ეს რამდენადმე აღემატებოდა გეგმიურ მაჩვენებლებს. უნდა აღინიშნოს, რომ ქ. თბილისის სამრეწველო აგლომერაციის ჰიპერტროფიული განვითარება რამდენადმე შეზღუდულია. რესპუბლიკის საწარმოო ძალების რაციონალური და ოპტიმალური განლაგების აუცილებლობიდან გამომდინარე ქ. თბილისის მრეწველობის შეზღუდვა სავსებით მიზანშეწონილია, მაგრამ თბილისის სამრეწველო აგლომერაცია იმდენად არსებით როლს თამაშობს რესპუბლიკის ეკონომიკაში, რომ განვითარების ახლანდელ ეტაპზე მისი ზრდის ტემპის შეზღუდვა და საშუალო რესპუბლიკურ ტემპებთან ჩამორჩენა, ეკონომიკურად გაუმართლებელია. ჩვენი აზრით, ქ. თბილისის მრეწველობის განვითარების რამდენადმე შეფარდებითი შეზღუდვა უნდა მოხდეს მისი არა მარტო წარმოების საერთო შეზღუდვისა და შეკვეცის შედეგად, არამედ ლითონტევადი დარგების ხვედრითიწონის შემცირების შედეგად საერთო-სამრეწველო წარმოებაში. ამასთან აუცილებელია მანქანათმშენებლობის არალითონტევადი დარგების უპირატესი ზრდა, რომელიც მოითხოვს რთულ შრომას — სამუშაო ძალის მაღალ კვალიფიკაციას. ეს, თავის მხრივ, აამაღლებს წარმოების ხარისხს.

სამრეწველო პროდუქციის დინამიკიდან ნათელია, რომ მე-10 ხუთწლედში ქ. თბილისის მრეწველობაში წინგამსწრები ტემპით იზრდებოდა მხოლოდ და მხოლოდ ერთი მთავარი პროგრესული დარგი — მანქანათმშენებლობა და ლითონდამუშავება. მრეწველობის ყველა დანარჩენი დარგები ჩამორჩებოდა საშუალო სამრეწველო ზრდის ტემპს.

აქედან გამომდინარე, მე-10 ხუთწლედში ქალაქის მრეწველობაში გარკვეულ დისპროპორციებს ჰქონდა ადგილი. ეს გამოიხატება იმაში, რომ მართალია მანქანათმშენებლობისა და ლითონდამუშავების ხვედრიწონა ამაღლდა, ამ პერიოდში საერთო წარმოებაში პროდუქციის გამოშვების მიხედვით, მაგრამ შემცირდა სხვა, სამრეწველო აგლომერაციისათვის მეტად საჭირო დარგების ხვედრიწონა, როგორიცაა, საშენ მასალათა მრეწველობა და ქიმიური და ნავთობქიმიური მრეწველობა.

მთავარი დარგობრივი დისპროპორციების აღმოფხვრის ძირითადი გზები მრეწველობაში დაგვისახა სკკპ ცკ ნოემბრის (1979 წ.) პლენუმმა. სკკპ ცკ-სა და მინისტრთა საბჭოს 1979 წ. 12 ივლისის ერთობლივ დადგენილებაში სამეურნეო მექანიზმის ზემოქმედების გაძლიერების შესახებ წარმოების ეფექტიანობაზე საკითხის პრინციპულად დაყენებიდან გამომდინარე „დარგობრივი და შიდადარგობრივი პროპორციების სრულყოფისა და ბალანსირებული ეკონომიკური ზრდის უზრუნველყოფის შესახებ გათვალისწინებულია პირველ რიგში შემუშავდეს კონკრეტული დარგთაშორისი კომპლექსური პროგრამა ლითონისა

ეროვნული ბიბლიოთეკა

და სათბობის ეკონომიკაზე, ხელით შრომის გამოყენების შემცირებაზე და მაშასადამე, მანქანათმშენებლობის ცალკეული დარგების განვითარების შესახებ, სახალხო მოხმარების ახალი საქონლის წარმოების გადიდების შესახებ“[4].

მაშასადამე, სამეურნეო მექანიზმის სრულყოფის ახალი ეტაპი, რაც დაგვისახა პარტიამ და მთავრობამ, მიმართულია ცალკეული რეგიონებისა და კერძოდ, ისეთი სამრეწველო აგლომერაციების, შიდადარგობრივი დისპროპორციების აღმოსაფხვრელად, როგორიცაა თბილისი.

გარდა ამისა, ქ. თბილისის მნიშვნელობიდან გამომდინარე, მისი ეკონომიკის პოტენციალი არსებით როლს შეასრულებს მე-11 ხუთწლედსა და შემდგომ პერიოდშიც რესპუბლიკის ეკონომიკის განვითარებაში, რადგანაც მე-11 ხუთწლედის მთავარი ამოცანის რეალიზაციის ერთ-ერთი გზაა მტკიცედ „ავამაღლოთ საზოგადოებრივი წარმოების ეფექტიანობა და გავაუმჯობესოთ პროდუქციისა და მომსახურების ხარისხი სახალხო მეურნეობის (და განსაკუთრებით მრეწველობის — მ. კ.) ყველა დარგში მისი ყოველმხრივი ინტენსიფიკაციის საფუძველზე“[5].

აქედან გამომდინარე, არსებული დისპროპორციების აღმოსაფხვრელად, რაც არსებობს თბილისის მრეწველობაში, აუცილებლად უნდა გავითვალისწინოთ იმ დარგების წინგამსწრები ტემპებით განვითარება, რომლებიც რესპუბლიკის მრეწველობაში ხელს შეუწყობენ ამ ამოცანის შესრულებას. რესპუბლიკის მრეწველობის წინაშე კი, როგორც საერთოდ მრეწველობის წინაშე, დგას სერიოზული და გრანდიოზული ამოცანები, რაც გამოიხატება სახალხო მეურნეობის მოთხოვნილების უფრო სრულად დაკმაყოფილებაში წარმოების საშუალებებით, ხოლო მოსახლეობის — სახალხო მოხმარების საქონლით, წარმოების ინტენსიფიკაციისა და პროდუქციის ხარისხის ამაღლებაში მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის მიღწევების ყოველმხრივი გამოყენების საფუძველზე.

ყოველივე ამის შედეგად, რესპუბლიკაში სამრეწველო წარმოების მოცულობა გაიზრდება 30—33%, მათ შორის, მანქანათმშენებლობისა და ლითონდამუშავების — 1,6-ჯერ, ქიმიური და ნავთობქიმიური მრეწველობის — 1,5-ჯერ, მსუბუქი და კვების მრეწველობის — 1,3-ჯერ. გარდა ამისა, უპირატესი ტემპით უნდა განვითარდეს ის დარგები, რომლებიც უზრუნველყოფენ პროგრესულ ძვრებს საზოგადოებრივი წარმოების სტრუქტურაში. ესენია, ელექტროტექნიკური მრეწველობა, ელექტრონული მრეწველობა, რადიოტექნიკური მრეწველობა და ხელსაწყოთმშენებლობა. ამ დარგების წამყვანი და უმსხვილესი საწარმოები კი ძირითადად განლაგებულია ქალაქ თბილისში.

ყოველივე ზემოთ აღნიშნულიდან გამომდინარე, ქ. თბილისის მრეწველობის წინაშე მდგომ, მისი დინამიკური და პროპორციული განვითარებიდან გამომდინარე, ერთ-ერთ არსებით პრობლემას წარმოადგენს თბილისის მრეწველობის დარგთაშორისი და შიდადარგობრივი პროპორციების სრულყოფა ისეთი პროგრესული დარგების უპირატესი განვითარების შედეგად, როგორიცაა ელექტროტექნიკური, ელექტრონული, რადიოტექნიკური და ხელსაწყოთმშენებლობის

---

[4] სკკპ ცკ და სსრკ მინისტრთა საბჭოს 1979 წ. 12 ივლისის დადგენილება „დაგეგმვის გაუმჯობესებისა და სამეურნეო მექანიზმის ზემოქმედების გაძლიერების შესახებ წარმოების ეფექტიანობისა და მუშაობის ხარისხის გაუმჯობესებაზე“. თბილისი, 1979, გვ. 8.

[5] გაზეთი „კომუნისტი“, 1980, 2 დეკემბერი.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

მრეწველობა — ამ დარგის საწარმოებში ინტენსიფიკაციის დონის განუხრელი ამაღლების შედეგად.

სკკპ XXV ყრილობამ მეათე ხუთწლედის უმთავრეს ამოცანად დააყენა ხარისხის პრობლემა, რასაც ასევე სერიოზული ადგილი დაეთმო ნოემბრის (1978 წ.) პლენუმზე და სამეურნეო მექანიზმის შემდგომი სრულყოფის შესახებ პარტიისა და მთავრობის ერთობლივ დადგენილებაში. ხარისხის პრობლემა მე-11 ხუთწლედშიც მთავარი ამოცანის ერთ-ერთ არსებით მომენტს წარმოადგენს. ამ მხრივ, სერიოზული ნაბიჯებია გადადგმული ქ. თბილისის მრეწველობაში. ხარისხისნიშნიანი ნაკეთობების რაოდენობა მთელ სამრეწველო პროდუქციაში 1970 წელს შეადგენს 2 ერთეულს, 1975 წელს — 155 ერთეულს, 1979 წელს — 960 ერთეულს, ხოლო 1980 წელს გადააჭარბა 1000-ს. აქედან ნათელია, რომ ეს უაღრესად დიდი ნახტომია ბოლო წლებში საპატიო ხუთკუთხედისათვის ბრძოლაში. ხარისხისნიშნიან პროდუქციას დიდი ხვედრიწონა უჭირავს საერთო სამრეწველო წარმოებაში. 1978 წ. მან შეადგინა 13,1 %, 1979 წელს — 20 %, ხოლო 1980 წელს — 21,5 %. როგორც ჩანს, წლითიწლობით მატულობს ხარისხისნიშნიანი პროდუქციის ხვედრიწონა საერთოსამრეწველო წარმოებაში.

მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარება და ეკონომიკის გადაყვანა განვითარების ინტენსიურ გზაზე ერთ-ერთი ძირითადი გზაა მე-11 ხუთწლედში მისი მთავარი ამოცანის შესასრულებლად. ეს ეხება ერთიანი სახალხო-სამეურნეო კომპლექსის ყველა ნაწილს და რასაკვირველია, რესპუბლიკის უპირველეს რეგიონს — თბილისსაც.

ქ. თბილისის მრეწველობაში ბოლო ხუთი წლის მანძილზე ახალი ტექნიკის დანერგვის მიხედვით შემდეგი სურათია: ახალი ტექნიკის დანერგვის ღონისძიებების რაოდენობამ თუ 1975 წელს შეადგინა 2411 ერთეული, 1979 წლისათვის 2505 ერთეულს მიაღწია, ანუ გაიზარდა 94 ერთეულით. ფაქტიურად ამ ღონისძიებების დანერგვაზე დაიხარჯა შესაბამისად 19,5 და 24,2 მლნ მან. პირობით გამოთავისუფლებულმა მომუშავე კაცმა შეადგინა — 2500 და 3016 ერთეული. ახალ ტექნიკაზე ღონისძიებების დანერგვის შედეგად წლიურმა ეკონომიკურმა ეფექტმა შეადგინა 1975 წელს 21,2 მლნ მან., ხოლო 1979 წელს — 9,1 მლნ მან. ე. ი. შემცირდა მთელი 12,1 მლნ მანეთით. აქედან ნათელია, რომ ღონისძიებების რაოდენობა გაიზარდა, წლიური ეკონომიკური ეფექტი კი შესამჩნევად შემცირდა. ე. ი. თბილისის სამრეწველო საწარმოებში, მე-10 ხუთწლედში, ახალი ტექნიკისა და მაშასადამე, ტექნიკური პროგრესის დაჩქარების პრობლემა საჭირო დონეზე არაა გადაწყვეტილი და მაშასადამე, მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის ტემპები არაა დამაკმაყოფილებელი. ეს კი საზოგადოებრივი წარმოების სტრუქტურის სრულყოფის ერთ-ერთ ძირითად გზას წარმოადგენს. ამ ტენდენციის საშედეგო გამოხატულება არის ის, რომ შრომის ნაყოფიერების ზრდის ტემპები 1979 წელს, 1975 წელთან შედარებით, გაიზარდა 20 %-ით ანუ 4 პროცენტული პუნქტით დაბალი იყო 1979—1974 წლებთან შედარებით. ამან თავისი ასახვა ჰპოვა წარმოების ინტესიფიკაციის დონეში.

ამრიგად, ერთ-ერთ არსებით პრობლემას ქალაქის მრეწველობის წინაშე წარმოადგენს არა მარტო მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარება, არამედ მისი ინტესიფიკაციის ახალი ტექნიკის დანერგვის ეფექტიანობის ამაღლება. ეს თავის მხრივ გამოიწვევს სამრეწველო წარმოების ეფექტიანობის ამაღლებას

ეროვნული ბიბლიოთეკა

მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარებისა და შრომის ნაყოფიერების განუხრელი ზრდის საფუძველზე.

ინდუსტრიული ცენტრების სამრეწველო წარმოების ეკონომიკური ეფექტიანობის ამაღლების ერთ-ერთი ძირითადი გზაა მისი საწარმოო სტრუქტურის სრულყოფა. მისი რეალიზაციისათვის აუცილებელია ცალკეული საწარმოების მიერ სახელმწიფო გეგმის შესრულება ძირითადი ეკონომიკური მაჩვენებლების მიხედვით. ამ მხრივ, ქ. თბილისის მრეწველობამ უკვე მე-10 ხუთწლიანი გეგმა მიმდინარე წლის 12 სექტემბრისათვის შეასრულა, მაგრამ არიან ჩამორჩენილი სამრეწველო საწარმოები, რომლებიც უკანასკნელი ბოლო წლების განმავლობაში გეგმებს ვერ ასრულებდნენ და, ბუნებრივია, მე-10 ხუთწლედშიც ვერ შეასრულა. ასე, 1978 წლის წლიური გეგმა ვერ შეასრულა თბილისის ს. კიროვის სახელობის ჩარხმშენებელმა საწარმოო გაერთიანებამ. გეგმით გათვალისწინებული 41,5 მლნ მანეთის ნაცვლად, ფაქტიურად აწარმოვა 37,2 მლნ მან. პროდუქცია, ანუ სახელმწიფოს დააკლო 4,3 მლნ მანეთის პროდუქცია. 1979 წელს კი ჩარხმშენებელ საწარმოო გაერთიანებას დაემატა კიდევ ორი საწარმოო გაერთიანება — „ელმავალმშენებელი" და „საქღვინომანქანა". პირველმა სახელმწიფოს დააკლო 1572 ათასი მანეთის პროდუქცია, ხოლო მეორემ — 341 ათასი მანეთის. სულ ამ პერიოდში სამმა სამრეწველო საწარმომ სახელმწიფოს დააკლო 8152 ათასი მანეთის პროდუქცია. 1980 წლის 11 თვეში სურათი იცვლება. ჩარხმშენებელ საწარმოო გაერთიანებას, რომელმაც სახელმწიფოს დააკლო 4920 ათასი მანეთის პროდუქცია, მიემატა ქარხანა „ცენტროლიტი" (სახელმწიფოს დააკლო 1101 ათასი მანეთის პროდუქცია) და სილიკატური კედლების მასალების ქარხანა — სახელმწიფოს დააკლო 263 ათასი მანეთის პროდუქცია). სულ ამ სამმა საწარმომ სახელმწიფოს დააკლო 6284 ათასი მანეთის პროდუქცია.

აქედან გამომდინარე აღსანიშნავია შემდეგი კანონზომიერება: 1978 წელს ჩარხმშენებელმა საწარმოო გაერთიანებამ გეგმის შეუსრულებლობით ქალაქის მანქანათმშენებლობას და ლითონდამუშავებას დააკარგვინა მისი მთლიანი პროდუქციის 0,76 %, რამაც მრეწველობის დარგობრივ სტრუქტურაში ამ დარგის ხვედრიწონა 0,17 პროცენტული პუნქტით დაბლა დაწია. 1979 წელს კი გეგმის შეუსრულებლობის გამო დაკარგული პროდუქციის ხვედრითმა წონამ მანქანათმშენებლობის საერთო პროდუქციის 1,3 % შეადგინა, რამაც 0,31 პროცენტული პუნქტით დაბლა დაწია ამ დარგის ხვედრითი წონა მრეწველობის დარგობრივ სტრუქტურაში.

აქედან ნათელია, რომ ქ. თბილისის სამრეწველო საწარმოებმა უფრო მეტი და სერიოზული ყურადღება უნდა მიაქციონ საგეგმო მაჩვენებლის შესრულებას, ვინაიდან ცალკეული საწარმოები არსებით როლს ასრულებენ არა მარტო ქ. თბილისის ეკონომიკაში, არამედ შრომის რესპუბლიკურ და საკავშირო დანაწილებაში.

არ შეიძლება ცალკე არ შევეხოთ ქ. თბილისის სამრეწველო საწარმოების ეკონომიკური ეფექტიანობის ცალკეული მაჩვენებლის დინამიკას, ვინაიდან ეფექტიანობის მაჩვენებლის ზრდის ტემპის დაჩქარება ქმნის ობიექტურ პირობებს მრეწველობაში ინტენსიური ფაქტორების ფართოდ გამოყენებისათვის. ეს კი ერთ-ერთი შედეგობრივი გამოხატულებაა მრეწველობის სრულყოფილი სტრუქტურისა და მაშასადამე, წარმოების დინამიკური და პროპორციული განვითარებისა.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ეკონომიკური ეფექტიანობის ერთ-ერთ ძირითად მაჩვენებელს წარმოადგენს შრომის ნაყოფიერება. თბილისის მრეწველობაში მთლიანად შრომის ნაყოფიერება 1970—1979 წლებში გაიზარდა 63,1 %-ით. 1976—1979 წწ. კი — 22,7 %. 1976—1980 წლებში, ე. ი. მე-10 ხუთწლედში, ზრდამ შეადგინა 31,6 %, გეგმით კი გათვალისწინებული იყო 28 %. აღსანიშნავია, რომ 1980 წელს საერთო პროდუქციის მატების 85 % მიღებულია შრომის ნაყოფიერების ზრდის ხარჯზე ანუ ინტენსიურ ფაქტორზე, ხოლო 15 % — მომუშავეთა საერთო რიცხოვნობის გადიდებით, ანუ ექსტენსიურ ფაქტორზე. უნდა აღინიშნოს, რომ 85 %-ით პროდუქციის გაზრდამ აბსოლუტურ მაჩვენებლებში შეადგინა 160 მლნ მანეთზე მეტი. ინტენსიური ფაქტორის როლის დინამიკამ მე-10 ხუთწლედში, ანუ შრომის ნაყოფიერების ზრდის შედეგად პროდუქციის ზრდამ, შემდეგი სურათი მოგვცა: 1976 წელს მან შეადგინა 84,5 %, 1977 წელს — 71,4 %, 1973 წელს — 74,7 %, 1979 წელს — 81,1 %, ხოლო 1980 წელს, როგორც აღვნიშნეთ — 85 %. როგორც ვხედავთ, დინამიკა ზრდის ტენდენციით ხასიათდება, რაც მეტყველებს თბილისის მრეწველობაში ინტესიფიკაციის დონის თანდათანობით ამაღლებაზე.

ეფექტიანობის შემდეგი მაჩვენებელია მოგება, რომელიც წმინდა პროდუქციის ერთ-ერთ ძირითად ელემენტს წარმოადგენს. მის სიდიდეზე ბევრადაა დამოკიდებული ახლადშექმნილი ღირებულება, რომელიც ეროვნული შემოსავლის ამოსავალ ნაწილს შეადგენს. 1975—1979 წლებში მოგების საერთო მოცულობა თბილისის მრეწველობაში გაიზარდა 34,8 %-ით. ამასთან, უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ უკანასკნელი ორი წლის განმავლობაში თბილისის საწარმოებმა ვერ შეასრულეს მოგების გეგმა (შესაბამისად გეგმის შესრულებამ შეადგინა 98,7 % და 99,8 %).

ეფექტიანობის შემდეგი მაჩვენებლის — რენტაბელობის დინამიკამ (ძირითადი სამრეწველო საწარმოო ფონდების მიმართ) შემდეგი სურათი მოგვცა: 1975 წელს მან 19 % შეადგინა, 1979 წ. კი — 22,8 %, ანუ მისი დონე მთელი 3,8 პროცენტული პუნქტით ამაღლდა.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ქ. თბილისის მრეწველობაში ეფექტიანობის მაჩვენებელთა დინამიკის საერთო ტენდენცია ზრდადია, ეს მეტყველებს ქალაქის საწარმოებში ინტენსიური ფაქტორების როლის ზრდაზე. მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ჯერ კიდევ საკმაოდ ბევრი რეზერვია გამოუყენებელი, რომელთა ჩართვა ეკონომიკურ ბრუნვაში კიდევ უფრო აამაღლებს მრეწველობაში ინტენსიფიკაციის დონეს.

ზემოთ განხილულიდან გამომდინარე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ დიდია ქ. თბილისის მრეწველობის როლი რესპუბლიკის ინდუსტრიულ პოტენციალში. ეს თავისთავად მეტყველებს მისი სტრუქტურის, და განსაკუთრებით დარგობრივი სტრუქტურის რთულ და მრავალმხრივ ხასიათზე. რესპუბლიკის პირველი ინდუსტრიული ცენტრის—ქ. თბილისის მრეწველობის დინამიკური და პროპორციული განვითარებისათვის, უპირველეს ყოვლისა, ჩვენი აზრით, აუცილებელია: ჯერ ერთი, მანქანათმშენებლობისა და ლითონდამუშავების ისეთი არალითონტევადი ქვედარგების წინგამსწრები ტემპებით განვითარება, როგორიცაა ელექტროტექნკური, ელექტრონული, რადიოტექნიკური და ხელსაწყოთმშენებელი, ეს თავისთავად აღმოფხვრის „ვიწრო ადგილებს", მრეწველობაში არსებულ დისპროპორციებს. მეორე — ქალაქის სამრეწველო საწარმოებში მუშაობის ხარისხის ყოველმხრივი გაუმჯობესება, რაც გულისხმობს უმაღლესი კატეგო-

ეროვნული ბიბლიოთეკა

რიის პროდუქციის ხვედრითი წონის მნიშვნელოვნად ამაღლებას საერთო-სამრეწველო წარმოებაში; მესამე — მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარება, განსაკუთრებით ახალი ტექნიკის დანერგვის მაჩვენებლების გაუმჯობესება მისი ეკონომიკური ეფექტიანობის ზრდის შედეგად; მეოთხე — ჩამორჩენილ საწარმოთა მუშაობის არსებითი გაუმჯობესება; მეხუთე — სამეურნეო მექანიზმის სრულყოფის ქმედითი ღონისძიებების განხორციელება სამეურნეო მექანიზმის სრულყოფაზე ახალი დადგენილებებიდან გამომდინარე; და მეექვსე — საწარმოებში ინტენსიფიკაციის დონის ზრდა ინტენსიური ფაქტორების როლის ამაღლების შედეგად.

М. С. КВАРАЦХЕЛИЯ

К ВОПРОСУ ОТРАСЛЕВОЙ СТРУКТУРЫ ПРОМЫШЛЕННОСТИ г. ТБИЛИСИ

Резюме

В статье охарактеризована отраслевая структура индустриального центра республики города Тбилиси. Рассмотрена динамика отраслевой структуры промышленности в 1975—1980 гг., а также система основных показателей в ее отдельных отраслях; выявлены некоторые диспропорции, которые имели место в этом периоде в отраслевой структуре и намечены основные пути ее устранения; рассмотрена динамика показателей экономической эффективности в 1975—1980 гг., в частности, анализ производительности труда и ее роль в повышении интенсификации в промышленности Тбилиси и анализ прибыли и рентабельности. Также намечены основные пути в перспективе для динамичного и пропорционального развития промышленности города.

წარაოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის აღწარმოებისა და კაპიტალურ დაბანდებათა ეფექტიანობის განყოფილებამ

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

И. Т. ХЕЛАШВИЛИ

ИССЛЕДОВАНИЕ РАЗНООБРАЗИЯ ОЦЕНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ К РЕКРЕАЦИОННЫМ РЕСУРСАМ

(на примере иностранного туризма в Грузинской ССР)

Оценка рекреационных ресурсов одна из важнейших и во многом еще нерешенная проблема рекреационной географии. Узловым вопросом в этой проблеме является учет разнообразия потребностей при оценке рекреационных ресурсов, выступающих в роли объекта оценки [Мухина, 1975, с. 128; Дубнов, 1970, с. 47—48; Дубинская, 1973, с. 187; Твердохлебов, Мироненко, 1981, с. 86; Lovery P. 1974, с. 48 и др.].

Важность исследования разнообразия оценочных отношений к рекреационным ресурсам обусловлена тем, что ценность ресурсов зависит не только и не столько от их свойств, сколько от того, каковы потребности общества в них. Потребности же могут быть самыми разнообразными, ибо, как правило, любая общность людей (профессиональная, возрастная, территориальная и т. д.) характеризуется определенной спецификой рекреационных потребностей.

При оценке рекреационных ресурсов какой-либо территориальной рекреационной системы (ТРС) важно учесть, что в качестве потребителей этих ресурсов выступают люди, приехавшие из разных мест, то есть представители различных территориальных общностей со свойственной им спецификой рекреационных потребностей. Следовательно, можно предположить, что разнообразие рекреационных потребностей у представителей различных территориальных общностей будет проявляться в разнообразии их оценочных отношений к рекреационным ресурсам системы. При этом очевидно, что чем разнообразнее ресурсы ТРС, тем шире будут проявляться различия в оценках ресурсов туристами, которые выступают в качестве субъекта оценки.

Указанное обстоятельство обуславливает большую значимость субъектно-дифференцированного подхода к туристам при оценке рекреационных ресурсов. Важность такого подхода особенно остро ощущается при оценке ресурсов для иностранных туристов. Это объясняется тем, что условия формирования их рекреационных потребностей, как правило, гораздо контрастнее, чем у туристов одной и той же страны.

Рассмотрим это на примере Грузинской ССР. Оценка рекреационных ресурсов Грузии для иностранных туристов в полной мере требует субъектно-дифференцированного подхода. С одной стороны, в этой республике сосредоточены разнообразные ресурсы как для отдыха и

ეროვნული ბიბლიოთეკა

оздоровления, так и для познавательного туризма. С другой стороны, в Грузию приезжают интуристы из более чем 50 стран мира. Такое разнообразие ресурсов и многонациональная структура интуристов дает возможность предполагать, что разработка и использование принципа субъектно-дифференцированного подхода к оценке ресурсов будет иметь важное значение. Поэтому **целью данного исследования является разработка и применение метода исследования разнообразия оценочных отношений иностранных туристов к рекреационным ресурсам Грузинской ССР.**

Метод исследования базируется на сочетании субъектно- и территориально-дифференцированных подходов к оценке рекреационных ресурсов. Применение такого подхода оправдано тогда, когда потребители и ресурсы рекреационной деятельности характеризуются высокой степенью неоднородности. В этом случае каждый территориальный район с присущей ему специфической локализацией ресурсов будет оцениваться по-разному интуристами из отдельных стран. А оценка всех районов с позиции различных групп инострнных туристов в совокупности даст картину территориально-дифференцированной оценки рекреационных ресурсов. Это явится пространственным выражением разнообразия оценки рекреационных ресурсов интуристами из разных стран. Такой метод можно выразить следующей формулой:

$$ДЦ_{pj} = \begin{matrix} Ц_{k_1 j_1}, & Ц_{k_1 j_2}, & \ldots & Ц_{k_1 j_n} \\ Ц_{k_2 j_1}, & Ц_{k_2 j_2}, & \ldots & Ц_{k_2 j_n} \\ \cdots & \cdots & \cdots & \cdots \\ Ц_{k_m j_1}, & Ц_{k_m j_2}, & & Ц_{k_m j_n} \end{matrix}$$

где

$ДЦ_{pj}$ — территориально-дифференцированная оценка рекреационных ресурсов рассматриваемой ТРС (р) интуристами из данной страны;

j — страна, откуда приехали интуристы и с позиции которых проводится оценка;

n — количество стран, откуда приехали интуристы;

$Ц_{kj}$ — оценка рекреационных ресурсов отдельных «районов» ТРС (к) интуристами из j-ой страны;

m — количество «районов» в рассматриваемой ТРС.

Оценку к -ного «района» с позиции интуристов из j-ой страны проводим следующим образом: $Ц_{kj} = \sum_{i=1}^{Z} (O_{ki} \times П_{ji})$, где

i — рекреационное занятие:

Z — количество рекреационных занятий;

O_{ki} — оценка ресурсов для i-го рекреационного занятия в к-ом «районе» ТРС;

$П_{ji}$ — потребности интуристов из j-ой страны в i-ом рекреационном занятии.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

Принципиально важную роль в изложенном методе играет индекс «рекреационное занятие» (i). Этим индексом, с одной стороны, мы характеризуем оцениваемые рекреационные ресурсы (объект оценки), с другой — рекреационные потребности иностранных туристов (субъект оценки). Тем самым предоставляется возможность сопоставить потребности интуристов с ресурсами, удовлетворяющими эти потребности, и провести субъектно-дифференцированную оценку рекреационных ресурсов.

Указанный метод требует решения следующих задач:

— выявить рекреационные потребности иностранных туристов из разных стран (показатель $П_{ji}$);

— охарактеризовать рекреационные ресурсы Грузии, отдельных ее районов в целях дальнейшей оценки этих ресурсов с позиции интуристов из отдельных стран (показатель $О_{ki}$);

— провести субъектно- и территориально-дифференцированную оценку рекреационных ресурсов Грузии с позиции интуристов из отдельных стран ($ДЦ_{pi}$).

Исследование рекреационных потребностей иностранных туристов в Грузии явилось основной задачей социологического опроса, проведенного автором при содействии Управления по иностранному туризму при СМ ГССР. Опрос осуществлялся методом анкетирования интуристов в местах их пребывания по принципу районированной выборки. При этом обследованием было охвачено около трех тысяч иностранных туристов из стран, откуда в основном приезжают туристы в Грузию и в СССР в целом.

Рекреационные потребности интуристов выявлялись на основе анализа ответов на вопрос:

«Каковы мотивы Вашего приезда?»

Варианты ответов были определены следующим образом:

1. желание познакомиться с культурно-историческими и архитектурными памятниками;
2. желание познакомиться с национальными традициями;
3. желание познакомиться с современным творчеством республики;
4. желание познакомиться с народным хозяйством социалистической Грузии;
5. желание познакомиться с историей советской Грузии;
6. желание познакомиться с современной жизнью населения республики;
7. желание увидеть природные красоты Черноморского побережья;
8. желание увидеть природные красоты Кавказских гор;
9. желание увидеть памятники природы Грузии;
10. желание покупаться и позагорать на море.

В анкете содержался и «открытый» вопрос, который заполнялся интуристами редко. Это говорит о том, что указанные мотивы достаточно полно отражают разнообразие их рекреационных потребностей.

Количество отмеченных мотивов интуристами из каждой страны отдельно принималось за 100%. Далее высчитывалась процентная доля каждого мотива от общего числа мотивов, отмеченных интуристами из отдельных стран. Таким образом, выявлялся показатель $П_{ji}$.

Результаты исследования показали значительные различия в характере рекреационных потребностей иностранных туристов, которые они проявляют в отношении Грузии, как рекреационной территории. Так, например, если туристы из ГДР, ЧССР, ВНР, Финляндии пред-

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

почитают оздоровительный вид отдыха — купание и загар на море, то у туристов из Болгарии, Италии, Югославии, Франции и ФРГ преобладают мотивы туристско-познавательного характера, и при этом весьма различные друг от друга. Туристы из Италии, Югославии и Франции особый интерес проявляют к культурно-историчским и архитектурным памятникам, к национальным традициям республики, а туристы из ФРГ — к природе Грузии. Повышенный интерес к современной жизни населения республики наблюдается у туристов из ФРГ и Франции. История советской Грузии больше всех интересует туристов из Болгарии, а современные достижения и характеристика народного хозяйства — туристов из Франции и т. д. На примере этих выводов уже можно судить о наличии значительного разнообразия рекреационных потребностей иностранных туристов, посещающих Грузию. Это указывает на необходимость субъектно-дифференцированного подхода к оценке рекреационных ресурсов иностранного туризма республики.

Характеристика рекреационных ресурсов Грузии в целях их дальнейшей оценки с позиции интуристов из разных стран должна быть проведена с учетом необходимости ее сопоставлния с рекреационными потребностями интуристов. Поэтому в основу классификации ресурсов были положены те рекреационные занятия, которые явились мотивами приезда иностранных туристов. В соответствии с ними были выделены, например, ресурсы, удовлетворяющие познавательные потребности в знакомстве с культурно-историческими и архитектурными памятниками, или ресурсы, удовлетворяющие потребности в пляжно-купальном занятии и т. д.

Далее следует провести оценку этих ресурсов, предварительно не учитывая разнообразия потребностей интуристов из отдельных стран. Каждый из видов ресурсов должен быть охарактеризован системой показателей или характеристик, позволяющих в дальнейшем использовать оценочные критерии. Однако, говоря о рекреационных ресурсах иностранного туризма, характерной чертой которых является высокое разнообразие субъекта деятельности, в качестве предварительного условия оценки является обобщенная, недифференцированная в соответствии с потребностями, оценка.

При этом предварительная оценка ресурсов оздоровительного отдыха и познавательного туризма осуществляется по разным принципам.

При оценке ресурсов оздоровительного отдыха, в основе которого лежит комплекс пляжно-купальных занятий, мы воспользовались уже разработанной методикой [Твердохлебов, Мироненко, 1981, с. 87; Ступина, 1979, с. 75; Воронов, 1981, с. 258 и др.].

Методы же оценки ресурсов для познавательного туризма разработаны явно недостаточно. Поэтому один из наиболее эффективных путей оценки является опрос экспертов. В качестве экспертов выступили организаторы иностранного туризма в Грузинской ССР.

В качестве территориальных единиц оценки были взяты административные районы республики. Это обусловлено тем, что пока не существует районирования рекреационных ресурсов территории Грузии. Имеющееся рекреационное районирование не может быть взято за основу, ибо в нем не учитывается территориальное расположение ресурсов познавательного туризма, которые составляют наиболее существенную часть ресурсов иностранного туризма. Поэтому мы берем административное деление Грузии, которое достаточно дробно для целей нашего исследования.

В результате была проведена оценка рекреационных ресурсов отдельных районов Грузии без учета разнообразия рекреационных по-

Оценка рекреационных ресурсов районов Грузии для "иностранного туриста"

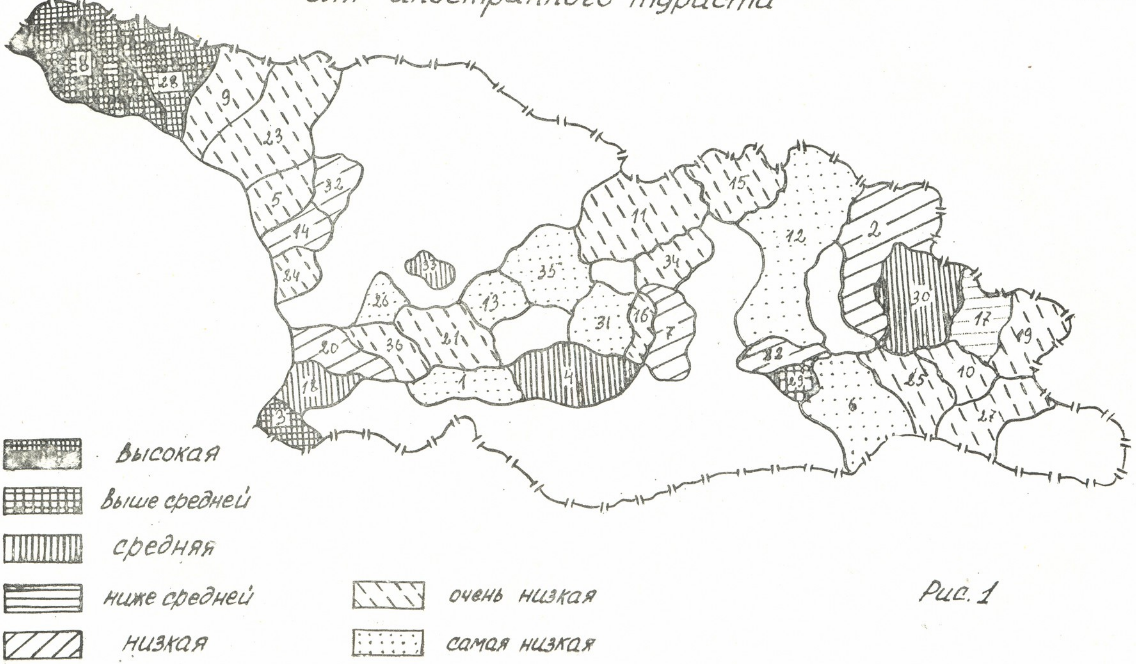

Рис. 1

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

требностей интуристов. Это лишь предварительный этап оценки, по которому выявляется показатель $О_{ki}$ (рис. 1).

Оцениваемые районы:

1. Адыгейский
2. Ахметский
3. Батумский
4. Боржомский
5. Гальский
6. Гардабанский
7. Горийский
8. Гудаутский
9. Гульрипшский
10. Гурджаанский
11. Джавский
12. Душетский
13. Зестафонский
14. Зугдидский
15. Казбегский
16. Карельский
17. Кварельский
18. Кобулетский
19. Лагодехский
20. Махарадзевский
21. Маяковский
22. Мцхетский
23. Очамчирский
24. Потийский
25. Сагареджойский
26. Самтредский
27. Сигнахский
28. Сухумский
29. Тбилисский
30. Телавский
31. Хашурский
32. Цаленджихский
33. Цхалтубо-Кутаисский
34. Цхинвальский
35. Чиатурский
36. Чохатаурский

Примечания:

1. Указаны только те районы, в которых расположены рекреационные ресурсы, используемые в настоящее время в иностранном туризме.
2. Данное районирование основывается на административном районировании республики, но не всегда совпадает с ним.

Оценка рекреационных ресурсов с позиции иностранных туристов из разных стран стала возможной в результате решения первых двух задач. Получив данные о характере рекреационных потребностей туристов из отдельных стран ($П_{ji}$) и ценности рекреационных ресурсов Грузии($О_{ki}$), мы можем получить оценку рекреационных ресурсов для иностранных туристов по формуле $Ц_{ki} = \sum^{i} (О_{ki} \times П_{ji})$.

Оценивая этим методом рекреационные ресурсы каждого района Грузии, мы получим субъектно- и территориально-дифференцированную оценку рекреационных ресурсов. Полученные результаты показаны на серии картосхем, которые приводим ниже.

Из сравнения картосхем можно выявить, что наибольшая вариация оценок отмечается в Кобулетском (18), Телавском (30) и Ахметском (2) районах, затем в Тбилисском (29), Цхалтубо-Кутаисском (33) и Гурджаанском (10) районах. Кобулетский район «высоко» и «выше среднего» оценивается для интуристов из Чехословакии, ГДР, Венгрии и Финляндии, а «средне» и «ниже среднего» для интуристов из Франции, ФРГ, Италии, Югославии и Болгарии. Иная картина наблюдается в оценке остальных, упомянутых выше районов, которые более высоко оцениваются туристами из Франции, ФРГ, Италии, Юго-

ОЦЕНКА РЕКРЕАЦИОННЫХ РЕСУРСОВ РАЙОНОВ ГРУЗИИ ДЛЯ ИНОСТРАННЫХ ТУРИСТОВ

ГДР

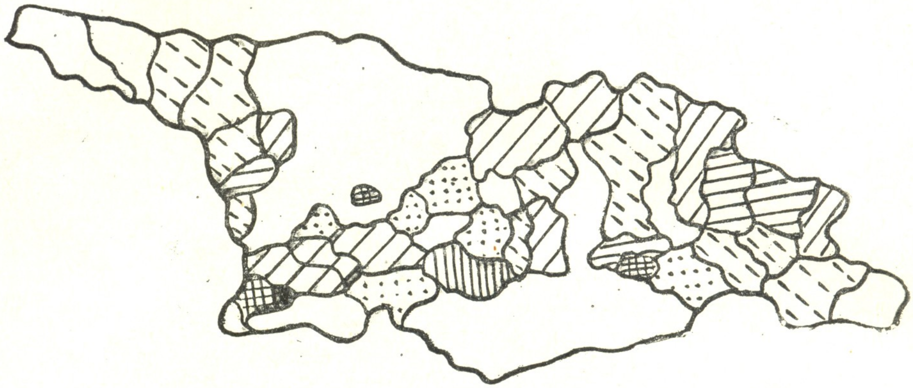

ЧССР

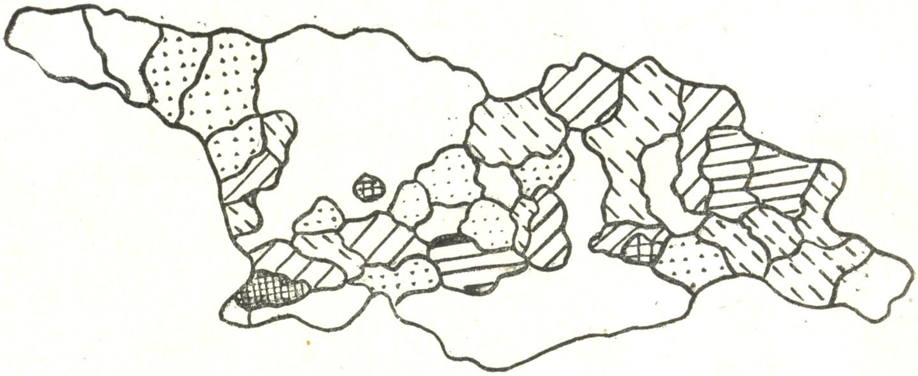

ВНР

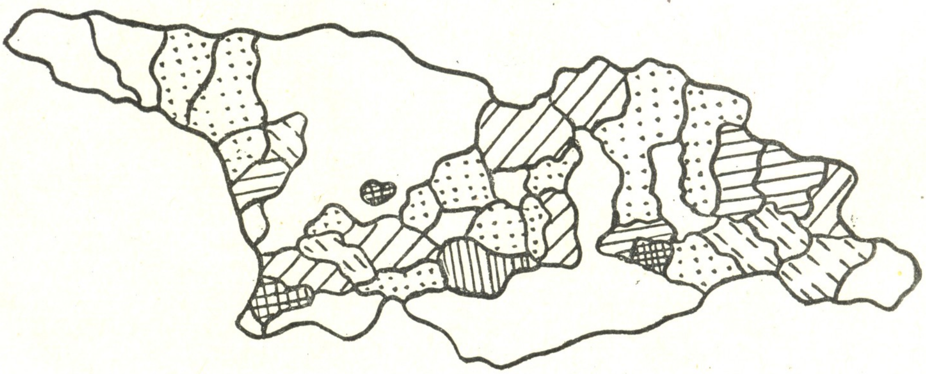

ეროვნული ბიბლიოთეკა

НРБ

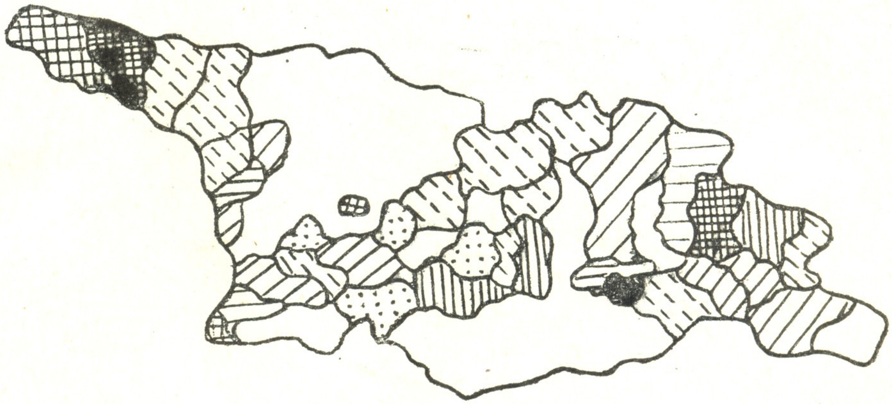

СФРЮ

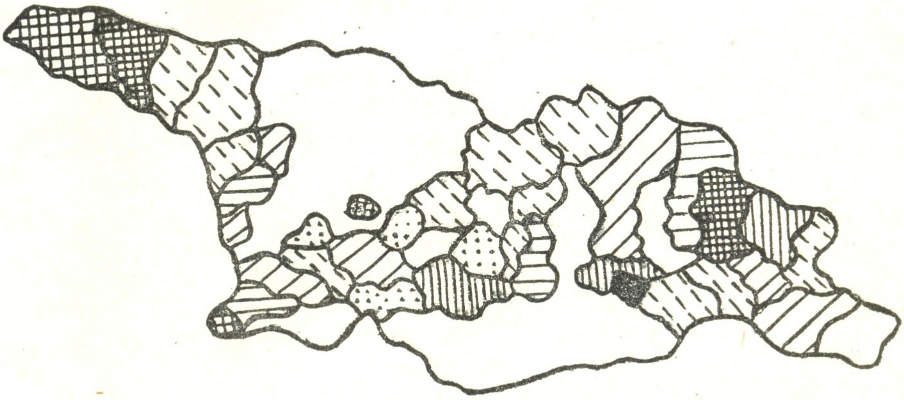

ФИНЛЯНДИИ

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ИТАЛИИ

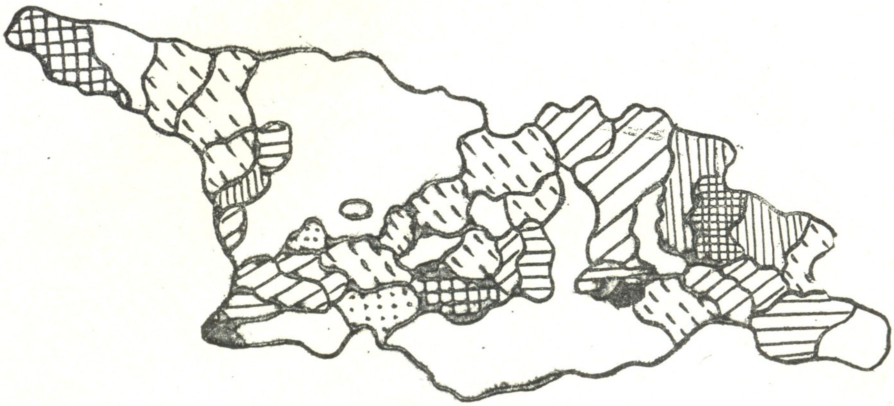

ФРАНЦИИ

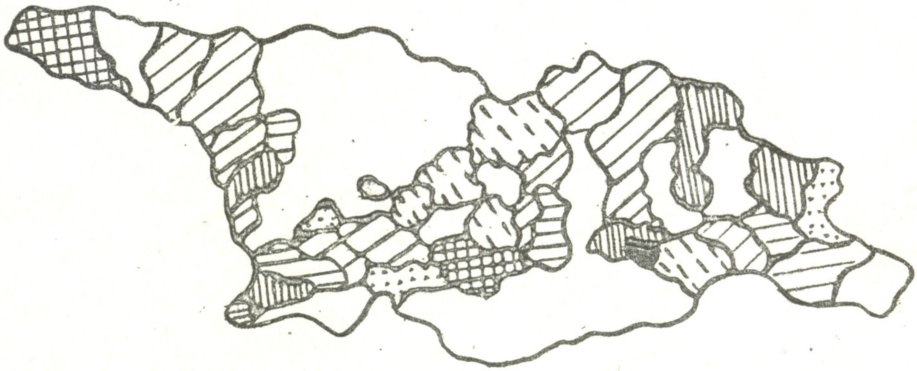

ФРГ

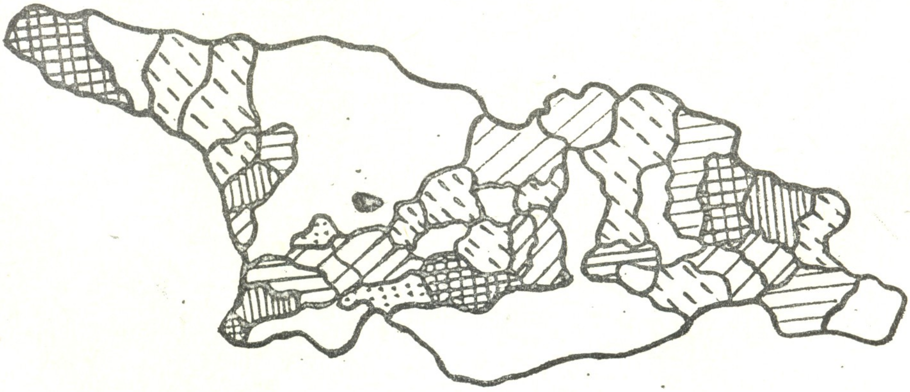

ეროვნული ბიბლიოთეკა

славии и Болгарии, чем туристами из ГДР, ЧССР, Венгрии. Наибольшая амплитуда оценок этих районов объясняется прежде всего тем, что в них превалируют либо ресурсы для пляжно-купального рекреационного занятия (Кобулетский район), либо для познавательного туризма.

Условные обозначения к рис. 2

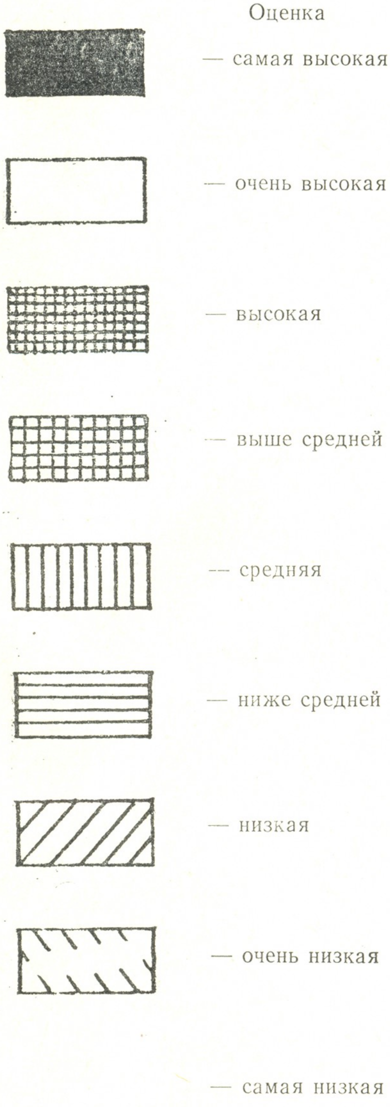

Существенные различия в оценках наблюдаются и между туристами из тех стран, которые одинаково высоко ценят ресурсы для познавательного туризма в целом. Так, например, Телавский район «очень высоко» оценивается туристами из Франции, а туристами из ФРГ лишь «выше среднего». Это объясняется тем, что в этом районе

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

имеются ресурсы, удовлетворяющие познавательные интересы к культурно-историческим памятникам и национальным традициям Грузии, к которым больший интерес проявляют французы, чем немцы из ФРГ.

Выделим те районы, где сочетаются ценные ресурсы для пляжно-купального занятия и познавательного туризма. Различия в оценках этих районов не велики, но ценятся они по самым разным ресурсам (районы: Сухумский — 28, Батумский — 3, в меньшей степени Гудаутский — 8). Интуристы из одних стран ценят их из-за богатства ресурсов познавательного туризма (болгары, югославы, немцы из ФРГ, французы, итальянцы), интуристы из других стран — из-за ресурсов для пляжно-купального занятия (чехи, венгры, немцы из ГДР, финны).

Есть районы, которые оцениваются одинаково интуристами из всех стран (например: Самтредский — 26, Адигейский — 1). Это объясняется прежде всего тем, что в них мало рекреационных ресурсов, и всеми интуристами им дается «самая низкая» оценка.

Таким образом, оценки рекреационных ресурсов Грузии для интуристов, приехавших из разных стран, заметно должны отличаться друг от друга. Это говорит о важности субъектно- и территориально-дифференцированного подхода к оценке ресурсов для иностранного туризма.

Представлена отделом экономических проблем использования природных ресурсов и защиты окружающей среды Института экономики и права АН ГССР

ეროვნული ბიბლიოთეკა

„მაცნე“, ეკონომიკისა და სამართლის სერია, 1983, № 3

რამაზ აბესაძე

ელექტროენერგიის მოხმარების ეკონომიკური პრობლემები საქართველოს სსრ მრეწველობაში

თანამედროვე ეტაპზე — კომუნიზმის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის შექმნის პირობებში — ჩვენი ქვეყნის სახალხო მეურნეობის ელექტრიფიკაციას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება. ელექტროენერგიის გამოყენებას ადამიანის საქმიანობის სხვადასხვა სფეროში ჯერ კიდევ არ ამოუწურავს თავისი შესაძლებლობანი, რაც კიდევ უფრო ამწვავებს ელექტროენერგიის გამოყენების, მათ შორის მისი სოციალურ-ეკონომიკური შედეგების დამუშავების აუცილებლობას.

ელექტრიფიკაცია წარმოადგენს ორმხრივ პროცესს. ერთის მხრივ, ეს არის ელექტროენერგიის წარმოება, ხოლო მეორე მხრივ კი, მოხმარება. ელექტრიფიკაციის ეს ორი მხარე განუყოფელია ერთმანეთისაგან. ამიტომ, ელექტრიფიკაციის ეკონომიკური პრობლემების შესწავლისას არ შეიძლება შემოვიზღუდოთ მხოლოდ ერთი მხარით.

შეიძლება ითქვას, რომ დღეისათვის უფრო მეტად შესწავლილია პირველი მხარე ამ საკითხისა, ე. ი. ელექტროენერგიის წარმოების ეკონომიკური პრობლემები, ვიდრე მეორე — ელექტროენერგიის მოხმარების ეკონომიკური პრობლემები. ეს აიხსნება ჯერ ერთი, იმით, რომ სახალხო მეურნეობაში ელექტროენერგიის გამოყენების პირველ საფეხურზე მეტი ყურადღება ეთმობოდა ელექტროენერგიის გამომუშავების ზრდას, ვინაიდან მისი გამომუშავება თავდაპირველად ძალიან მცირე იყო. ხოლო დღეს, როდესაც ელექტროენერგიის წარმოებამ გრანდიოზულ მასშტაბებს მიაღწია და დანახარჯები მის წარმოებაზე ძლიერ დიდია, ელექტროენერგიის მოხმარების ეკონომიკური პრობლემები სულ უფრო დიდ მნიშვნელობას იძენს.

ელექტროენერგიის მოხმარების ეკონომიკური პრობლემების არა საკმაო დონეზე დამუშავების მეორე მიზეზს წარმოადგენს თვით ამ საკითხის სირთულე. ამ საკითხების შესწავლისას, სახალხო მეურნეობის (ან სახალხო მეურნეობის ერთი დარგის) დონეზე მკვლევარმა დეტალურად უნდა შეისწავლოს მთელი სახალხო მეურნეობა, მისი თავისებურებანი, მისი ცალკეული წარმოებები, ტექნიკა და ტექნოლოგია. მაგრამ, ეს ცალკეული მკვლევარისათვის არა თუ ძნელი, არამედ შეუძლებელია. საქმე რთულდება იმითაც, რომ არ მოიპოვება მასალები ცალკეულ ტექნოლოგიურ პროცესებში ელექტროენერგიის გამოყენებისა.

აქედან გამომდინარე, ამ სტატიის მიზანს წარმოადგენს ვაჩვენოთ საერთოდ სოციალისტურ მრეწველობაში ელექტროენერგიის დანერგვის პროცესი (კონკრეტულად საქართველოს სსრ მრეწველობაში და მის ცალკეულ დარგებში) და ამის საფუძველზე დავსახოთ მისი ეფექტიანი გამოყენების გზები. ამასთანავე, ჩვენ შევეხებით არა ცალკეული საწარმოებისა და უწყებების მიერ, ტექნიკის განვითარების თანამედროვე დონეზე, ელექტროენერგიის ეფექტიანი გამოყე-

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ნების საკითხებს, არამედ ელექტროენერგიის გამოყენებისათვის ტექნიკური და ტექნოლოგიური ფუნდამენტის განვითარების საკითხებს. პირველი საკითხი, უპირველეს ყოვლისა, არის არა მეცნიერ-მკვლევარების, არამედ სამეურნეო ორგანოების შესწავლის ობიექტი.

საბჭოთა კავშირი დღეისათვის ფლობს განვითარებულ ენერგეტიკულ ბაზას და მძლავრ ენერგომრეწველობას. იგი ენერგეტიკის განვითარების მხრივ დგას პირველ ადგილზე ევროპაში, ხოლო მეორეზე — მსოფლიოში, წინ უსწრებს, რა ინგლისს, იაპონიას და გერმანიის ფედერაციულ რესპუბლიკას ერთად აღებულს (ცხრილი 1).

საბჭოთა კავშირში სახელმწიფო გეგმების საფუძველზე ხორციელდება ელექტროენერგეტიკის სტაბილური და ჩქარი ტემპებით განვითარება. 1980 წელს, საბჭოთა კავშირში ელექტროსადგურებმა გამოიმუშავეს 1295 მილიარდი კვტ-სთ ელექტროენერგია, რაც 635,1-ჯერ მეტია 1913 წლის, ხოლო 26,7-ჯერ მეტი 1940 წლის ანალოგიურ მაჩვენებელზე.

თანამედროვე პირობებში არ შეიძლება დავასახელოთ საზოგადოებრივი წარმოების არც ერთი დარგი, არც ერთი წვრილი თუ მსხვილი წარმოება, სადაც არ გამოიყენებოდეს ელექტროენერგია. იზრდება იმ პროცესების მრავალფეროვნება, რომლებიც დაფუძნებულია ელექტროენერგიის გამოყენებაზე. გარდა ტრადიციული ძალური პროცესებისა და განათებისა, ელექტროენერგია ფართოდ გამოიყენება ტექნოლოგიური საჭიროებისათვის. წარმოიშვებიან სპეციალური ტექნოლოგიები, სადაც ლითონების დამუშავება დაფუძნებულია ელექტრომაგნიტური ენერგიის განსაკუთრებული ფორმების გამოყენებაზე.

ცხრილი 1

სსრ კავშირის და ზოგიერთი სხვა კაპიტალისტური ქვეყნების ენერგეტიკული მაჩვენებლები 1980 წ.[1]

	სსრკ	აშშ	ინგლისი	გფრ	იაპონია	იტალია	
ელექტროენერგიის წარმოება, მილიარდ კვტ-სთ	1295	2476	283	255	357	620	173
ელექტროენერგიის მოხმარება მრეწველობაში, მილიარდ კვტ-სთ	773	895	129	120	185	335	101
ნავთი (გაზის კონდენსატის ჩათვლით), მილიონი ტ.	603	430	78,4	1,4	4,7	0,5	1,8
ბუნებრივი გაზი, მილიარდი მ³	406	600	34,3	11,0	18,4	2,5	13,1
ქვანახშირი, მილიონი ტ.	653	784	128	20,7	224	17,9	1,9

ყველაზე დიდ მომხმარებელს ელექტროენერგიისა წარმოადგენს მრეწველობა. ელექტროენერგიის მოხმარება სსრკ მრეწველობაში ჩქარი ტემპებით იზრდება. უკანასკნელი 90 წლის მანძილზე ელექტროენერგიის მოხმარება სსრკ მრეწველობაში გაიზარდა 22-ჯერ და მეტად (ცხრილი 2), ხოლო 1913 წელთან

———

[1] Народное хозяйство СССР в 1980 г. М., „Статистика“, 1981, с. 68—69.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

შედარებით, 1980 წლისათვის — 1483,1-ჯერ. ამ კოლოსალურ რაოდენობრივ ცვლილებას მივყავართ თვისობრივ ცვლილებებთან, როგორც ელექტროენერგიის მრეწველობაში გამოყენების, ისე მრეწველობის ტექნიკურ-ეკონომიკური ბაზის ცვლილების თვალსაზრისით.

ცხრილი 2

ელექტროენერგიის მოხმარების ზრდის ტემპები სსრკ მრეწველობაში[2]

მოხმარება	1913 წ.	1940 წ.	1970 წ.	1975 წ.	1980 წ.
მილიარდი კვტ-სთ	1,6	34,8	488,4	656,8	773
გაიზარდა რამდენჯერ...	1	21,8	305,3	410,5	483,1

ელექტროენერგიის გამოჩენამდე მანქანები და მექანიზმები მოქმედებაში მოჰყავდათ ორთქლის, ჰიდრავლიკური ენერგიის, ქარის და კუნთის ძალის მეშვეობით.

თავდაპირველად, როცა ელექტროენერგია ძლიერ მცირე მასშტაბით იწარმოებოდა, იგი მხოლოდ გასანათებლად მოიხმარებოდა, შემდეგ კი მან გამოყენება ჰპოვა ძალურ პროცესებში. ძალურ პროცესებში ელექტროენერგიის გამოყენებამ თავისი განვითარების გზა განვლო. პირველად შექმნილი იქნა ჯგუფური ამძრავები, რომლიდანაც გამომდინარე მექანიკური ენერგია ნაწილდებოდა სამუშაო მანქანებში ტრანსმისიული გადაცემის მეშვეობით. ეს გრძელი გადამცემი ჯაჭვი ძრავასა და სამუშაო მექანიზმს შორის კარგავდა ელექტროენერგიის უპირატესობას. ამიტომ, განხორციელდა ელექტროძრავის უშუალო შეერთება ერთ, ან რამდენიმე მუშა მანქანასთან, რამაც ძირეული ცვლილებები შეიტანა საწარმოო პროცესებში.

თითოეულ მუშა მანქანაზე საკუთარი ელექტრო ძრავის დადგმით იქმნებოდა მუშაობის ყველაზე უფრო სასარგებლო პირობები. იგი ამარტივებს სამუშაო მექანიზმის მექანიკური ნაწილის კინემატიკას, ამცირებს უკუსვლის სიდიდეს, რასაც დიდი ეკონომიკური მნიშვნელობა აქვს. შემდეგ წარმოიშვა მრავალძრავიანი ჩარხები და მანქანები, რომლებშიც დანაკარგები მექანიკურ ენერგიაზე დაყვანილ იქნა მინიმუმამდე, ხოლო აგრეგატის მწარმოებლურობა გაიზარდა.

მასიურ, ნაკადურ წარმოებაზე გადასვლამ გამოიწვია მაღალმწარმოებლური ერთოპერაციული ჩარხების წარმოშობა, ინდივიდუალური ელექტროძრავებით. შეიქმნა ისეთი მექანიზმები, სადაც ძრავა წარმოადგენდა მექანიზმის ნაწილს. მაგალითად, სამუშაო იარაღები: ელექტროხერხი, ელექტრობურღი, ელექტროსალაშინი და ა. შ.

ძალური პროცესების ელექტრიფიკაციამ და ელექტროძრავის მოხერხებულობამ უზრუნველყვეს მრეწველობის გადასვლა ავტომატიზებულ ჩარხებზე, ხოლო შემდეგ ავტომატიზებულ ნაკადურ ხაზებზე. ავტომატიზებულ ხაზებზე მუშაობს ელექტროძრავების დიდი რიცხვი, რომლებიც ერთმანეთთან დაკავშირებულნი არიან ელექტრული ლილვის მეშვეობით. ავტომატიზებული ნაკადუ-

[2] Народное хозяйство СССР в 1980 г. М., „Статистика", 1981.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

რი ხაზების პრინციპი განხორციელებულია ლითონდამმუშავებელ, მეტალურგიულ, ქიმიურ, კვების და სხვა დარგებში.

მეცნიერებისა და ტექნიკის განუწყვეტელი განვითარება იწვევს ახალი წარმოებებისა და ტექნოლოგიური პროცესების წარმოშობას, რაც თავის მხრივ განაპირობებს ელექტროენერგიის გამოყენების ცვლილებას. წარმოიშვა ისეთი პროცესები, სადაც ელექტროენერგია გამოიყენება უშუალოდ ტექნოლოგიურ პროცესებში.

ტექნოლოგიური პროცესების ელექტრიფიკაცია საშუალებას იძლევა ელექტროენერგია გამოყენებულ იქნეს ახალი მასალების მისაღებად, ან უკვე ძველის გასაუმჯობესებლად. ელექტროლიზის პროცესმა უზრუნველყო ალუმინის, სუფთა სპილენძის, ნიკელის, ტიტანის და მრავალი სხვა იშვიათი ლითონის ფართოდ წარმოება. შემუშავდა წარმოების სრულიად ახალი პროცესები: ელექტროშედუღება, გალვანოპლასტიკა, ელექტრონაპერწკლური დამუშავება და ა. შ.

ელექტროენერგიის გამოყენება იძლევა წარმოების ტექნოლოგიური პროცესების მექანიზაციისა და ავტომატიზაციის შესაძლებლობას.

ელექტროენერგიის იმ თვისებამ, რომ შესაძლებელია მისი გამოყენება უშუალოდ ტექნოლოგიურ პროცესში, შეცვალა მისი როლი წარმოების პროცესში.

ელექტროენერგია მექანიკურ პროცესებში უშუალოდ არ ეხება შრომის საგნებს, პირდაპირ არ ზემოქმედებს მათზე. ელექტრობის მონაწილეობა წარმოებაში აქ არაპირდაპირია და გამოიყენება, როგორც ენერგომატარებელი მექანიკური ენერგიის მისაღებად. ტექნოლოგიურ პროცესში ელექტროენერგია უშუალოდ ეხება შრომის საგნებს. ძალურ პროცესებში ელექტროენერგია ხელს უწყობს შრომის საგნის დამუშავებას, ხოლო ტექნოლოგიურ პროცესებში უშუალოდ ახდენს მის დამუშავებას.

შრომის საგნების მექანიკურ დამუშავებასთან დაკავშირებულ პროცესებში ელექტროენერგია იკავებს განვითარების ისეთ მაღალ საფეხურზე მყოფი შრომის იარაღის ადგილს, როგორიცაა საჭრისი. ესე იგი, ელექტროენერგია ერთდროულად გამოდის, როგორც ძალად, ისე შრომის საშუალებად.

დიდი გამოყენება ჰპოვა ელექტროენერგიამ ელექტროთერმულ და ელექტროქიმიურ პროცესებში.

ელექტროთერმული პროცესები ეს ის პროცესებია, რომლებსაც იყენებენ სხვადასხვა ლითონის გასახურებლად ან გასადნობად. ელექტროთერმულ პროცესებს აქვთ შემდეგი უპირატესობა: მთელი პროცესი იოლად რეგულირდება (ტემპერატურული რეჟიმი); უზრუნველყოფილია სითბოს თანაბარზომიერი განაწილება მთელს მოცულობაში; შეიძლება მცირე მოცულობაში სითბოს დიდი რაოდენობის კონცენტრაცია; პროცესები შეიძლება წარიმართოს როგორც ვაკუუმში, ისე დაცულ ფენაში; ელექტროფიცირებული აგრეგატები კონსტრუქციულად მარტივი და სანიტარულ-ჰიგიენურად სუფთაა. ელექტროღუმელი შეუცვლელია უჟანგავი, ცეცხლგამძლე, კონსტრუქციული და სხვა სახის სპეციალური ფოლადის მისაღებად. ელექტროღუმელი კონკურენციას უწევს მარტენის ღუმელს ჩვეულებრივი ფოლადის გამოდნობაშიც.

ელექტროენერგიის შედარებითი სიძვირის გამო, ელექტროთერმული პროცესები ჯერჯერობით გამოიყენება მხოლოდ ისეთ წარმოებაში, სადაც მოითხოვება: 1. ძლიერ მაღალი ტემპერატურა, რომელიც არ შეიძლება მივიღოთ

ეროვნული ბიბლიოთეკა

სხვა პრაქტიკულად მისაწვდომი მეთოდებით; 2. გახურების თანაბარზომიერება; 3. გასახურებელი მასალის ან ნაკეთობის დაცვა მავნებელი ნივთიერებების მოქმედებისაგან.

ელექტროქიმიური პროცესები გამოიყენება ელექტრული დენის ქიმიური მოქმედებისათვის სამრეწველო წარმოებაში. ეს პროცესები უმთავრესად გამოიყენება ფერად მეტალურგიაში ალუმინის, მანგანუმის, სპილენძის, თუთიის, ნიკელის, კობალტის და სხვათა საწარმოებლად. ამასთანავე, ელექტროქიმიური პროცესები გამოიყენება, აგრეთვე ქლორის ტუტეების და ქიმიური მრეწველობის სხვა პროდუქტების მისაღებად. ელექტროქიმიურ პროცესებს აქვს სულ უფრო მზარდი მნიშვნელობა მეტალურგიულ და მანქანათმშენებელ წარმოებაში.

მრეწველობის ყველა დარგში ფართოდ გამოიყენება ელექტროშედუღება. საშემდუღებლო სამუშაოების მიხედვით სსრ კავშირს უჭირავს პირველი ადგილი სხვა ქვეყნებთან შედარებით.

როგორც საბჭოთა კავშირის, ისე საქართველოს სსრ სახალხო-მეურნეობაში ელექტროენერგიის ძირითად მომხმარებელს მრეწველობა წარმოადგენს (ცხრ. 3). ცხრილის მონაცემები გვიჩვენებს, რომ მრეწველობის ხვედრითი წილი სახალხო მეურნეობის მიერ მოხმარებული ელექტროენერგიის მოცულობაში კლებულობს, მაგრამ ეს არ ნიშნავს იმას, რომ მრეწველობაში ელექტროენერგიის მოხმარების რაოდენობა მცირდება. პირიქით, 1960-1980 წლებში ელექტროენერგიის მოხმარება საქართველოს სსრ მრეწველობაში 3-ჯერ გაიზარდა.

ცხრილი 3

ელექტროენერგიის მოხმარება სსრკ და საქართველოს სსრ სახალხო მეურნეობაში 1960—1980 წლებში (პროცენტებში)[3]

წლები	მრეწველობა		სოფლის მეურნეობა		ტრანსპორტი		დანაკარგები ელექტრო ქსელში	
	სსრკ	საქართველოს სსრ	სსრკ	საქართველოს სსრ	სსრკ	საქართველოს სსრ	სსრკ	საქართველოს სსრ
1960	70,9	57,9	3,4	4,5	6,1	10,6	6,1	8,9
1965	69,1	54,1	4,1	5,8	7,3	7,5	6,9	14,6
1970	66,4	43,9	5,2	4,9	7,4	6,6	7,9	14,8
1975	63,2	52,3	7,2	5,7	7,2	6,7	8,0	16,0
1980	60,0	50,0	8,5	9,4	7,9	5,9	8,2	18,0

დღეისათვის საქართველოს სსრ მრეწველობაში ელექტროენერგია წარმატებით გამოიყენება, როგორც ძალურ, ისე ტექნოლოგიურ პროცესებში. მაგრამ ელექტროენერგიის გამოყენების დონე საქართველოს სსრ მრეწველობაში მაინც მნიშვნელოვნად ჩამორჩება მისი გამოყენების დონისაგან სსრ კავშირის მრეწველობაში. ასე მაგალითად, ელექტროენერგიის მოხმარების დონე საქართველოს სსრ მრეწველობაში, როგორც ამას სახალხო მეურნეობის ელექტრობალანსი გვიჩვენებს, დაბალია ვიდრე სსრ კავშირის მრეწველობაში (შესაბამისად 50 და 60 პროცენტი). დაბალია ასევე მრეწველობაში ელექტრო-

[3] ცხრილი გაანგარიშებულია საქართველოს სსრ ცენტრალური სტატისტიკური სამმართველოს მონაცემების და სტატისტიკური კრებულის «Народное хозяйство СССР в 1980 г», М., 1981, с. 151—საფუძველზე.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ნერგიის მოხმარების ზრდის ტემპები ჩვენს რესპუბლიკაში, ვიდრე საბჭოთა კავშირში (1960-1980 წლებში გაიზარდა 3,7-ჯერ). გაცილებით დაბალია ელექტროშეიარაღების მაჩვენებელი საქართველოს სსრ მრეწველობაში, ვიდრე სსრკ მრეწველობაში. 1980 წელს ჩვენი რესპუბლიკის ერთი სამრეწველო მუშაკის ელექტროშეიარაღებამ სსრკ ანალოგიური მაჩვენებლის მხოლოდ 79,8% შეადგინა. სამრეწველო პროდუქციის ელექტროტევადობა საბჭოთა კავშირში შეადგენს 1,31 კვტ-სთ, ხოლო რესპუბლიკაში — 0,93 კვტ-სთ, პროდუქციის ერთ მანეთზე, რაც არ შეიძლება აიხსნას იმით, რომ ელექტროენერგია ჩვენთან, გამოიყენება უფრო რაციონალურად, ვიდრე სსრ კავშირში მთლიანად. საქმე ისაა, რომ საქართველოს სსრ მრეწველობაში ჯერ კიდევ დიდია ხელით შრომის ხვედრითი წონა, ე. ი. დაბალია საწარმოო პროცესების მექანიზაციისა და ავტომატიზაციის დონე, ჯერ კიდევ არასაკმაოდაა ათვისებული და დანერგილი პროგრესული ტექნოლოგიური პროცესები. საქართველოს სსრ მრეწველობაში ხელით შრომის ხვედრითი წონა ჯერ კიდევ 55,3% შეადგენს. კიდევ უფრო დიდია იგი ცალკეულ დარგებში. მაგალითად, ქვანახშირის მრეწველობაში — 78,2%, მანქანათმშენებლობასა და ლითონდამუშავებაში — 59,3%, კვების მრეწველობაში — 64,5%.

განსაკუთრებით დაბალია მექანიზაციისა და ავტომატიზაციის დონე დამხმარე წარმოებაში. ხელით შრომის ხვედრითი წონა აქ შეადგენს 73,7%.

ელექტროენერგიის მოხმარების დაბალ დონეზე ასევე გავლენას ახდენს საქართველოს სსრ მრეწველობის დარგობრივი სტრუქტურა. ჩვენი რესპუბლიკის მრეწველობის დარგობრივ სტრუქტურაში დაბალია მძიმე მრეწველობის დარგთა ხვედრითი წონა. დარგობრივი სტრუქტურის გაუმჯობესება გამოიწვევდა ელექტროენერგიის მოხმარების ზრდას, მაგრამ ეს პროცესები ისე არიან ერთმანეთთან დაკავშირებული, რომ ხანდახან ერთი გამორიცხავს მეორეს. მაგალითად, ჩვენს რესპუბლიკაში ვერ განხორციელდა მძიმე მრეწველობის ბევრი მნიშვნელოვანი ობიექტის მშენებლობა ელექტროენერგიის ნაკლებობის გამო.

აქედან შეიძლება გავაკეთოთ დასკვნა იმის შესახებ, რომ ელექტროენერგიის მრეწველობაში მოხმარების შედარებით დაბალი დონე გამოწვეულია არა მხოლოდ პროგრესულ ტექნოლოგიურ პროცესებში ელექტროენერგიის დანერგვის ნელი ტემპებით, არამედ მისი უკმარისობითაც, მაშასადამე ელექტროენერგეტიკის, როგორც მრეწველობის ერთ-ერთი წამყვანი დარგის არა საკმაო განვითარებით. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, იმისათვის, რომ ავამაღლოთ მრეწველობაში ელექტროენერგიის მოხმარების დონე, უნდა გაგვაჩნდეს შესაბამისი ოდენობის ელექტროენერგია. თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ ჩვენს განკარგულებაში არსებულ ელექტროენერგიასაც ვერ ვიყენებთ რაციონალურად.

მრეწველობაში ელექტროენერგიის მოხმარების შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს ელექტროენერგიის მოხმარების დარგობრივი სტრუქტურის შესწავლას, ელექტროენერგიის მოხმარების დარგობრივი სტრუქტურა გვიჩვენებს მრეწველობის ცალკეულ დარგთა შორის თანაფარდობას, როგორც მთლიანად, ისე ძალურ და ტექნოლოგიურ პროცესებში მოხმარებული ელექტროენერგიის მიხედვით.

საქართველოს სსრ მრეწველობაში მოხმარებული ელექტროენერგიის დარგობრივ სტრუქტურაში დიდი ხვედრითი წონით გამოირჩევა: შავი მეტალურგია, ქიმიური და ნავთობქიმიური მრეწველობა, მანქანათმშენებლობა და

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ლითონდამუშავება. ამ დარგების ხვედრითმა წონამ 1980 წელს 62,5% შეადგინა.

მრეწველობაში მოხმარებული ელექტროენერგიის დარგობრივ სტრუქტურაში დაბალი ხვედრითი წონით გამოირჩევა ფერადი მეტალურგია და ფაიფურ-ქაშანურის მრეწველობა. საერთოდ, 1980 წელს მძიმე მრეწველობის დარგების მიერ მოხმარებულ იქნა მრეწველობაში მთლიანად მოხმარებული ელექტროენერგიის 89,1%, ხოლო მსუბუქი მრეწველობის დარგების მიერ — 10,9%. ესოდენ დიდი განსხვავება მრეწველობის მძიმე და მსუბუქ დარგებს შორის მოხმარებული ელექტროენერგიის მიხედვით, ჩვენს პირობებში, მაშინ როდესაც მსუბუქი მრეწველობა უფრო განვითარებულია ვიდრე მძიმე, მაინც ბუნებრივია, რადგანაც მძიმე მრეწველობის თავისებურებებიდან გამომდინარე, აქ მოძრაობაში მოსაყვანია გაცილებით უფრო დიდი სიმძლავრეები, ვიდრე მსუბუქ მრეწველობაში. ასე მაგალითად, 1980 წელს მრეწველობის საწარმოო სიმძლავრეებს ემსახურებოდა 3812.2 ათასი კვტ ელექტრული სიმძლავრეები, საიდანაც 2339,0 კვტ, ანუ 84,9% მოდიოდა მძიმე მრეწველობის დარგებზე, ხოლო 570,5 ათასი კვტ, ანუ 15,1% — მსუბუქი მრეწველობის დარგებზე.

მრეწველობაში მოხმარებული ელექტროენერგიის დარგობრივ სტრუქტურაში მზარდი ხვედრითი წონით გამოირჩეოდა ისეთი დარგები როგორიცაა ქიმიური და ნავთობქიმიური მრეწველობა, მანქანათმშენებლობა და ლითონდამუშავება, რაც დადებით პროცესს წარმოადგენს. ამასთანავე უნდა აღვნიშნოთ, რომ მანქანათმშენებლობის და ლითონდამუშავების ხვედრითი წონა მაინც დაბალი რჩება. ეს აიხსნება ამ დარგის განუვითარებლობით (რაოდენობრივად) და მასში ხელით შრომის დიდი ხვედრითი წონის არსებობით.

ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ელექტროენერგიის მოხმარება შედარებით ჩქარი ტემპებით იზრდება ქიმიურ და ნავთობქიმიურ მრეწველობაში, მანქანათმშენებლობასა და ლითონდამუშავებაში, კვების მრეწველობასა და ელექტროენერგეტიკაში. ბოლო წლებში მარნეულის გამამდიდრებელი კომბინატის მწყობრში შესვლის შემდეგ ჩქარა იზრდება ელექტროენერგიის მოხმარება ფერად მეტალურგიაში. შედარებით დაბალი ტემპებით მიმდინარეობს ელექტროენერგიის მოხმარების ზრდა სათბობის მრეწველობასა და საშენ მასალათა მრეწველობაში, რაც არასასურველია.

ელექტროენერგია მრეწველობაში გამოიყენება შემდეგი მიზნებისათვის: 1. ძალურ პროცესებში; 2. ტექნოლოგიურ პროცესებში; 3. განათებაზე, ვენტილაციასა და საყოფაცხოვრებო საჭიროებისათვის.

1980 წელს საქართველოს სსრ მრეწველობაში ტექნოლოგიური მიზნებისათვის მოხმარებულ იქნა მთელი გამოყენებული ელექტროენერგიის 31,9%, ხოლო ძალურ პროცესებზე — 52,2%. დანარჩენი 15,9% მოდის დანახარჯებზე განათებისათვის, ვენტილაციისათვის, ელექტროსადგურთა საკუთარი საჭიროებისათვის და დანაკარგებზე ელექტროქსელში.

როგორც ჩანს, ელექტროენერგიის მნიშვნელოვანი ნაწილი ტექნოლოგიურ პროცესებში გამოიყენება, მაგრამ ჩვენს მრეწველობაში ხელით შრომის ხვედრითი წონა მაღალი რომ ყოფილიყო, მეტი იქნებოდა ელექტროენერგიის მოხმარების ხვედრითი წონა ძალურ პროცესებში, ტექნოლოგიურ პროცესებში კი ნაკლები. ამით იმის თქმა გვსურს, რომ მოყვანილი პროცენტული მაჩვენე-

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ბელი არ გვიჩვენებს იმას, რომ საქართველოს სსრ მრეწველობაში საკმაოდაა დანერგილი ახალი, პროგრესული ტექნოლოგიური პროცესები.

მრეწველობის თითქმის ყველა დარგში დიდი რაოდენობით გამოიყენება ელექტროენერგია ძალურ პროცესებზე. განსაკუთრებით გამოირჩევა ქიმიური და ნავთობქიმიური მრეწველობა. ამ დარგში ძალურ პროცესებზე გამოიყენება დარგის მიერ მოხმარებული ელექტროენერგიის 85,5%. სათბობის მრეწველობაში ეს მაჩვენებელი შეადგენს 82,8%, ხე-ტყის, ხისდამამზადებელ და ცელულოზა-ქაღალდის მრეწველობაში — 84,3%, საშენ მასალათა მრეწველობაში — 82,2%, შავ მეტალურგიაში — 29,4%, კვების მრეწველობაში — 64,3%, მსუბუქ მრეწველობაში — 69,3%.

ელექტროძრავამ სწრაფად გამოდევნა მრეწველობაში არსებული ყველა სხვა სახის ძრავა. ელექტრიფიკაციის კოეფიციენტმა (ელექტროძრავათა სიმძლავრის ფარდობა მთელ დადგმულ სიმძლავრესთან) საქართველოს სსრ მრეწველობაში 1980 წელს 93,9% შეადგინა, სათბობის მრეწველობაში — 96,1%, მანქანათმშენებლობასა და ლითონდამუშავებაში — 93,2%, ქიმიურ და ნავთობქიმიურ მრეწველობაში — 98%, ხე-ტყის, ხისგადამმუშავებელ და ცელულოზა-ქაღალდის მრეწველობაში — 97,9%, საშენ მასალათა მრეწველობაში — 92,9%, მსუბუქ მრეწველობაში — 98,7%, კვების მრეწველობაში — 97,1%. შეიძლება ითქვას, რომ დღეისათვის ის პროცესები, რომლებშიც საერთოდ გამოიყენება მექანიზებული შრომა, თითქმის მთლიანად ელექტრიფიცირებულია. მაგრამ, ჩვენი რესპუბლიკის მრეწველობაში ბევრია ისეთი პროცესი, რომელიც საერთოდ არ არის მექანიზებული და ხელით ხორციელდება.

ტექნოლოგიურ პროცესებში ელექტროენერგია დიდი რაოდენობით გამოიყენება შავ მეტალურგიაში. 1980 წელს ტექნოლოგიური საჭიროებისათვის გამოიყენებოდა დარგის მიერ მთლიანად მოხმარებული ელექტროენერგიის 61,1%, მანქანათმშენებლობასა და ლითონდამუშავებაში ეს მაჩვენებელი 47,8% ტოლია. მძიმე მრეწველობის დანარჩენ დარგებში ელექტროენერგიის მოხმარების ხვედრითი წონა ტექნოლოგიურ საჭიროებაზე მცირეა. მსუბუქი მრეწველობის დარგებში, განსაკუთრებით კვების მრეწველობაში, ელექტროენერგია შედარებით წარმატებით გამოიყენება. 1980 წელს ტექნოლოგიური საჭიროებისათვის ელექტროენერგიის გამოყენებამ კვების მრეწველობაში 26,4, ხოლო მსუბუქ მრეწველობაში 16,5% შეადგინა.

თუ განვიხილავთ ტექნოლოგიურ პროცესებში ელექტროენერგიის მოხმარების დარგობრივ სტრუქტურას, აქ დიდი ხვედრითი წონით შავი მეტალურგია გამოირჩევა. 1980 წელს ამ დარგის მიერ გამოიყენებოდა მთელს მრეწველობაში ტექნოლოგიური საჭიროებისათვის მოხმარებული ელექტროენერგიის 69,4%. ეს აიხსნება ჯერ ერთი, თვით ამ დარგის თავისებურებით, მეორეც იმით, რომ ელექტროენერგია არა საკმაო დონით გამოიყენება სხვა დარგების მიერ ტექნოლოგიური მიზნებისათვის. მანქანათმშენებლობის და ლითონდამუშავების ხვედრითი წონა აღნიშნულ სტრუქტურაში შეადგენს 15,4%. კვების მრეწველობის — 7,9%, საშენმასალათა მრეწველობის — 3,3%, ქიმიური და ნავთობქიმიური მრეწველობის — 2,0%, მსუბუქი მრეწველობის — 2,6%. მაშასადამე, ძირითად დარგებს, რომლებიც ელექტროენერგიას დიდი რაოდენობით გამოიყენებენ ტექნოლოგიური საჭიროებისათვის, წარმოადგენს შავი მეტალურგია და მანქანათმშენებლობა და ლითონდამუშავება, მათი ხვედრითი

ეროვნული ბიბლიოთეკა

წონა მრეწველობაში ტექნოლოგიური მიზნებისათვის მოხმარებული ელექტროენერგიის დარგობრივ სტრუქტურაში 1980 წ. 84,8% ტოლი იყო.

მრეწველობაში ძალურ პროცესებზე ელექტროენერგიის მოხმარების დარგობრივ სტრუქტურაში ქიმიურმა და ნავთობქიმიურმა მრეწველობამ შეადგინა 27,9%, შავმა მეტალურგიამ — 20,2%, საშენ მასალთა მრეწველობამ — 12,2%, მანქანათმშენებლობამ და ლითონდამუშავებამ — 9,0%, კვების მრეწველობამ — 7,2%, მსუბუქმა მრეწველობამ — 6,8%, სათბობის მრეწველობამ — 4,7%, ხე-ტყის, ხის დამამუშავებელი და ცელულოზა-ქაღალდის მრეწველობამ — 4,4%. როგორც ჩანს, ძალურ პროცესებზე ელექტროენერგიის ძირითად მომხმარებლებს წარმოადგენენ ქიმიური და ნავთობქიმიური მრეწველობა, შავი მეტალურგია და საშენ მასალათა მრეწველობა. 1980 წელს მათმა ხვედრითმა წონამ აღნიშნულ სტრუქტურაში 60,3% შეადგინა.

დიდი მნიშვნელობა აქვს ასევე ელექტროენერგიის მოხმარების შიდადარგობრივი სტრუქტურის შესწავლას.

შავ მეტალურგიაში ელექტროენერგიის მოხმარების დიდი ხვედრითი წონით გამოირჩევა ელექტროფეროშენადნობთა წარმოება. 1980 წელს ამ ქვედარგის მიერ მოიხმარებოდა მთლიანად დარგში მოხმარებული ელექტროენერგიის 66,5%. საერთოდ მრეწველობაში ყველაზე მსხვილ მომხმარებელს ელექტროენერგიისა სწორედ ეს ქვედარგი წარმოადგენს. მხოლოდ ამ ქვედარგში მოიხმარება მთელს მრეწველობაში მოხმარებული ელექტროენერგიის 24,2%. ეს იმიტომ, რომ აქ ელექტროენერგია წარმატებით გამოიყენება უშუალოდ ტექნოლოგიურ პროცესებში. მეორე მსხვილ მომხმარებელს ელექტროენერგიისა, როგორც შავ მეტალურგიაში, ისე მთელს მრეწველობაში წარმოადგენს შავი ლითონების წარმოება. ამ ქვედარგის ხვედრითი წონა დარგში მოხმარებული ელექტროენერგიის რაოდენობაში ტოლია 24,5%, ხოლო მრეწველობაში — 8%.

მანქანათმშენებლობასა და ლითონდამუშავებაში ელექტროენერგიის მოხმარების დიდი ხვედრითი წონით გამოირჩევა საავტომობილო მრეწველობა (26,8%), ელექტროტექნიკური მრეწველობა (11,8%) და ნამზადების წარმოება (9,1%). საავტომობილო მრეწველობა ამავე დროს არის მთელს მრეწველობაში ელექტროენერგიის ერთ-ერთი მსხვილი მომხმარებელი, მის წილზე მოდის მრეწველობაში მოხმარებული ელექტროენერგიის 2,5%.

მანქანათმშენებლობის ისეთ პროგრესულ დარგებზე, როგორიცაა ჩარხმშენებლობა, ინსტრუმენტალური მრეწველობა და ხელსაწყოთმშენებლობა მოდის ელექტროენერგიის მცირე ნაწილი (სულ 4,1% და 1,9%), რაც ამ დარგების დაბალ განვითარებაზე მიუთითებს.

ქიმიურ და ნავთობქიმიურ მრეწველობაში ელექტროენერგიის მოხმარების დიდი ხვედრთი წონით გამოირჩევა ძირითადი ქიმია (82,5%) და ქიმიური ბოჭკოების წარმოება (11,4%). აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ მრეწველობის მხოლოდ 5 ქვედარგი: ელექტროშენადნობთა წარმოება, შავი ლითონების წარმოება, საავტომობილო მრეწველობა, ძირითადი ქიმია და ქიმიური ბოჭკოების წარმოება მოიხმარენ მთელ მრეწველობაში მოხმარებული ელექტროენერგიის ნახევარზე მეტს.

სათბობის მრეწველობაში ელექტროენერგიის დიდ რაოდენობას მოიხმარს ქვანახშირის მრეწველობა (56,4%) და ნავთობგადამმუშავებელი მრეწველობა, საშენ მასალათა მრეწველობაში — ცემენტის წარმოება (44,7%) და ასაწყობი

ეროვნული ბიბლიოთეკა

რკინაბეტონისა და ბეტონის კონსტრუქციები (24,8%), ხე-ტყის, ხის დამამუშავებელი და ცელულოზა-ქაღალდის მრეწველობაში — ცელულოზა-ქაღალდის წარმოება (52,3%) და ხისდამამუშავებელი მრეწველობა (42,2%), კვების მრეწველობაში — ჩაის (24,5%), პურის საცხობი (18,4%), ხორცისა და რძის მრეწველობა (12,3%).

მიუხედავად მიღწევებისა საქართველოს სსრ მრეწველობის ელექტრიფიკაციის საქმეში, ელექტროენერგიის დანერგვა საწარმოო პროცესებში მიმდინარეობდა საკმაოდ ნელი ტემპებით. საქართველოს სსრ მრეწველობაში დიდი ხვედრითი წონა უკავია ხელით შრომას. ძირითად წარმოებაში ჯერ კიდევ ბევრია ისეთი პროცესები, რომლებიც არ არის მექანიზებული და სრულდება ხელით. მანქანათმშენებლობაში ექსპლუატაციაშია ისეთი საწარმოები, სადაც პროდუქციის დამზადება კუსტარულად ხორციელდება.

ხელით შრომის შემცირება შესაძლებელია მხოლოდ ამ შრომის ელექტრიფიკაციის საფუძველზე, როგორც ძირითად ისე დამხმარე წარმოებებში. ძირითად წარმოებებში უნდა განხორციელდეს შესაბამისი ელექტრომოწყობილობების დანერგვა, დამხმარე წარმოებებში კი, დარგების აღჭურვა შესაბამისი ელექტროხელსაწყოებით და ელექტრიფიცირებული ამწე-სატრანსპორტო მოწყობილობებით (ამწევები, ტრანსპორტიორები, ელექტროკარები და სხვა).

მრეწველობის ელექტრიფიკაციის შემდგომი გაღრმავების საქმეში მნიშვნელოვან როლს ასრულებს რეკონსტრუქცია, ე. ი. როგორც ფიზიკურად ისე მორალურად მოძველებული მოწყობილობების შეცვლა ახლით. მოძველებული მოწყობილობების არსებობა აუარესებს საწარმოს ყველა ტექნიკურ-ეკონომიკურ მაჩვენებელს, მათ შორის, ადიდებს პროდუქციის ელექტროტევადობას. ძველი მოწყობილობის შეცვლა შესაძლებელს გახდის ელექტროენერგიის დანერგვა გადიდდეს პროგრესულ ტექნოლოგიურ და ძალურ პროცესებში. ფართოდ უნდა დაინერგოს ელექტროენერგია ისეთ პროცესში, როგორიცაა ლითონის დამუშავების ელექტრონაპერწკლური, ელექტროფიზიკური, ელექტროქიმიური, ელექტრონულსხივური, ელექტროეროზიული მეთოდები. განვითარების თანამედროვე ეტაპზე შეუძლებელია ყველა თერმული პროცესები შეიცვალოს ელექტროთერმულით, მაგრამ მიუხედავად ამისა შესაძლებელია წარმატებით იქნეს გამოყენებული გახურების მაღალტემპერატურული პროცესები მანქანათმშენებლობის და ლითონდამუშავების სამჭედლო საამქროებში და სამსხმელო პროცესები სამსხმელო საამქროებში. უკვე შესაძლებელია დაისვას საკითხი საქართველოში ელექტროფოლადის მიღების შესახებ.

ელექტროენერგია ფართოდ უნდა დაინერგოს ქიმიური ბოჭკოების წარმოებაში, ხორცისა და რძის მრეწველობაში. დიდ ეფექტს იძლევა ელექტროშრობა ქაღალდის მრეწველობაში და პურის ცხობაში.

შემდგომი პროცესი მრეწველობის ელექტრიფიკაციისა, უშუალოდ არის დაკავშირებული კომპლექსურ ავტომატიზაციაზე გადასვლასთან, კიბერნეტიკული მოწყობილობების გამოყენების საფუძველზე.

იმისათვის, რომ ყოველივე ეს პრაქტიკულად რეალიზებულ იქნეს, საჭიროა შეიქმნას შესაბამისი ეკონომიკური პირობები. პირველ რიგში, ელექტროენერგეტიკამ უნდა უზრუნველყოს სახალხო მეურნეობა შესაბამისი რაოდენობის ელექტროენერგიით. მეორეც, ელექტროენერგია უნდა გახდეს ეკონომიური, ე. ი. მისი უპირატესობა სხვა სახის ენერგიასთან შედარებით ეკონომიკურად

ეროვნული ბიბლიოთეკა

უნდა იქნეს რეალიზებული. შემდეგ, მანქანათმშენებლობამ უნდა უზრუნველყოს მოწყობილობათა ახალი სახეობების გამოშვება ტექნოლოგიური პროცესების ელექტრიფიკაციისათვის. იმაზე თუ რა ხარისხით და როგორი სისწრაფით იქნება შექმნილი ჩამოთვლილი მოთხოვნები, დამოკიდებულია საწარმოო პროცესების ელექტრიფიკაციის გაღრმავება, მისი ეკონომიკური ეფექტიანობა.

შეიძლება ითქვას, რომ დღემდე საქართველოს სსრ ელექტროენერგეტიკა ვითარდება არა სტაბილური ტემპებით. მაგალითად, 1960-1965 წწ. ელექტროენერგიის წარმოება გაიზარდა 63,5%, 1965-1970 წწ. — 48,4% 1970-1975 წწ. — 29,4%, ხოლო 1975-1980 წწ. — 26,5%-ით. მაშასადამე, უკანასკნელი 15 წლის მანძილზე ელექტროენერგიის გამომუშავების ზრდის ტემპებს ჩვენს რესპუბლიკაში, ხუთწლედების მიხედვით, შემცირების ტენდენცია ჰქონდა. გამომდინარე აქედან, ჩვენი რესპუბლიკის ტექნიკური პოლიტიკის მნიშვნელოვანი მიმართულება ელექტროენერგეტიკის განვითარების მაღალი, სტაბილური ტემპების შექმნა და შენარჩუნება უნდა გახდეს.

Р. Б. АБЕСАДЗЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПОТРЕБЛЕНИЯ ЭЛЕКТРОЭНЕРГИИ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ ГССР

Резюме

В статье изучен процесс потребления электроэнергии в социалистической промышленности в общем и в промышленности ГССР в отдельности. На сегодняшний день электроэнергия широко применяется в промышленности ГССР как в силовых, так и в технологических процессах. В 1980 году в промышленности ГССР в технологических целях использовалось 31,9% всей потребляемой в промышленности электроэнергии, а в силовых процессах — 52,2%. Несмотря на это, уровень потребления электроэнергии в промышленности ГССР низок.

В промышленности ГССР все еще низок уровень механизации и автоматизации производственных процессов. Удельный вес ручного труда в промышленности нашей республики составляет 55,3%. Еще выше этот показатель в отдельных отраслях. Также ниже в промышленности ГССР по сравнению с союзной показатель электровооруженности.

Для изменения существующего положения необходимы соответствующие экономические условия, определяющую роль которых будет играть создание и сохранение высоких и стабильных темпов развития электроэнергетики в нашей республике.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის ეკონომიკურ პრობლემათა განყოფილებამ

ეროვნული ბიბლიოთეკა

მერი ჩხეტია

მეცნიერული ინფორმაციის ფასეულობის რაოდენობითი განსაზღვრის შესახებ

მეცნიერებისა და ტექნიკის სწრაფი აღმავლობის პერიოდში ინფორმაციის მოცულობა დღითი დღე იზრდება, ხოლო მისი შესწავლა-ანალიზისათვის ადამიანის ფსიქოლოგიური შესაძლებლობანი თითქმის უცვლელი რჩება. ამავე დროს, განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს მეცნიერებათა შორის კავშირებიც, რადგანაც თანამედროვე მეცნიერების განვითარებას ახასიათებს ცოდნის სხვადასხვა დარგების ურთიერთშეჭრა, მათ შორის საზღვრების წაშლა. ყოველივე ამის გამო, თვით უაღრესად კარგად ინფორმირებულ და კომპეტენტურ მკვლევარსაც კი უჭირს დროულად აღიქვას სხვადასხვა ქვეყნებში მეცნიერულ პრობლემათა გადაწყვეტის ტაქტიკაში მომხდარი ცვლილებები. ამის გამო, აუცილებელი ხდება მეცნიერული კვლევა წარვმართოთ ადამიანის შესაძლებლობათა გასაფართოებლად. ინფორმაციული ნაკადის სტრუქტურაში მომხდარი ცვლილებების შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა კარგად ორგანიზებული სისტემის არსებობას. შეიძლება ლაპარაკი ინფორმაციული მომსახურების ახალი მიმართულების ორგანიზებაზე, რომელიც კვლევის ახალი მეთოდების მომიჯნავე დარგებში შეჭრის დასადგენად გამოიყენებდა ინფორმაციულ დამოწმებათა ენას (SCJ)[1]. მაგრამ ეს საკითხი დღის წესრიგში აყენებს სამეცნიერო ინფორმაციის შეფასების, მისი ფასეულობის, მნიშვნელოვნების განსაზღვრის პრობლემას.

თანამედროვე „დიდი" მეცნიერების მნიშვნელოვანი თავისებურებაა მისი საზოგადოებრივ-პრაქტიკული ფუნქციის გაძლიერება და აქედან გამომდინარე მისი ინტენსიური ზრდა. ამ პროცესების ძირითად მამოძრავებელ ძალად გვევლინება საზოგადოებრივი წარმოების გაზრდილი მოთხოვნილება მეცნიერული ცოდნის მიმართ. მეცნიერების საზოგადოებასთან მჭიდრო შეკავშირებას ამტკიცებს მისი შემდეგი თვისებები: მეცნიერება გადაიქცა საზოგადოების უშუალო საწარმოო ძალად, ის დამოკიდებულია სახელმწიფოსაგან ფინანსურად, ორგანიზაციულად და პოლიტიკურად. ეს მჭიდრო კავშირი გამოიხატება აგრეთვე იმით, რომ, საზოგადოებრივი აზრით, მეცნიერებას გააჩნია სოციალური ფასეულობა, ხოლო მეცნიერული მოღვაწეობა წარმოადგენს საპატიო საქმიანობას. ახალმა პირობებმა, რომელშიც აღმოჩნდა თანამედროვე მეცნიერება, გამოიწვია მეცნიერთა შრომის ხასიათისა და შინაარსის ცვლილება. „მცირე" მეცნიერების პერიოდში მთავარ ფიგურას წარმოადგენდა მეცნიერი მარტოხელა, რომელსაც კვლევისათვის არ ესაჭიროებოდა რთული ექსპერიმენტალური ტექნიკა, ამდენად ის იყო დამოუკიდებელი, არ ღებულობდა ეკონომიურ დახმარებას და ე. ი. არც დაკვეთას. საკვლევ პრობლემასაც თვი-

---

[1] Налимов В. В., Мульченко З. М. Наукометрия. М., 1970, с. 107.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

თონ ირჩევდა. თანამედროვე მეცნიერი კი უკვე დიდი სამეცნიერო ორგანიზაციის მუშაკია, რომლის მუშაობაც იგეგმება და ფინანსირდება და ხშირად მისი მუშაობა ემსახურება პრაქტიკული ამოცანების გადაწყვეტას. მარქსიზმი ადამიანის მოღვაწეობის მამოძრავებელ ძალად, მის წყაროდ მიიჩნევს მოთხოვნილებას. მაგრამ მოთხოვნილება ვიდრე ის გარდაიქმნებოდეს მოღვაწეობად გატარებულ იქნება პიროვნების შეფასებათა სფეროში, და რადგანაც ეს სფერო უშუალოდ უკავშირდება როგორც მოთხოვნილებას, ასევე მოღვაწეობას ამ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებისათვის, ის წარმოადგენს ძირითად რგოლს მოღვაწეობის მასტიმულირებელ ძალებში. საზოგადოებრივი მოთხოვნილების საფუძველზე ფორმირდება ფასეულობითი მიმართება.

ფასეულობა განიხილება, როგორც მეცნიერული მოღვაწეობის შემადგენელი ელემენტი. ფასეულობის ცნება შედის მეცნიერების შინაარსისა და მეცნიერების მოღვაწეობის მეცნიერებათმცოდნეობრივი ანალიზის კატეგორიალურ აპარატში. მაგრამ, არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა ფასეულობათა ბუნების გაგებაში, რასაც მეცნიერებათმცოდნეობა მიჰყავს გარკვეულ სიძნელეებამდე. ფასეულობას ჩვენ ვუწოდებთ ამა თუ იმ ობიექტის მნიშვნელოვნებას მეცნიერების, საზოგადოების, სოციალური ჯგუფის პროგრესული განვითარებისა და ფუნქციონირებისათვის. (მნიშვნელოვნება არის ობიექტის თვისება დააკმაყოფილოს არსებითი მოთხოვნილებები). შესაძლებელია ფასეულობათა კლასიფიკაცია ფასეულობითი მიმართების სუბიექტის მიერ. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ უფრო დიდი სოციალური ერთეულის ფასეულობანი ამჟღავნებენ ტენდენციას გავრცელდნენ მისი სტრუქტურის ელემენტებზეც. ასევეა მეცნიერების შემთხვევაშიც. ფასეულობითი წარმოდგენები საზოგადოების სულიერი კულტურის ელემენტებია, რომელთა ზემოქმედებაც ვრცელდება აგრეთვე მეცნიერებაზე. საზოგადოების სულიერი კულტურისა და მის ფასეულობათა ფონზე ფუნქციონირებს აგრეთვე სპეციფიკური მეცნიერული ფასეულობანი. თუ გავითვალისწინებთ რომ მეცნიერება ერთდროულად წარმოადგენს დაგროვილი ცოდნის სისტემას, სოციალურ ინსტიტუტს და მოღვაწეობას ცოდნის წარმოებისათვის, შეიძლება გამოვყოთ ამ ასპექტების შესაბამისი მეცნიერულ ფასეულობათა ჯგუფები, რომლებიც არეგულირებენ დამოკიდებულებას მეცნიერული მოღვაწეობისადმი.

ბოლო წლებში, მეცნიერული ინფორმაციის ფასეულობის პრობლემა სხვადასხვა დარგის სპეციალისტთა განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს.

როგორც ცნობილია, სამეცნიერო ინფორმაციის მატარებელია რაიმე სახის პუბლიკაციაში დაფიქსირებული ტექსტი. არც ისე დიდი ხნის წინ ცდილობდნენ მეცნიერის მუშაობის პროდუქტულობის ობიექტურ საზომად ელიარებინათ პუბლიკაციათა რაოდენობა. ამან შეუწყო ხელი პუბლიკაციათა რაოდენობის ზრდის ისედაც მაღალი ტემპის კიდევ უფრო გაზრდას. ამჟამად, ვრცელდება ინფორმაციული მასალა, რომლის 70—80%-ს არ გააჩნია პრაქტიკული მნიშვნელობა, რაც იწვევს ინფორმაციული სისტემების გადატვირთვას და ხელს უშლის მის ეკონომიურად ხელსაყრელ ფუნქციონირებას[2]. ყოველივე ამან განაპირობა სამეცნიერო ინფორმაციის ფასეულობის პრობლემით მეცნიერების სხვადასხვა დარგის სპეციალისტთა დაინტერესება. თავისთავად

---

[2] Лебедев Г. А. О развитии системы научно-технической информации, «НТИ», серия I, №4, 1975, с. 6.

ცხადია, სამეცნიერო ინფორმაციის ფასეულობის განსაზღვრის საკითხი მჭიდროდ უკავშირდება მეცნიერული კვლევის შეფასების პრობლემას.

საინტერესო იქნებოდა ინფორმაციის ფასეულობის ისეთი რაოდენობითი საზომის აღმოჩენა, რომელიც საშუალებას მოგვცემდა დაგვესაბუთებინა ობიექტური კრიტერიუმები პუბლიკაციის ფასეულობასა და მეცნიერების პროდუქტულობას შორის არსებული დამოკიდებულების დასაზუსტებლად.

ცხადია, ინფორმაციის ფასეულობა შეიძლება დავახასიათოთ ისეთი ცნებებით როგორც არის: მეტი, ნაკლები, ტოლობა, ნულოვანი შეფასება და ა. შ. ეს კი ინფორმაციის ფასეულობის რაოდენობითი განსაზღვრის საფუძველს გვაძლევს.

მოკლედ დავახასიათებთ ამჟამად ინფორმაციის ფასეულობის შეფასებისათვის ობიექტური საფუძვლის მიგნებისადმი არსებულ სხვადასხვა მიდგომას.

ფუნქციონალურ-მიზნობრივი მიდგომისას ინფორმაციის ფასეულობის განსაზღვრის პრობლემა ისმება ფუნქციონალურად ორგანიზებული სისტემის ფარგლებში. ეს სისტემა მოიცავს ინფორმაციას ობიექტისა და შემფასებელი სუბიექტის შესახებ, რომლის ქცევა უნდა აღიწეროს მიზნით და ამ მიზნის მიღწევის საშუალებათა ცნებებით. მიზნის ფორმალური გამოსახულება იქნება მიზნის ფუნქცია. სისტემის ინფორმაცია ფასეული იქნება თუ ის ხელს უწყობს ამ სისტემისათვის დამახასიათებელი შინაგანი მიზნის რეალიზაციას, რომელიც ასახავს ობიექტურად მნიშვნელოვანი პრობლემის დასმას ან გადაჭრას. ყველაზე ზოგად შემთხვევაში ინფორმაციის ფასეულობა განისაზღვრება იმით, თუ როგორ ეთანადება მიღებული ინფორმაცია, რომელიც აღწერს საკვლევ ობიექტს, მიმღები სისტემის მიზანს. ფუნქციონალურ-მიზნობრივი მიდგომის არსს წარმოადგენს ამგვარი თანადობის შეფასება მოცემული კრიტერიუმით, რომელიც ასახავს სუბიექტის მიზანსა და ტეზაურუსის სტრუქტურის თავისებურებას. როგორც ცნობილია, შემფასებელი ობიექტის როლში გამოსული ინფორმაციის მიმღები სისტემა (ინდივიდი, ადამიანების ჯგუფი) ფლობს ცოდნის რაიმე მარაგს, აქვს გარკვეული ტეზაურუსი. ტეზაურუსის ცნებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს სამეცნიერო ინფორმაციის ფასეულობის ანალიზისათვის, რადგანაც შემფასებელი სისტემა წარმოადგენს ფასეულობითი დამოკიდებულების ელემენტს. ცხადია, შემფასებელი სუბიექტის მიერ ინფორმაციის აღქმა შესაძლებელია მხოლოდ იმ პირობით, თუ მას გააჩნია გარკვეული სისტემატიზირებული ცოდნის მარაგი, შეიძლება ითქვას, რომ ინფორმაციის ფასეულობის განსაზღვრის შესაძლებლობა და ობიექტურობის ხასიათი განპირობებულია, პირველ რიგში, აღქმითი სისტემისა და შესაფასებელი ინფორმაციის ტექსტის ტეზაურუსთა თანადობის პირობებით. ეს თანადობა ახასიათებს ინფორმაციის მიმღების მიერ მისი გაგების პროცესს. შემფასებელი სისტემის ცოდნის მიმართ ტექსტში ინფორმაციის ფასეულობის რაოდენობა განისაზღვრება ტეზაურუსის სტრუქტურის იმ ცვლილებების ხასიათით, რომელიც გამოწვეულია მიღებული ინფორმაციის ზემოქმედებით. ტეზაურუსთა სტრუქტურის ურთიერთმოქმედების შესაძლებლობის უზრუნველყოფა აუცილებელი საწინდარია ინფორმაციის ფასეულობის რაოდენობითი შეფასებისათვის.

სამეცნიერო ინფორმაციის ფასეულობის რაოდენობითი განსაზღვრისათვის ამ მიდგომის პრაქტიკულად გამოყენება, როგორც ჩანს, დაკავშირებული

ეროვნული ბიბლიოთეკა

იქნება გარკვეულ სიძნელეებთან, რაც გამოწვეულია გარკვეული მიზნის მისაღწევად გამოყენებული დიდი რაოდენობის ფაქტორთა ანალიზის საჭიროებით. რადგანაც ამჟამად არ გაგვაჩნია ფასეულობის ობიექტური რაოდენობრივი ზომა, რომელიც ასახავდა მიზნის მიღწევის ხარისხს, შეუძლებელი ხდება გამოვსახოთ მიზანი რაოდენობრივად მიზნის ფუნქციის საშუალებით. ამის გამო, იძულებული ვხდებით განვიხილოთ ეს მიდგომა ხარისხობრივი პოზიციებით.

თუ ზემოთქმულს გავითვალისწინებთ, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ფუნქციონალურ-მიზნობრივი მიდგომა შედეგობრივია მხოლოდ დასახელებათა სკალისა და რიგობრივი სკალის აგებისათვის. ე. ი. ის საშუალებას გვაძლევს შესაფასებელი ინფორმაცია მივაკუთვნოთ ფასეულობათა კლასს და მასში დავალაგოთ ობიექტები მათი უპირატესობის მიხედვით. როგორც ვხედავთ, ეს ხარისხობრივი ხასიათის პროცედურა იქნება. რაც შეეხება რაოდენობრივი სკალის აგების პრინციპიალურ შესაძლებლობას, ეს დაკავშირებულია ზემოთ ჩამოთვლილ სიძნელეთა დაძლევასთან. მეორე სიძნელეა ის, რომ რაოდენობრივი ანალიზისათვის საჭიროა ისეთ ძირითად ცნებათა სისტემის ჩამოყალიბება, რომლის ფარგლებშიც შესაძლებელი იქნება ფასეულობის გაზომვის ამოცანის ჩამოყალიბება და მისი ამოხსნისადმი მიდგომათა ფორმულირება. ინფორმაციის ფასეულობის შეფასებისადმი რაოდენობრივ მიდგომათა დამუშავებასთან დაკავშირებით განსაკუთრებულ აქტუალურობას იძენს გარკვეული სახის ინფორმაციის კლასიფიკაციის პრობლემა. ცხადია, კლასიფიკაციის ნიშნის არჩევა უნდა ხდებოდეს გამოკვლევის მიზნის გათვალისწინებით. სამეცნიერო ინფორმაციისათვის შეიძლება გამოვყოთ მეცნიერული, ეკონომიკური, ესთეტიკური, მორალური, პოლიტიკური და სხვა ფასეულობა. ცხადია, ამ ფასეულობათა ტიპების შეფასების რაოდენობრივი ზომები სხვადასხვა იქნება. ფასეულობათა კლასიფიკაციის გაუთვალისწინებლობა ზოგჯერ გაუგებრობას იწვევს. მაგალითად, ვ. ა. ვასილენკოს სტატიაში ვხვდებით ასეთ მსჯელობას: ინფორმაციის ფასეულობის ზომა შეიძლება დავახასიათოთ ამ ინფორმაციის პრაქტიკული გამოყენებისას დაზოგილი ან დახარჯული მატერიალური საშუალებებით, ენერგეტიკული რესურსებით, შრომითი დანახარჯებით ან ფულადი კაპიტალით. ფული უნივერსალობის წყალობით ინფორმაციის შეფასებისათვის ყველაზე საიმედო მასშტაბია[3]. ცხადია, აქ ლაპარაკია მეცნიერული ინფორმაციის ეკონომიკური ფასეულობის ზომის შემოღების შესახებ. ე. ი. ინფორმაციის ფასეულობის პრობლემის განხილვა ამ ფასეულობის ტიპის მითითების გარეშე მეთოდოლოგიურად არასწორია, რამდენადაც ამ შემთხვევაში უგულებელყოფილია ინფორმაციის სპეციფიური თავისებურებანი.

ატრიბუტული მეთოდი საშუალებას იძლევა საზოგადოებრივი პოზიციებიდან ავხსნათ ინფორმაციის ფასეულობითი მახასიათებლები. ატრიბუტული მიდგომის ფარგლებში მეცნიერული ინფორმაციის ფასეულობის ქვეშ იგულისხმება თვისებათა ერთიანობა, რომელიც განისაზღვრება შემფასებელი სისტემის მიმართ მათი დამოკიდებულებით და ხასიათდება სიახლით, მნიშ-

———

[3] Василенко В. А. Философский анализ проблемы ценности информации. Сб. Информации в организации и проведении научных исследований, вып. I, Киев, 1968, с. 79.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ვნელოვნებით. ფასეულობის შეფასების შინაარსი დამოკიდებულია იმ ელემენტებზე, რომლებიც განსაზღვრავს ფასეულობითი მიმართების ტიპს. ე. ი. განისაზღვრება, ჯერ ერთი, ატრიბუტულ მახასიათებელთა მიხედვით (სიახლე, სირთულე, მნიშვნელოვნება) და მეორე, მიმღები სისტემის ინფორმატულობით, რაც ფასდება საზოგადოებრივი ტეზაურუსის პოზიციებიდან. რაოდენობითი წარმოდგენის საბოლოო მიზანია ინფორმაციის ფასეულობის ხარისხოვან და სტრუქტურულ მხარეთა მახასიათებელ ატრიბუტულ თვისებათა სრული სისტემის განსაზღვრა. ცხადია ინფორმაციის ფასეულობის შეფასება რაოდენობითი სკალით მხოლოდ მაშინ იქნება შესაძლებელი, თუ შევიმუშავებთ ინფორმაციის მნიშვნელოვნების, სირთულის, სიახლის რაოდენობით საზომებს, ყველა ეს მახასიათებელი უნდა განხილულ იქნეს მიმღები სისტემის პოზიციებიდან, რომელიც გამოხატავს საზოგადოებრივ ტეზაურუსს.

ინფორმაციული პროცესების ანალიზით დადგენილია, რომ სამეცნიერო ინფორმაციის მნიშვნელოვან თავისებურებათაგანია დაძველება და დროთა განმავლობაში კონცენტრაცია. ინფორმაციის დაძველება, რასაც იწვევს ახალი ინფორმაციის წარმოშობა, დაკავშირებულია იმასთან, რომ დროთა განმავლობაში სამეცნიერო ინფორმაცია კარგავს მეცნიერულ ღირებულებას. მეცნიერულ კვლევაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ინფორმაციის მეცნიერული ფასეულობის განსაზღვრის კრიტერიუმებსა და ინფორმაციულ ნაკადში დაძველებული ინფორმაციის ახლისაგან გამოყოფის საშუალებებს. ასეთი კრიტერიუმების მიგნება უზრუნველყოფდა მეცნიერული ძიების პერსპექტიული გზების პროგნოზირებას. ინფორმატიკაში ინფორმაციის დაძველების პროცესების შესწავლისათვის როგორც ბიბლიოთეკური მეთოდით, ასევე სტატიათა დამოწმებით შემოჰყავთ ინფორმაციის სიცოცხლის ხანგრძლივობასთან დაკავშირებული სხვადასხვა მახასიათებლები. მაგ., ასეთ მახასიათებელთაგანია სტატიის ნახევარდაძველების პერიოდი. ეს არის პერიოდი, რომლის განმავლობაშიც ციტირებათა რიცხვი საშუალოდ ნახევრდება. ზოგი მკვლევარი მეცნიერებათა სხვადასხვა დარგების სამეცნიერო ინფორმაციის დაძველების ანალიზისათვის იყენებს ინფორმაციის სიცოცხლის ნახევარი პერიოდის ცნებას. ეს არის დრო, რომლის განმავლობაშიც მეცნიერების რომელიმე დარგში მოცემულ მომენტში გამოქვეყნებული ლიტერატურის ნახევრის გამოყენება წყდება (აღარ იმოწმებენ ახალ სტატიებში, აღარაა მოთხოვნა ბიბლიოთეკებში). ლიტერატურაში მოცემულია მეცნიერების სხვადასხვა დარგისათვის გამოთვლილი სხვადასხვა ტიპის ინფორმაციის სიცოცხლის ნახევარპერიოდი. ამჟამად დადგენილია, რომ სხვადასხვა სახის სამეცნიერო ინფორმაცია (სტატიები, მონოგრაფიები, დისერტაციები) სხვადასხვა სიჩქარით ძველდება. მკვლევართა მიერ გამოთვლილია ეს სიჩქარეები მეცნიერების ზოგიერთი დარგისთვის[4].

ზოგად შემთხვევაში შეიძლება ვთქვათ, რომ სიცოცხლის ნახევარპერიოდით ინფორმაციის სიცოცხლის განსაზღვრა არაა ზუსტი. უფრო სწორი იქნება თუ გავითვალისწინებთ არა დამოწმებათა საერთო რაოდენობას, არამედ მათი განაწილების კანონს დროში. თუ პუბლიკაციაზე არავითარი გამოხმაურება არაა (არ იყენებენ შემდეგ გამოქვეყნებულ შრომებში), მას არ გააჩნია

[4] Налимов В. В., Мульченко З. М. Наукометрия, М., 1969, с. 121.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

მეცნიერული ღირებულება, მაგრამ, მხოლოდ რაიმე გამოხმაურება არ შეიძლება იყოს პუბლიკაციის მეცნიერული ღირებულების დამამტკიცებელი. მეცნიერული პუბლიკაციის მნიშვნელოვნების აღიარება შეიძლება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ აღებულ პუბლიკაციაზე გამოხმაურება შემთხვევითი კი არ არის, არამედ გააჩნია კარგად გამოსახული განაწილების კანონი (კონცენტრაცია დროთა განმავლობაში). ინფორმაციის სიცოცხლის პერიოდი განისაზღვრება: 1. დამოწმებათა მაქსიმალური რაოდენობის მიღწევის დროით, 2. პერიოდით, რომლის განმავლობაშიც ციტირებათა რიცხვი შედარებით მდგრადია, 3. ციტირებათა რიცხვის შემცირების დროით. დამოწმებათა რიცხვის საწყისი დონის დაფიქსირება საჭიროა იმისათვის, რომ გამოვრიცხოთ შემთხვევითი დამოწმებები.

ცხადია, ფასეულობის რაოდენობითი შეფასება შესაძლებელი იქნება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ გვაქვს გასაზომ ელემენტთა ერთგვაროვნება. რა თქმა უნდა, სასურველია, რომ ფასეულობის რაოდენობითი საზომი ემყარებოდეს ინფორმაციის ფასეულობის მახასიათებელზე რაიმე მყარ ინტუიციურ წარმოდგენას. ინტუიციური წარმოდგენები ემყარება ჯერ სრულად და ცხადად ჩამოუყალიბებელ ობიექტურ კანონზომიერებათა შეგრძნებას. ასეთი წარმოდგენები საშუალებას გვაძლევს ხარისხობრივ დონეზე ავხსნათ ნებისმიერი ტიპის შკალა, რომელიც განსაზღვრავს ფასეულობის შეფასების ობიექტებს შორის გარკვეულ დამოკიდებულებებს. სამეცნიერო ინფორმაციის თვისებების გათვალისწინება გვიჩვენებს, რომ ერთგვაროვან საზომ ელემენტად შეიძლება მივიღოთ ინფორმაციის სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა, რადგანაც არსებობს მკვეთრად გამოსახული დამოკიდებულება ინფორმაციის ფასეულობასა და მის დაძველებას შორის, და, ამავე დროს, ინტუიციურად ცხადია, რომ ფასეულობა დროის ფუნქციაა.

ამრიგად, არსებობს პრინციპული შესაძლებლობა ავაგოთ ინფორმაციის ფასეულობის რაოდენობითი სკალა, რომელშიც მოცემული ერთგვაროვანი ელემენტი შეიცავს საზომ ერთეულს. ასეთი ელემენტი იქნება ინფორმაციის სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა. ყოველივე ზემოთ ნათქვამის გათვალისწინებით, ჩვენი აზრით, შეიძლება ინფორმაციის მეცნიერული ფასეულობის რაოდენობით საზომად, სისტემის ფარგლებში (ცოდნის რაიმე დარგში), მივიღოთ ინფორმაციის ერთეულის სიცოცხლის ხანგრძლივობის შეფარდება სისტემაში ინფორმაციის საშუალო ხანგრძლივობასთან, თუ აღვნიშნავთ:

t — შესაფასებელი ინფორმაციის სიცოცხლის ხანგრძლივობა,

T — სისტემაში ინფორმაციის სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა,

k — კოეფიციენტი, სხვადასხვა სისტემებში ინფორმაციის სახეთა არაერთგვაროვნების გასათვალისწინებლად,

Q — ინფორმაციის ფასეულობა

$$Q = K \frac{t}{T}$$

შემოღებული ზომა თავისი ბუნებით უკავშირდება ატრიბუტულ მახასიათებელთა ერთობლიობას, რომლებიც განსაზღვრავენ სამეცნიერო ინფორმაციის ფასეულობის რაოდენობით ხასიათს (სიახლე, სირთულე, მნიშვნელოვნება) და ამდენად შეიძლება გამოადგეს მკვლევარს მეცნიერული მოღვაწეობის თვითშეფასებისათვის.

უნდა აღინიშნოს, რომ ფასეულობის ნებისმიერ რაოდენობით ზომას აქვს შეზღუდული გამოყენება. უ. მაილსი მის მიერ შემოღებული ზომების ანალიზის შედეგად ასკვნიდა, რომ შემოთავაზებულ ზომათა ზედაპირული გამოკვლევაც კი გვიჩვენებს, რომ მათი პრაქტიკული გამოყენებისათვის გაცილებით მეტი ენერგიის დახარჯვა იქნება საჭირო, ვიდრე ეს პოტენციალურ მომხმარებელს სურს, მაგრამ ნუ დავივიწყებთ, რომ თუნდაც შემოთავეზებული ზომები პრაქტიკულად გამოუყენებელი იყოს, ვთქვათ გამოსაქვეყნებლად შემოთავაზებული სტატიის შეფასებისათვის, ან უკვე გამოქვეყნებულისათვის, მათ მაინც გააჩნიათ სხვა მნიშვნელოვანი გამოყენება: ისინი შეიძლება გამოდგენ სუბიექტურ შეფასებათა სტანდარტიზაციისათვის[5].

პრაქტიკული თვალსაზრისით საინტერესოა ინფორმაციის გაზომვა მისი შექმნის მომენტში. შეიძლება ამგვარი შეფასების პროცედურა განვიხილოთ როგორც პროგნოზული პროცედურა, ე. ი. შესაძლებელია გამოყენებულ იქნეს თანამედროვე პროგნოსტიკის რომელიმე მეთოდი. ინტერესს იწვევს ექსპერტული შეფასების მეთოდი რაოდენობითი სკალის აგებისათვის. საწყის მახასიათებელთა შემუშავებითა და სამეცნიერო ინფორმაციის თავისებურებათა გათვალისწინებით შესაძლებელი იქნება ინფორმაციის ფასეულობა განისაზღვროს ექსპერტული შეფასების მეთოდით.

М. В. ЧХЕТИЯ

О КОЛИЧЕСТВЕННОМ ОПРЕДЕЛЕНИИ ЦЕННОСТИ НАУЧНОЙ ИНФОРМАЦИИ

Резюме

В статье отмечено, что для улучшения информационного обслуживания исследователей необходима оценка ценности научной информации. Охарактеризованы различные существующие подходы к решению данной проблемы и предложена оценка ценности научной информации соответственно продолжительности ее жизни.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის სოციალურ-ეკონომიკური პროგნოზირებისა და ოპტიმალური პროგრამირების განყოფილებამ

---

[5] У. Майлс. Измерение ценности научной информации. «Зарубежная радиоэлектроника», 1965, № 1, с. 75.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ბესარიონ ზოიძე

ორმხრივ სასარგებლო აქტი

1783 წლის 24 ივლისს ქ. გეორგიევსკში გაფორმდა ქართველი და რუსი ხალხების ურთიერთობის ისტორიაში მეტად მნიშვნელოვანი ხელშეკრულება, დაიდო მფარველობითი ტრაქტატი. 200 წელი შესრულდა ამ ისტორიული მომენტიდან. ორი საუკუნე, რომლის მანძილზეც მტკიცდებოდა და დუღაბდებოდა ამ ორი ცივილიზებული ერის ურთიერთობა. ოქტომბრის რევოლუციამ მას ახლებური ძალა შეჰმატა. სსრ კავშირის შექმნა და მის შემადგენლობაში საქართველოს შესვლა წინ გადადგმული ნაბიჯი იყო ქართველი და რუსი ხალხების ურთიერთობის მრავალსაუკუნოვან ისტორიაში.

ტრაქტატის დადების აზრი არ ყოფილა ერთბაშად მოფიქრებული. გეორგიევსკის ტრაქტატის გაფორმების იდეა ისტორიის ხანგრძლივ პერიოდს მოიცავს. ტრაქტატი შეჯამება იყო ქართველი და რუსი ხალხების მანამდელი ურთიერთობისა. იგი არ ყოფილა მარტო მეფეთა ნების შედეგი. გეორგიევსკის ტრაქტატამდე ქართველი და რუსი ხალხების ისტორიის ნების კარნახმა მიგვიყვანა. განსაკუთრებით ეს ითქმის ქართველი ერის ისტორიაზე. საქართველო საუკუნეთა განმავლობაში სპარსელებისა და თურქების ლაშქრობის ასპარეზი იყო. ეს ორი ვეშაპი ბევრჯერ ცდილა ჩვენი ერის სულიერ გადაგვარებას. ვისთვის არ მიუმართავს საშველად ქართველ ხალხს (გავიხსენოთ სულხან-საბას მოგზაურობა ევროპაში). მაგრამ არსაიდან რეალური დახმარების ხელი არ ჩანდა. ევროპას საქართველოს ბედი სულაც არ აწუხებდა. ქართველი და რუსი ხალხების ისტორია ცხადად მოწმობს იმას, რომ ეს არაა მარტო ერთი მხარის ინტერესებზე აგებული ურთიერთობა. გეორგიევსკის ტრაქტატიც გამოხატავდა როგორც ქართლ-კახეთის სამეფოს, ისე რუსეთის ინტერესებს. ამ უკანასკნელს სურდა ამიერკავკასიაში სპარსელებისა და თურქების ბატონობის მოსპობა და იქ თავისი ბატონობის უზრუნველყოფა. ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე კი იმედოვნებდა, რომ რუსეთის მფარველობით შეძლებდა ბოლო მოეღო მაჰმადიანი დამპყრობლებისათვის, დაებრუნებინა საქართველოს მიტაცებული მიწები. გეორგიევსკის ტრაქტატის გაფორმებამდე ქართლ-კახეთის მეფეები ბევრჯერ ცდილან რუსეთთან ურთიერთობის დამყარებას, ბევრჯერ მიუმართავთ თხოვნით, დახმარება გაეწიათ მაჰმადიან მტრებთან ბრძოლაში. გავიხსენოთ XVI საუკუნის მეორე ნახევარი, როდესაც კახეთის მეფე ლევანი დიპლომატიურ ურთიერთობაში ებმება რუსეთის მეფე ივანე IV-სთან. აქაც სამხედრო დახმარების იდეა ამოძრავებს კახეთის მეფე ლევანს. კახეთისა და რუსეთის ურთიერთობა 1587 წელს „ფიცის წიგნით" და „წყალობის სიგელით" გაფორმდა. აქედან მოკიდებული საქართველოს მეფეთა კავშირ-ურთიერთობა რუსეთის სახელმწიფოსთან სულ უფრო და უფრო მტკიცდებოდა. მიუხედავად იმისა, რომ ეს ურთიერთობა ბევრჯერ მარტოოდენ ქაღალდზე რჩებოდა და საქართველო ვერ ღებულობდა რუსეთისაგან რეალურ დახმარებას მას მაინც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართველი ხალხის მომავლისათვის. რუსე-

ეროვნული ბიბლიოთეკა

თის „...დიპლომატიური ღონისძიებანი საქართველოს სასარგებლოდ ირანის შაჰის კარზე მეტადრე დიდი მნიშვნელობის მორალური ფაქტორი იყო მებრძოლი ქართველებისათვის: ამიერიდან საქართველო მარტო არ იყო და პროგრესისათვის ბრძოლაში მას ზურგს უმაგრებდა დიდი მოძმე ქვეყანა“[1].

მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარი ახალი წარმატებებით აღინიშნა რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობაში. გაფართოვდა ამ ორ სახელმწიფოს შორის პოლიტიკური, კულტურული და ეკონომიკური ურთიერთობა.

დიდი ძალის აღმოჩნდა ქრისტიანული რელიგია რუსი და ქართველი ხალხის დაკავშირების საქმეში. ქართველი მეფეები ერთმორწმუნე რუსეთთან კავშირში ხედავდნენ ქვეყნის უშიშროების უზრუნველყოფას.

ქართლ-კახეთის მეფეები მართალია, რუსეთთან კავშირში ხედავდნენ საქართველოს ძირეული ინტერესების დაკმაყოფილებას, მაგრამ ამავე დროს შეძლებისდაგვარად რუსეთის ინტერესებსაც ითვალისწინებდნენ. ამ იდეით არის შედგენილი ერეკლე მეორის მიერ 1772 წელს რუსეთში გაგზავნილი ელჩების, ლევან ბატონიშვილისა და ანტონ კათალიკოსის მოხსენება რუსეთის მეფისადმი. ერეკლე მეფე საქართველოს რუსეთის მფარველობაში მიღებას სთხოვდა. საქართველოს მფარველობაში მიღება სასარგებლო იქნებოდა რუსეთისათვის, როგორც ეკონომიკურად ისე პოლიტიკურად. ორივე მხარის ინტერესების გათვალისწინებით დაიწერა ერეკლე მეორის მიერ რუსეთის მთავრობისადმი 1782 წ. 21 დეკემბერს გაგზავნილი „სათხოვრის პუნქტები“.

საქართველოს შემოერთებით რუსეთი არანაკლებ იყო დაინტერესებული. შეიძლება ითქვას, რომ იმ კონკრეტულ ისტორიულ ვითარებაში საქართველოსა და რუსეთის ინტერესები ერთმანეთს დაემთხვა. „ქუჩუკ-კაინარჯის ზავის დადების შემდეგ რუსეთის აღმოსავლური პოლიტიკა მიმართული იყო ყირიმის საბოლოოდ შემოერთებისა და ამიერკავკასიის საკითხების გადაჭრისაკენ[2]. რუსეთის მთავრობა თავად ცდილობს მოლაპარაკება აწარმოოს მეფე ერეკლესთან ქართლ-კახეთის სამეფოს მფარველობაში მისაღებად. „ეკატერინეს მთავრობას აწყობდა რომ საქართველოს მფარველობაში მიღების აქტი ერეკლეს მოთხოვნის საფუძველზე გაფორმებულიყო. ამიტომ, ერეკლეს შესთავაზეს, რომ ამ საკითხზე ოფიციალური თხოვნა დაეწერა. თვითმპყრობელობის მთავრობა ამ დროს ყოველ ღონეს ხმარობდა იმისათვის, რომ ერეკლესთან მომგებიანი ხელშეკრულება გაეფორმებინა და იგი თავისი გავლენის ქვეშ მოექცია“[3].

მეფე ერეკლეს პოლიტიკა რუსეთთან ურთიერთობის საკითხში სწორი გზებით ვითარდებოდა. სწორედ ერეკლე მეორის დიდი ბრძოლისა და ღრმა მეცადინეობის შედეგია ის, რომ 1782 წლისათვის რუსეთის მთავრობას ქართლ-კახეთის სამეფოს მფარველობაში მიღების საკითხი დადებითად ჰქონდა გადაწყვეტილი. რუსეთის მთავრობას შემუშავებული ჰქონდა აგრეთვე პირობები, რაც საფუძვლად უნდა დადებოდა ქართლ-კახეთის სამეფოსთან ხელშეკრულებას.

ერეკლე მეორის დიპლომატიამ რუსეთის დაინტერესება საქართველოს მიმართ გაზარდა. რუსეთი უკვე დაინტერესებულია არა მარტო ქართლ-კახე-

---

[1] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნი V, თბ., 1971, გვ. 170.

[2] საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბ, 1973, გვ. 687.

[3] იქვე, გვ. 688.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

თის სამთავროს მფარველობაში მიღებით, არამედ იმერეთის სამეფოთიც. გეორგიევსკის ტრაქტატის შავად დაწერილ ტექსტში იმერეთის სამეფო და მისი მეფე სოლომონ I ისევეა მოხსენიებული, როგორც ქართლ-კახეთის სამეფო და მისი მეფე ერეკლე II. ამრიგად, რუსეთი თავის მფარველობის ქვეშ იმერეთის სამეფოს მიღებასაც ითვალისწინებდა.

ერეკლე მეორის პოლიტიკის კულმინაცია იყო ქართლ-კახეთის სამეფოსა და რუსეთს შორის მფარველობითი ტრაქტატის დადება. „საქართველოს ისტორიაში ეს იყო უდიდესი მნიშვნელობის პოლიტიკური აქტი. გაირღვა ბარბაროსული გარემოცვა, რომელიც 331 წლის განმავლობაში სულს უხუთავდა პროგრესულ ქვეყანას, რომელიც ასაზრდოებდა მის პოლიტიკურ დაცემას და სოციალურ-ეკონომიურ დაჩიხულობას. ამ აქტით საქართველო გაემიჯნა აზიურ (ოსმალურ-ყიზილბაშურ) ჩამორჩენილობას და გადაჭრით პირი მიიქცია პროგრესული ჩრდილოეთისაკენ“[4].

ორივე მხარის ინტერესების გათვალისწინებითაა შედგენილი გეორგიევსკის ტრაქტატის ცალკეული მუხლები (13 ძირითადი და 4 საიდუმლო მუხლი), იქ არაა ან მარტო ქართლ-კახეთის სამეფოს უფლებებზე და რუსეთის მოვალეობებზე საუბარი, ან კიდევ პირიქით, რუსეთის უფლებებზე მარტოოდენ და ქართლ-კახეთის სამეფოს მოვალეობებზე ლაპარაკი. ტრაქტატი ითვალისწინებს მხარეთა როგორც უფლებებს, ისე მოვალეობებს. აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ რამდენადაც ეს იყო სუსტი სახელმწიფოს ძლიერი სახელმწიფოს მფარველობაში შესვლის ხელშეკრულება, ამიტომ შეუძლებელიც იყო ძლიერი სახელმწიფოს უფლებები მთელ რიგ საკითხებში წინა პლანზე არ წამოწეულიყო, ხოლო სუსტისა არ შეზღუდულიყო.

გეორგიევსკის ტრაქტატით ქართლ-კახეთის მეფე და მისი მემკვიდრეები ცნობენ რუსეთის იმპერატორის უზენაეს მფარველობას, აღუთქვამდა მას ერთგულებას და ამასთან უარს ამბობდა ირანის, თურქეთისა და სხვა რომელიმე სახელმწიფოსაგან რაიმე დამოკიდებულებაზე. ქართლ-კახეთის მეფე ვალდებულებას კისრულობდა მზად ყოფილიყო თავისი ჯარით რუსეთის იმპერატორის სამსახურში, დაეცვა რუსეთის ქვეშევრდომთა ინტერესები. რუსეთის იმპერატორიც თავის მხრივ, პირობას იძლეოდა მფარველობა გაეწია ქართლ-კახეთის მეფეთათვის, შეუნარჩუნებდა ერეკლე მეორეს და მის მემკვიდრეებს სამეფო ტახტს, სამფლობელოებს და საქართველოს მის ისტორიულ საზღვრებში აღადგენდა; რუსეთის იმპერატორი ვალდებულებას კისრულობდა ქართველების მტრები საკუთარ მტრებად ეცნო.

ტრაქტატით განსაზღვრულია ქართლ-კახეთის ტახტზე მეფეთა ასვლის წესიც. ქართლ-კახეთის მეფეებს მემკვიდრეობით ტახტზე ასვლა უნდა ეუწყებინათ რუსეთის იმპერატორისათვის და ეთხოვათ ინვესტიტურა. რუსეთის იმპერატორს ევალებოდა ქართლ-კახეთის მეფისათვის გამოეგზავნა სიგელი და დროშა, ასევე სამეფო გვირგვინი, ხმალი, კვერთხი და ყარყუმის წამოსასხამი.

გეორგიევსკის ტრაქტატით განისაზღვრა ქართველი მეფეების უფლებები საშინაო და საგარეო ურთიერთობის სფეროში. საშინაო ურთიერთობაში ქართლ-კახეთის მეფე სრულ დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდა და რუსეთის

---

[4] ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნი V, თბ., 1971, გვ. 179.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

სამხედრო თუ სამოქალაქო წარმომადგენლებს ეკრძალებოდათ რაიმე განკარგულების გაცემა. „ერეკლე მეორე არა მარტო ინარჩუნებდა შინაგან მართვა-გამგეობაში სრულ დამოუკიდებლობას, არამედ რუსეთის იმპერიის მოქალაქეებიც კი ქართლ-კახეთის ტერიტორიაზე უცხოელების რეჟიმით სარგებლობდნენ“[5].

შეზღუდულია გეორგიევსკის ტრაქტატით მეფე ერეკლეს უფლებები საერთაშორისო ურთიერთობებში. ეს იყო რუსეთის მფარველობაში შესვლის ლოგიკური შედეგი. ქართლ-კახეთი ხომ მძიმე საერთაშორისო მდგომარეობამ, თურქეთ-სპარსეთის ძალმომრეობამ აიძულა რუსეთის მფარველობაში შესულიყო. ბუნებრივია, რუსეთის იმპერატორი საქმის კურსში უნდა ყოფილიყო ქართველი მეფის ყოველ ნაბიჯზე საერთაშორისო ასპარეზზე. სწორედ შენიშნავს ი. ცინცაძე, რომ „აქ სხვა გამოსავალი არც იყო. რაკი ქართლ-კახეთის სამეფოს დაცვას რუსეთი კისრულობდა იგი ამ სამეფოს საგარეო ურთიერთობის საქმის კურსში უნდა ყოფილიყო და ქართველ ხელისუფალს მეზობელ სახელმწიფოებთან ურთიერთობის საკითხები რუსეთის სათანადო რწმუნებულთან უნდა შეეთანხმებინა. ისე კი, ქართველ მეფეს, საერთაშორისო ურთიერთობის უფლება არ ერთმეოდა, მიმოწერა, ელჩების გაგზავნა და მიღება ქართველი მეფის სახელით ხდებოდა“[6].

„მართალია მთელ რიგს არსებითს ურთიერთობებში ქართლ-კახეთის მეფის უფლებები იზღუდებოდა, აწით იზღუდებოდა მისი სუვერენიტეტი, ქართლ-კახეთს მაინც არ დაუკარგავს სახელმწიფოებრიობა. იგი მაინც საერთაშორისო სამართლებრივი სუბიექტობის მქონე სახელმწიფოდ რჩებოდა. სახელმწიფოებრიობის სრული დაკარგვა თვითმპყრობელური რუსეთის XIX საუკუნის საგარეო პოლიტიკასთან იყო დაკავშირებული და 1783 წლის ხელშეკრულების პროგრესულ ხასიათს ვერ მიჩქმალავს“[7].

გეორგიევსკის ტრაქტატი ქართლ-კახეთის მოქალაქეთა უფლებრივ მდგომარეობასაც განამტკიცებს. სახელდობრ, ქართველი თავადი, აზნაური, ვაჭარი უფლებრივად გათანაბრებული არიან რუსეთის თავადებთან, აზნაურებთან და ვაჭრებთან, სარგებლობენ მათი თანაბარი უფლებებით. ქართველ ვაჭრებს რუსეთში თავისუფალი ვაჭრობის უფლება ეძლეოდათ, ისინი სარგებლობდნენ ყველა იმ შეღავათით, რითაც რუსი ვაჭრები სარგებლობდნენ.

მართალია, გეორგიევსკის ტრაქტატით რუსეთის მფარველობაში შევიდა მარტოოდენ ქართლ-კახეთის სამეფო, რუსეთი არ ივიწყებს იმერეთის სამეფოს. ტრაქტატის სეპარატიული (საიდუმლო) არტიკულით რუსეთის მეფე რჩევას აძლევს ქართლ-კახეთის მეფეს კეთილი ურთიერთობა იქონიოს იმერეთის მეფე სოლომონთან. მათ შორის დავის შემთხვევაში ერეკლე მეორე ვალდებულებას კისრულობდა რუსეთის იმპერატორი ეცნო არბიტრად.

„მაშასადამე, რუსეთის მესვეურთა აზრით, დასავლეთი და აღმოსავლეთი საქართველოს ხელისუფალთა მტკიცე შერიგება, სადაო საკითხების წამოჭრის დროს არბიტრად რუსეთის უმაღლესი მოხელის დანიშვნა საქართველოში

---

[5] ლ. ალექსიძე, რუსეთ-საქართველოს 1783 წლის ხელშეკრულების საერთაშორისო სამართლებრივი მნიშვნელობა. „საბჭოთა სამართალი“, 1981, № 4, გვ. 8.

[6] ი. ცინცაძე, 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი, თბ., 1960, გვ. 121—122.

[7] ლ. ალექსიძე, რუსეთ-საქართველოს 1783 წლის ხელშეკრულების საერთაშორისო სამართლებრივი მნიშვნელობა, „საბჭოთა სამართალი“, 1981, № 4, გვ. 14—15.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

არსებულ შინაწინააღმდეგობას მოსპობს და ადგილობრივ ძალებს საერთო მტრის წინააღმდეგ გააერთიანებს, ხოლო ასეთ პირობებში საქართველოს დაცვა რუსეთის ხელისუფლებას გაუადვილდებაო.

მე-15 საუკუნიდან მოკიდებული მე-18 საუკუნის დასასრულამდე არ ყოფილა შემთხვევა, რომ თურქეთს ან სპარსეთს როდისმე საქართველოს ძალების გაერთიანებაზე ეფიქრა. ამ საუკუნეთა მანძილზე ირანისა და თურქეთის ცდები იქითკენ იყო მიმართული, როგორმე საქართველოს ნაწილები ერთმანეთისათვის დაეპირისპირებინათ, შინაომი გაეღვივებინათ და ამ გზით ჩვენს ქვეყანაში თავიანთი ბატონობა უზრუნველეყოთ"[8].

გეორგიევსკის ტრაქტატი არ ყოფილა დროებითი ხელშეკრულება რუსეთსა და ქართლ-კახეთის სამეფოს შორის. მისი მოქმედების ვადა არ ყოფილა დროით შეზღუდული. მან ქართველი და რუსი ხალხი სამუდამოდ დააკავშირა „ზავი უკუე ესე, ანუ პირობა იქმნების საუკუნოდ". მხარეებს ტრაქტატში მხოლოდ ცვლილებათა შეტანა შეეძლოთ ურთიერთშეთანხმებით. ასე რომ მხარეები ტრაქტატის გაუქმებას არ ითვალისწინებდნენ.

სამწუხაროდ ცარიზმმა დაარღვია 1783 წ. მფარველობის ხელშეკრულება, რომელიც ითვალისწინებდა ქართლ-კახეთის სამეფოს შინაგან დამოუკიდებლობას. 1801 წ. მანიფესტმა საქართველოში შემოიღო რუსეთის შინაგანი გუბერნიებისათვის დამახასიათებელი მმართველობა[9].

Б. И. ЗОИДЗЕ

ВЗАИМНО ПОЛЕЗНЫЙ АКТ

Резюме

Статья посвящается 200-летию Георгиевского трактата, который навеки связал грузинский и русский народы, заложил фундамент их дружбы и братского союза. Трактат 1783 г., являясь взаимно полезным актом, выразил интересы как Картли-Кахетинского царства, так и Российской империи. Именно с этих позиций рассматриваются вопросы, связанные с Георгиевским трактатом.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის ქართული სამართლის ისტორიის განყოფილებამ

---

[8] ი. ცინცაძე, 1783 წლის მფარველობითი ტრაქტატი, თბ., 1960, გვ. 105—106.

[9] А. Сургуладзе, Прогрессивные последствия присоединения Грузии к России, Тб., 1982, с. 11.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ
ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

„მაცნე“, ეკონომიკისა და სამართლის სერია, 1983, № 3

СТЕФКА НАУМОВА

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРАВОВОЙ ИНФОРМИРОВАННОСТИ ГРАЖДАН В НРБ

Проблема роли социалистического права в жизни общества, его функции как существенного регулятора общественных отношений и как одной из основных систем социального контроля приобретает исключительно важное значение на современном этапе развития научного процесса. Совершенствование механизма правового регулирования предполагает углубленный анализ правового сознания, являющегося одним из компонентов права и осуществляющего особенную, связывающую функцию между базисом и соответствующей ему правовой системой. Правовое сознание представляет собой один из ключевых факторов, формирующих правотворческий процесс, а также одно из главных условий эффективности права.

Воля и сознание лиц, создающих правовые нормы, проявляются в самом процессе нормотворчества. Что касается процесса социального воздействия права —правового регулирования, —то здесь основное значение приобретает правосознание непосредственных адресатов правовых норм — обыкновенных граждан — «приемников» правовых норм, направляемых к ним законодателем—«передатчиком».

Изучение правового сознания рядовых граждан и использование в нормотворческом процессе информации об отношении определенных социальных слоев к действующей правовой регламентации является предпосылкой повышения эффективности социального действия права. Такой подход к праву требует продолжительных и систематических исследований правового сознания, выяснения общественного мнения о праве, а также психологической установки к праву, предполагающей наличие в сознании индивида ассоциативных восприятий определенных ценностей, интерес к их достижению и идентификацию с ними. Это, со своей стороны, вызывает необходимость соответствующей эмпирической социологической информации об основных компонентах правового сознания, а именно: о правовой информированности (знании права), об оценках и психологических установках к существующим правовым нормам и политико-правовым институтам и об эвентуальных постулатах, затрагивающих правовые нормы de lege ferenda.

Анализ собранной эмпирической социологической информации по этим вопросам позволяет разрабатывать рекомендации, направленные на совершенствование социалистического законодательства.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

Правовая информированность является основным компонентом, входящим в структуру правового сознания, и одним из существенных условий эффективного действия права. Надежная информация о правовых нормах служит необходимой предпосылкой их соблюдения и обеспечения стабильного правопорядка в государстве. Проблема правовой информированности различных социальных групп имеет особенное значение прежде всего с точки зрения рациональной правовой политики, социотехники, а также воспитания молодого поколения.

Правовая информированность, как основной компонент правового сознания, является необходимым, но недостаточным условием эффективного действия права. Другой, весьма важный и существенный элемент структуры правового сознания — это эмоциональный элемент. Иными словами — акцептирование права, т. е. интернализирование правовых норм индивидом выступает в качестве другого, немаловажного условия этой эффективности. Это, естественно, определяет необходимость собирания эмпирической социологической информации о мнениях (суждениях), оценках и психологических установках граждан к действующей у нас правовой регламентации. Что касается предложений de lege ferenda, то они являются прямым выражением аккумулированных знаний, оценок и психологических установок.

Проблематика правовой информированности граждан социалистического общества только в последние годы стала предметом углубленного научного анализа. Теоретические и эмпирические разработки этой проблемы ввиду своего относительно нового характера в некоторой степени все еще недостаточно систематичны. Одной из причин такого положения является то, что до недавнего времени юридическая наука имела приоритет в разработке вопросов правовой информированности и правового сознания членов общества. В исследовании этой актуальной проблемы в некоторой степени игнорировался социологический подход. С другой стороны, отсутствие традиций в этом отношении (за исключением криминологических и некоторых этнографических исследований) привело к тому, что многие вопросы, связанные с правовой информированностью различных социальных групп, считались «побочными», несущественными и поэтому исключались из поля зрения исследователя.

Так, например, все еще не разработан весь механизм правовой информированности, который представляет собой одну из узловых проблем построения законченной и стройной концепции о правовой информированности членов общества (отдельных индивидов, различных социальных групп и коллективов, общества в целом).

В рамках юридической науки проблема правовой информированности решается относительно просто: граждане обязаны знать правовые нормы. Принцип ignorantia juris nocet (незнание права не оправдывает) выражает в синтезированном виде последствия этого незнания. С точки зрения этой традиционной концепции по отношению к правовой информированности, а д-

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

ресат правовых норм не является объектом специального внимания — предполагается, что он обладает необходимой правовой информацией. Таким образом, проблема его информирования автоматически исключается, а весь сложный процесс, посредством которого правовые нормы доходят до своих адресатов, остается вне интереса исследователя.

Но с точки зрения социологии права проблема правовой информированности ставится на широкую основу. Здесь на первый план выступают вопросы такого рода: о каких областях права (уголовного, трудового, административного и пр.) граждане имеют определенную информацию; в каких социальных группах эта информация более полная, в какой степени правовая осведомленность (соответственно правовая неосведомленность) служит условием правомерного (соответственно неправомерного) поведения, какие методы распространения правовых знаний среди населения являются самыми специфическими и эффективными и т. д. При этом, весь этот комплекс вопросов рассматривается через призму нового понимания проблемы правовой информированности, которое выражается в том, что презумпция знания закона уже давно превратилась в фикцию[1].

На современном этапе развития общества почти все социальные отношения подлежат правовой регуляции. Однако правовая сфера социальной жизни чрезвычайно осложняется процессами урбанизации, научно-техническим прогрессом, некоторыми демографическими процессами и пр. Это приводит к непрерывным изменениям в законодательстве и в практике применения соответствующих норм. Даже юристу иногда трудно ориентироваться во множестве правовых актов, которые непрерывно издаются или изменяются, а остальным гражданам это еще труднее.

С другой стороны, презумпция ignorantia juris nocet остается в силе. Закономерно возникает вопрос о том, обеспечен ли гражданам необходимый минимум правовых знаний и как это осуществляется, т. е. каков механизм правового информирования членов общества.

Раскрытие и изучение механизма правовой информированности граждан в социалистическом обществе имеет не только теоретическое, но и большое практическое значение. Выяснение этого механизма связано с исследованием более общей проблемы правового воспитания граждан, а также формирования их правового сознания и правовой культуры. Иными словами, механизм правовой информированности является составной частью всего процесса правового воспитания личности.

Широта проблемы механизма правовой информированности требует развернутой и эффективной методики его исследования. Особенно необходимо использовать здесь те специфические методы эмпирических социологических исследований, которые позволяют на базе собранного материала поставить точный диагноз состояния информированности различных социальных групп.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

В общей сложности проблема механизма правовой информированности сводится к следующему: как осуществляется информационное обеспечение общества (различных социальных групп, отдельных индивидов) правовыми знаниями.

Такое схематическое представление проблемы, разумеется, требует соответствующего уточнения понятия механизма правовой информированности. Кроме того, неизбежно возникает множество подвопросов, исследование которых тесно связано с выяснением проблемы.

Механизм правовой информированности — это процесс доведения правовых норм до всеобщего сведения, принятие этих норм соответствующими адресатами и их аккумулирование в виде правовых знаний.

Механизм правовой информированности следует рассматривать как единство двух элементов: а) правовое информирование как процесс и б) аккумулированные правовые знания.

В широком смысле слова правовое информирование охватывает все каналы, посредством которых правовая информация поступает к гражданам, все методы и средства правового информирования (т. е. не только специально созданную систему распространения правовой информации, но и разнообразные неформальные или случайные источники).

Правовое информирование в узком смысле слова — это систематическое распространение правовых знаний среди населения по схеме: законодатель-передатчик→адресат-приемник.

Между обоими элементами механизма правовой информированности нет резкой границы, так как и правовое информирование и аккумулирование правовых знаний представляет собой один динамический непрерывный процесс. Правовое информирование обусловливает накопление (аккумулирование) правовых знаний, а уже усвоенные (аккумулированные) правовые знания облегчают дальнейший процесс получения правовой информации.

Различие между правовым информированием как процессом и аккумулированными правовыми знаниями приобретает особое значение при эмпирическом исследовании механизма правовой информированности и при определении конкретных эмпирических показателей степени правовой информированности. В таком случае второй элемент — аккумулированные правовые знания — можно рассматривать в статическом состоянии, а знание конкретных правовых норм будет выступать эмпирическим показателем соответствующей правовой информированности.

Схематично механизм правовой информированности можно представить следующим образом:

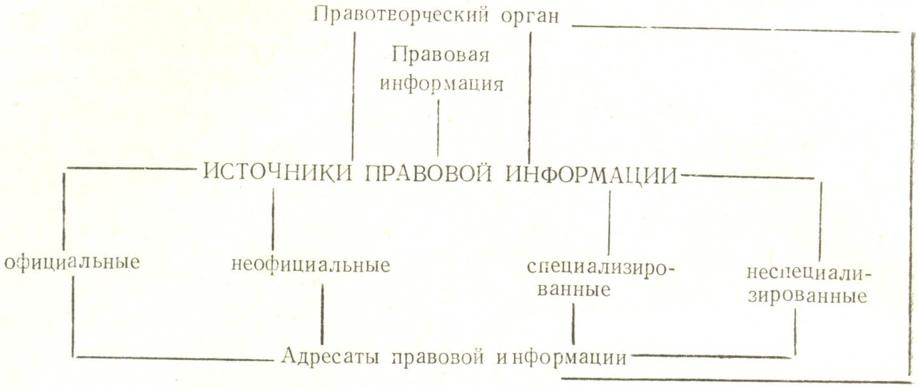

Представленная схема содержит основные компоненты всей структуры механизма правовой информированности и является предпосылкой для операционализации основных категорий и понятий, что, со своей стороны, позволяет перейти на уровень эмпирического социологического познания.

В 1979—1980 г. Единый центр государственных и правовых наук БАН провел репрезентативное социологическое исследование проблемы правовой информированности и правового сознания граждан. В основу конкретного эмпирического исследования была заложена детально разработанная программа. Собирание необходимой эмпирической информации происходило с помощью специально разработанной анкеты. Она содержала 80 вопросов, сгруппированных в следующие разделы.

Первый раздел — «Источники правовой информации» — включал следующие вопросы: источники информации о праве, интерес к правовой информации, удовлетворенность правовой информацией, обладание специальной юридической литературой, чтение юридических материалов в центральных и местных газетах.

Второй раздел — «Знание конкретных правовых норм и правовых принципов» — содержал вопросы об осведомленности граждан относительно некоторых правовых принципов и конкретных правовых норм из области государственного, трудового, семейного права.

Третий раздел —«Правовое сознание»—содержал вопросы относительно оценок и мнений исследуемых лиц о действующей правовой системе, о мотивах поведения в правовой сфере, о предложениях респондентов de lege ferenda.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

Четвертый раздел — «Социально-правовая активность» — включал вопросы о социальной активности исследуемых лиц в конкретных юридически значимых ситуациях.

Последний раздел — «Социальные признаки личности» — содержал вопросы относительно социально-демографических параметров исследуемых лиц (пол, возраст, образование, социальное положение, общественная активность).

В анкете преобладали закрытые вопросы, которые в значительной мере облегчали респондентам ее заполнение. Анкета по своей проблемной направленности вызвала интерес среди опрошенных.

Был применен групповой опрос, который в последнее время широко используется у нас при проведении конкретных социологических исследований[2]. Всего в общей сложности было опрошено 3000 человек.

В соответствии с целями и задачами, сформулированными в программе социологического исследования, основное внимание при накоплении эмпирической информации было сосредоточено на правовой информированности исследуемой совокупности, а также на факторах, обусловливающих ее (информированность).

Созданная гипотетическая модель исследования позволила соответствующим образом операционализовать и приспособить к эмпирическим анализам основные категории и понятия.

Полученные результаты дают относительно ясное и точное представление о состоянии правовой информированности граждан, о социально-психологических особенностях восприятия и накопления правовых знаний, об оценках исследованных лиц относительно мероприятий правовой пропаганды.

Механизм правовой информированности был полностью рассмотрен. Эмпирическому анализу были подвергнуты его главные компоненты, а именно — процесс правового информирования и аккумулированные правовые знания.

Основная гипотеза исследования состояла в том, что источники правовых знаний одновременно являются и факторами правовой информированности. Эта гипотеза была дополнена предположением, что средства массовой коммуникации выступают в роли наиболее распространенных источников правовой информации.

Была сформулирована также гипотеза о том, что существует различие между степенью информированности о правовых принципах и степенью информированности о правовых нормах. Профессиональные юристы хорошо знают как правовые принципы, так и правовые нормы, в то время как обыкновенные граждане имеют самое общее представление о правовых нормах и относительно хорошо знают основные правовые принципы. Кроме этого, знание правовых норм определяется прежде всего практическими потребностями личности в правовой информации.

При опросе исследованных лиц об их мнении относительно источников правовой информации, а также для проверки предположения

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

о том, что средства массовой информации являются наиболее распространенными источниками правовых знаний, была использована развернутая типология различных видов источников правовой информации, соответственно операционализованных посредством отдельных вопросов анкеты.

Виды источников правовой информации представлены в таблице 1. В ней содержатся ответы респондентов на вопрос, откуда они чаще всего получают информацию о правовых предписаниях.

Таблица 1

Источники правовой информации (ответы в %)

Откуда Вы чаще всего получаете правовую информацию?	% к общему числу ответов
1. Средства массовой информации (газеты, журналы, радио, телевидение)	38,5
2. Лекции на юридические темы, популярная юридическая литература	13,6
3. Занятия в учебных заведениях	2,5
4. Представители администрации, общественных организаций и коллеги по месту работы	4,5
5. Доклады, выступления, передачи по радио по месту работы	3,2
6. Неформальные контакты с родственниками и знакомыми	6,5
7. Профессиональные юристы	6,1
8. Затрудняюсь в ответе	19,2
Всего:	100

Данные таблицы показывают, что для бо́льшей части обследованных лиц (38,5%) основным источником правовой информации являются средства массовой коммуникации (газеты, журналы, радио, телевидение). Это подтверждает нашу гипотезу о том, что средства массовой информации являются наиболее распространенным источником правовых знаний. Популярность этого вида источника правовой информации в значительной мере превосходит все остальные.

Это вполне объяснимо. Средства массовой информации (пресса, радио, телевидение) ныне стали основным источником информации не только в области права, но и в других областях социальной жизни. Частота использования этого вида источника правовой информации свидетельствует также и о роли, занимаемой им в процессе распространения правовых знаний.

Интересно отметить, что по данным социологических исследований, проведенных в других странах, средства массовой информации являются наиболее распространенным и предпочитаемым источником правовых знаний. Так, например, в проведенном в 1971—1973 г. в Польше исследовании правовой информированности было установлено, что средства массовой информации — самый распространенный источник правовых знаний. Их предпочитает больше половины исследованных лиц[3].

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

Исследовательский коллектив Института прокуратуры СССР при изучении правового сознания граждан Калининской области установил, что средства массовой информации занимают первое место в иерархии источников правовых знаний[4].

Средства массовой информации вышли на первое место среди источников правовых знаний и по данным исследования, проведенного в 1973 году ИГП и ВНИСЗ АН СССР[5].

Полученные эмпирические данные должны послужить импульсом для дальнейшего углубленного исследования роли средств массовой информации в формировании представлений, знаний и убеждений о праве.

Второе место в иерархии изученных источников занимают официальные юридические издания (Государственная газета, сборники законов и пр.). Они являются самыми надежными источниками информации о праве и это в значительной степени обуславливает интерес к ним. Эти источники правовой информации отличаются от остальных в том плане, что их использование требует специальной подготовки и навыков. Обычно ими пользуются лица с определенным социальным статусом (руководители, специалисты в определенных областях, лица с более высоким образованием и пр.). Практически этот вид источников правовой информации имеет более тесный круг адресатов и является более труднодоступным. Ввиду этих обстоятельств юридические издания как источник информации избирается респондентами реже (с меньшей частотой).

Третье место в иерархии источников правовой информации занимает трудовой коллектив, т. е. место, где личность проводит основную часть своей жизни. Здесь очень часто получение правовой информации связано с конкретно исполняемой работой, с трудовыми правоотношениями, в которых личность непосредственно участвует (поступление на работу, оформление отпуска, разрешение трудовых споров и пр.).

Четвертое место в процентном отношении занимают контакты между личностями. Это весьма специфический канал получения правовой информации. Здесь информирование является результатом принадлежности личности к определенной социальной группе. Взаимоотношения, которые возникают в малых неформальных группах, являются отражением отношений в микросфере. Как член определенной микрогруппы (семьи, круга друзей, соседской группы и пр.) человек исполняет соответствующую роль, входит в контакт с остальными членами группы. В процессе этого непосредственного общения, наряду с общей информацией, он получает и определенное количество правовой информации.

Далее источники правовой информации по степени значимости располагаются следующим образом: советы, полученные от лиц с юридической профессией, занятия в учебных заведениях, лекции на правовые темы и популярная юридическая литература.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

Исследование доказало сравнительно невысокий престиж лекционной пропаганды распространения правовых знаний. Причины такого положения дел могут быть самыми разнообразными: особенности самой правовой информации, передача которой в устной форме является более неудобной; недостаточная популярность лекционной работы по распространению правовых знаний; незнание особенностей аудитории и пр.

Логически с проанализированным вопросом связан следующий вопрос анкеты, целью которого было установить степень удовлетворенности исследованных лиц предлагаемой правовой информацией. Значительная часть респондентов заявила, что получаемая правовая информация удовлетворяет их. Так 32% опрошенных указали, что они удовлетворены полностью, 51,6% — удовлетворены частично и лишь 11,8% опрошенных заявили, что получаемая правовая информация не удовлетворяет их.

Степень удовлетворенности предлагаемой информацией обуславливается как конкретным видом источника, так и направлением интересов, предпочтений и целей, из-за которых граждане ищут определенную правовую информацию. На вопрос: «Известны ли Вам опубликованные законы, указы, постановления, решения государственных органов?» 48,7% опрошенных ответили, что они знакомятся только с теми из них, которые их интересуют, 17,6% — заявили, что стараются ознакомиться практически со всеми, а 26,3% — что знакомятся время от времени только с некоторыми из правовых актов.

Исследованная совокупность в целом проявляет интерес к правовой информации и стремление к расширению и обогащению своей правовой осведомленности и культуры. Это видно из ответов на вопрос, целью которого было определить конкретную направленность интересов опрошенных лиц к правовой информации. На вопрос: «О какой области законодательства Вы хотели бы получить большую информацию?» были получены следующие ответы (см. табл. 2).

Таблица 2

Направление интересов (ответы в %)

О какой области законодательства Вы желаете получить большую информацию?	%
1. Трудовое	22,1
2. Семейное	8,9
3. Жилищное	19,2
4. Уголовное	5,0
5. Охрана природы	4,2
6. Деятельность государственных органов	3,4
7. Права и обязанности граждан	19,6
8. Не интересуется	1,4
Всего:	100

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

Полученные результаты показывают, что 84% исследованных лиц выражают желание получать больше информации о различных областях законодательства. Это вполне естественно, если учесть, что право все более проникает в ежедневную жизнь человека и что все общественные отношения подлежат правовой регламентации. Социальная ориентация личности предполагает наличие знаний и в области права. Необходимость в правовой информации определяет и направление поиска, интереса к тем или другим правовым актам. Интенсивным является интерес к законодательству в области трудовых отношений, семейных отношений, к жилищному законодательству, к законодательству о правах и обязанностях граждан. Иными словами — трудовые отношения, семейные отношения, жилищные проблемы, равно как и вопросы, связанные с конкретными правами и обязанностями граждан, являются факторами, определяющими направление интересов, стремление к получению определенной правовой информации. Полученные данные можно истолковать и по-другому: желание получить больше знаний в определенной области права, по всей вероятности, означает отсутствие достаточной информации в этой же области. Ответы опрошенных лиц на вышеуказанный вопрос являются с одной стороны индикатором насыщенности общества определенной правовой информацией, а с другой — подсказывают соответствующим органам по распространению и пропагандированию правовых знаний, в каком направлении следует организовать разные мероприятия по обеспечению общества правовой информацией.

Основной вопрос об источниках правовой информации был конкретизирован серией вопросов, целью которых было установить, имеют ли исследованные лица у себя дома определенную юридическую литературу. Данные показали, что значительный процент исследованных лиц (41,1%) имеет Конституцию НРБ. Что касается остальных юридических изданий, то оказалось, что процент лиц, имеющих некоторые из них, не особенно высок.

Основной вопрос об источниках правовой информации конкретизировал также вопрос о том, посещали ли в последние годы исследованные лица суд по какому-нибудь поводу. Согласно гипотетической модели исследования, контакты с органами правосудия являются своеобразным источником правовой информации. Данные исследования показывают, что 45,6% исследованных лиц посещали суд в последние годы.

Эти три группы вопросов (наиболее часто использованный источник информации, обладание юридической литературой, посещение суда) образовали комплекс факторов, влияние которых на степень правовой информированности являлось основным предметом исследования.

Для измерения степени правовой информированности были выбраны следующие отрасли права: государственное, трудовое, семейное, уголовно-процессуальное право. Для каждой отрасли были подобраны

такие вопросы, которые не отличаются особенной сложностью. Эти вопросы относились к тем правовым нормам, которые регулируют часто встречаемые на практике социальные отношения.

При проверке степени правовой информированности в первую очередь изучалось знание принципов презумпции знания закона (ignorantia juris nocet), презумпции невиновности (обвиняемый считается невиновным до доказывания обратного), равно как и принципа, что обвиняемый имеет право на защиту.

Распределение ответов на вопросы о знании этих трех правовых принципов показано в следующей таблице:

Таблица 3

Знание основных правовых принципов (ответы в %)

Вид ответа	Знание основных правовых принципов		
	ignorantia juris nocet	презумпция невиновности	право на защиту
1. Правильный	55,1	50,0	78,3
2. Неправильный	22,5	25,6	9,7
3. «Затрудняюсь в ответе»	22,2	24,4	11,8
4. Не ответившие	0,2	0,0	0,2
Всего:	100	100	100

Как видно из таблицы, правильный ответ на эти три вопроса дает больше, чем половина опрошенных лиц. Этот процент является самым высоким при вопросе о праве на защиту и значительно более низким при других двух вопросах. Привлекает внимание, кроме того, относительно высокий процент лиц, затрудняющихся дать ответ на первые два вопроса.

Распределение ответов на остальные вопросы анкеты, целью которых было установить степень правовой информированности о конкретных правовых нормах, представлено в следующей таблице:

Таблица 4

Степень правовой информированности (ответы в %)

Вид ответа	Знание правовых норм о				
	верховном органе власти	образовании ИК местного совета	характере трудового договора	процедуре развода	досрочном отзыве депутата
1. Правильный	43,9	63,3	69,0	79,2	56,2
2. Неправильный	7,2	16,3	20,8	7,2	9,7
3. «Затрудняюсь ответить»	48,9	20,1	9,7	13,5	33,8
Всего:	100	100	100	100	100

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

Исследование показывает, что опрошенная совокупность в целом имеет сравнительно хорошую правовую осведомленность относительно правовых норм. Самый высокий процент правильных ответов зафиксирован относительно вопроса о процедуре развода. На вопрос: «Могут ли супруги развестись через органы совета, не обращаясь в суд?» правильный ответ — «нет» — дает 79,2% опрошенных. Хорошая правовая осведомленность отмечена и в отношении нормы, из области трудового права («Что представляет собой трудовой договор?») и обеих норм из области государственного права («Как образуется исполнительный комитет местного народного совета?»; «Можно ли досрочно отозвать народного представителя, не выполняющего своих обязанностей?»).

Самый низкий процент правильных ответов дан на вопрос о знании верховного органа власти*.

Как стало ясно из исследования, лица, заявившие, что они получают информацию: из официальных юридических изданий, на занятиях в учебных заведениях, по месту работы, показывают лучшее знание соответствующих правовых принципов. У этих лиц отмечен самый высокий процент правильных ответов. Самую низкую степень правовой информированности в этом случае показывают те респонденты, для которых основным источником информации являются неформальные контакты.

Кроме того, было установлено, что социально-демографическая структура респондентов своеобразно влияет на выбор того или иного источника информации. Пол и возраст не оказывают влияния на выбор определенного источника информации. Такое влияние оказывают: социальный статус, образование, характер труда, общественная активность. Это влияние выражено следующим образом: по мере увеличения степени образования усиливается тенденция к использованию официальных юридических изданий в качестве источников информации; служащие, интеллигенты, а также лица, занимающиеся общественной работой, предпочитают официальные юридические издания. Студенты и домохозяйки, т. е. лица, которые не принадлежат к определенной профессиональной категории, предпочитают неформальные источники информации.

Анализ правовой информированности исследованной совокупности позволяет сделать следующие основные выводы:

1. средства массовой коммуникации являются наиболее распространенными источниками правовой информации;

2. исследованная совокупность в целом проявляет интенсивный интерес к правовым знаниям. Этот интерес обусловливается главным образом исполняемой социальной ролью и целями, из-за которых осуществляется поиск правовой информации;

---

* В ходе пробного опроса было установлено что респонденты часто не могут провести разграничение между «высшим» и «верховным» органом. Этим можно объяснить высокий процент не ответивших на этот вопрос.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

3. источники правовой информации влияют на степень правовой информированности. В большинстве случаев это влияние опосредствовано социально-демографическими параметрами;

4. образование, характер труда, общественно-политическая активность являются факторами, обусловливающими предпочтение определенного вида источника;

5. исследования совокупность как целое показывает сравнительно высокую степень правовой информированности;

6. официальные юридические издания, учебные занятия и место работы являются факторами, которые в наибольшей степени влияют на степень правовой информированности.

Полученные результаты одновременно имеют определенную практическую значимость — их можно использовать при организации системы мероприятий по распространению правовых знаний среди граждан.

ЛИТЕРАТУРА:

1. И. Сабо. Основы теории права. М., 1974, с. 211; Studnicki, F., Znajomośći i nieznajomość prawa. Państwo i prawo, 1964, №2, s, 102; Turska, A., O fikcji powszechnej znajomośći prawa, Państwo i prawo, 1957, №9 s. 181.
2. Ст. Михайлов. Емпиричното социологическо изследванеs София, 1973.
3. Borucka-Arctowa, M., Poglady spoleczeństwa polskiego na stosowanie prawa., Krakow, 1978.
4. В. И. Каминская, Н. Я. Константинова, Н. А. Носкова, А. Р. Ратинов. Характеристика правосознания различных групп населения. — В сб.: Правовая культура и вопросы правового воспитания. М., 1974, с. 88.
5. Там же.

Представлена отделом уголовного права и криминальной психологии Института экономики и права АН ГССР

ეროვნული ბიბლიოთეკა

გიორგი ნადარეიშვილი

სასჯელის მიზნები და ამოცანები საეკლესიო სამართლის მიხედვით

საქართველოში მართლმადიდებლური ეკლესიის დოგმები ფეოდალური საზოგადოების ოფიციალური იდეოლოგია იყო. ბუნებრივია, რომ ქრისტიანული ეკლესიის დოგმები დიდ გავლენას ახდენდნენ მთელ საზოგადოებრივ და სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაზე და, ცხადია, მის სამართლებრივ სისტემაზეც.

სასჯელთა სისტემის სფეროში ეკლესია თანამიმდევრულად იბრძოდა კერძო შურისძიების წინააღმდეგ და საეკლესიო და საერო სასჯელების დამკვიდრებას უჭერდა მხარს.

ქრისტიანული ეკლესიის დოგმების მიხედვით, სასჯელის ინსტიტუტსა და დასჯის სისტემას თავისებური დასაბუთება აქვს. ამასთან დაკავშირებით შევჩერდეთ იოანე მმარხველის სახელით ცნობილ და ქრისტიანულ ეკლესიის სინამდვილეში ერთ-ერთ მეტად ავტორიტეტულ თხზულებაზე. მხედველობაში გვაქვს იოანე მმარხველის „კანონი შეცოდებულთანი“, რომელიც ქართულ ენაზე ექვთიმე მთაწმინდელს უთარგმნია. ამავე დროს, როგორც ირკვევა, ზემოხსენებული ნაწარმოები სიტყვა-სიტყვით კი არ უთარგმნია მთაწმინდელს, არამედ გადაუმუშავებია კიდეც. როგორც ჩანს, ქართველი მთარგმნელი წმინდა პრაქტიკული მიზანდასახულობით ხელმძღვანელობდა, როდესაც ბერძნული კანონიკური სამართლის ძეგლს აქართულებდა. ექვთიმე მთაწმინდელსავე უთარგმნია მსოფლიო მეექვსე კრების სჯულის კანონი[1]. ორივე ეს ძეგლი მოქმედი საეკლესიო სამართლის ნორმებს შეიცავდა და იგი მოქმედებდა საქართველოს ეკლესიის სინამდვილეში. ექვთიმეს მთარგმნელობითი მოღვაწეობის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანი იმაში მდგომარეობდა, რომ იგი სიტყვა-სიტყვით კი არ თარგმნიდა ბერძნულიდან ქართულად კანონიკური სამართლის ძეგლებს; მისი თარგმანები შეფარდებული იყო ქართულ სინამდვილესთან.

— „მცირე სჯულისკანონი“ და „დიდი სჯულისკანონიც“ ამჟამად უკვე გამოცემულია. ექვთიმესეული მსოფლიო VI საეკლესიო კრების კანონების შედარება დიდ სჯულისკანონში შესულ ანალოგიურ კანონებთან, აღნიშნავს, ე. გაბიძაშვილი, თვალნათლივ გვიჩვენებს, რომ ექვთიმეს მოუცია ამ კრების კანონების ახალი რედაქცია. „მას თავისებურად აქვს დალაგებული კანონები, საკმაო ოდენობითაა შეტანილი იქ ქართული მასალა, შეტანილია ისეთი კანონებიც, რაც ბერძნულ ორიგინალში და მისგან ნათარგმნ „დიდ სჯულისკანონში“ არ გვხვდება“[2].

„წესი და განგებაჲ და რჯულისკანონი მეექუსისა კრებისაჲ“-ს ტექსტში არაიშვიათად ვხვდებით ბასილი დიდის კანონებს. სამეცნიერო ლიტერატურა-

---

[1] „მცირე სჯულის კანონი“, გამოსაცემად მოამზადა ე. გიუნაშვილმა. თბ., 1973.

[2] „დიდი სჯულის კანონი“, გამოსაცემად მოამზადეს ნ. გაბიძაშვილმა, ე. გიუნაშვილმა, მ. დოლაქიძემ და გ. ნინუამ. „მეცნიერება“. თბ., 1975. გვ. 14—15.

ᲔᲠᲝᲕᲜᲣᲚᲘ ᲑᲘᲑᲚᲘᲝᲗᲔᲙᲐ

ში ისიც შენიშნულია, რომ ხსენებული ძეგლი წარმოადგენს კრებულს, შედგენილს ტრულის 691 წლის კრების კანონებისა და ბასილი დიდის კანონების საფუძველზე, რომელსაც დამატებული აქვს თვით მთარგმნელის მიერ სხვადასხვა წყაროებიდან აღებული კანონებიც (მათ შორის ქართული და სომხური ეკლესიების შესახებაც). ამიტომ ნათელია, რომ ექვთიმე მთაწმინდელის ნაშრომს ბერძნულ მწერლობაში ზუსტი დედანი არ მოეპოვება[3].

როგორც იოანე მმარხველის „კანონნი შეცოდებულთანი“, ასევე ე. წ. მსოფლიო VI საეკლესიო კრების კანონები ქართულ ეკლესიას მიაჩნდა მოქმედ კანონიკურ სამართლებრივ ძეგლად და ამიტომაც ისინი შეიძლება გამოვიყენოთ საქართველოში მოქმედი საეკლესიო სასჯელების დასადგენად.

მაგრამ ჯერ გავიხსენოთ, თუ საერთოდ როგორ შეხედულებას ავითარებდა ქრისტიანული ეკლესია სასჯელებზე.

შუა საუკუნეებში კანონიკური სამართალი სასჯელების განსაზღვრისას დიდ ყურადღებას აქცევდა ადამიანის შინაგან სულიერ განწყობილებას. წინააღმდეგ გერმანელების ჩვეულებითი სამართლის ნორმებისა, კანონიკური სამართალი თვლიდა, რომ დასჯადობის საზომად მიღებული უნდა იქნეს არა დამდგარი ობიექტური შედეგი, არამედ ამ უკანასკნელის მიზეზად ქცეული სუბიექტური ნება.

კანონიკურმა სამართალმა გერმანული ბარბაროსული სამართლის დებულებების საწინააღმდეგოდ წინ წამოსწია დანაშაულებრივი მოქმედების სუბიექტური მხარე. საეკლესიო მამების თხზულებებში ის აზრია გატარებული, რომ ვინც ბოროტი ნების გარეშე ჩაიდენს დანაშაულებრივ მოქმედებას, ის არ არის დამნაშავე. კანონისტების აზრით, ამიტომ ქალიშვილი, რომელიც ძალდატანებით გახრწნეს, ან გააუპატიურეს, მაინც ქალწულად რჩება და უბიწოდ უნდა ჩაითვალოს. საეკლესიო სამართლის თვალსაზრისით, მოქმედება დანაშაულია არა თავისი ობიექტური შედეგების მიხედვით, არამედ მხოლოდ მაშინ, თუ შედეგი გამოწვეულია ბოროტი გულზრახვით. სანამ მოქმედებას საფუძვლად არ უდევს დანაშაულებრივი განზრახვა, მანამ საერთოდ არ არსებობს დანაშაული. თვით მაშინაც კი, როდესაც მოცემული მოქმედების გარეგანი შედეგი არაფრით არ განსხვავდება დანაშაულებრივი განზრახვით ჩადენილი ქმედობით დამდგარი შედეგისაგან.

საერთოდ დანაშაული განიხილებოდა როგორც შეცოდება ღმერთის წინაშე. ამის გამო პატიების ბოძება, რომელსაც ძველი რომაული, გერმანული და ახალი დროის სამართალი სასჯელის არ აღსრულების საფუძვლად თვლის, შუა საუკუნეების სისხლის სამართალს, როდესაც იგი ქრისტიანული რელიგიის ძლიერ გავლენას განიცდიდა, დაუშვებლად ეჩვენებოდა[4]. რომის მსოფლიო მხიშვნელობის სახელმწიფოებრიობის წიაღში შემუშავებული შეხედულება, რომლის თანახმადაც სასჯელი არის მისაგებელი, რომელიც პიროვნებას შეუფარდა სახელმწიფომ საკანონმდებლო ძეგლის ან კანონის მნიშვნელობის მქონე ჩვეულებითი სამართლის ნორმის მიხედვით ჩადენილი დანაშაულის სანაცვლოდ[5], თითქოს დავიწყებას მიეცა.

———

[3] „მცირე სჯულისკანონი“, გამოსაცემად მოამზადა ნ. გიუნაშვილმა. თბ., 1973.

[4] Г. Эйкен. История и система средневекового миросозерцания. СПб., 1907, пер. с немец., с. 499, 608—509.

[5] Th. Mommsen. Römisches Strafrecht. 1955. S. 897—899.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

„ძველი აღთქმის“ წიგნებიდან მომდინარე სამართლებრივი შეხედულებით, დანაშაული (ცოდვა) გადადიოდა დამნაშავის შთამომავლობაზე. ღვთაება მამების დანაშაულისათვის შვილებს სჯიდა მეოთხე თაობამდე. სათანადო ადგილი ბიბლიიდან შემდგომში ზემოხსენებული სამართლებრივი პრინციპის დასასაბუთებლად ხშირად გამოუყენებიათ. აქვე გავიხსენოთ, რომ დასავლეთის კანონიკური სამართალი ერეტიკოსების მიმართ დაახლოებით ამ პრინციპით მოქმედებდა. ერეტიკოსის ოჯახის ქონება მთლიანად კონფისკაციაქმნილი იყო და ამით მთელი მისი ოჯახიც ისჯებოდა. ასევე უკანონო შვილებიც მშობლების დანაშაულისათვის სასჯელს იზიარებდნენ.

კანონიკური სამართლის მიხედვით, მკვლელობა მარტო იმ მოტივით როდი ითვლებოდა სასტიკად აკრძალულ მოქმედებად, რომ იგი სახელმწიფო მშვიდობის ძალადობით დარღვევაა, არამედ იმისათვისაც, რომ ის დანაშაულია, ცოდვაა ღმერთის წინაშე.

იმდენად, რამდენადაც ადამიანი ღვთის „სახებად“ ითვლებოდა მისი მკვლელობა, პირველყოვლისა, წარმოადგენდა ღვთაებრივი პირველსახეობის შებილწვას. ამის საფუძველზე კანონიკური სამართალი არ იძლეოდა წარმართისა და იუდეველის, ისევე როგორც ქურდისა და ყაჩაღის მოკვლის უფლებას დანაშაულის ჩადენის დროს იმ შემთხვევაში, თუ მათი ცოცხლად შეპყრობა შესაძლებელი იყო.

დასავლეთ ევროპაში ადრინდელი ფეოდალიზმის ეპოქაში ჩვენ ვერ ვპოულობთ რაიმე ჩამოყალიბებულ, სისტემაში მოყვანილ სასჯელის თეორიას. XIII საუკუნის თეოლოგიურ ლიტერატურაში, კერძოდ თომა აქვინელის თხზულებებში, სასჯელის თეორია უფრო სისტემაში მოყვანილი არის. თომა აქვინელი, რომელიც არისტოტელეს ფილოსოფიის დიდ გავლენას განიცდიდა, ამ უკანასკნელს ათანხმებდა ქრისტიანული დოგმების ძირითად საწყისებთან. თომა აქვინელის მიხედვით, დანაშაული ღვთაებრივი წესრიგის დარღვევაა დედამიწაზე, ხოლო სასჯელი საქაოში ღვთაებრივი სამართლიანობის გამოხატულება არის. გარდა ამისა, დანაშაული ეკლესიის მოთხოვნილებათა დარღვევასაც წარმოადგენს.

თომა აქვინელი დიდ ანგარიშს უწევს შურისძიების ბუნებრივ გრძნობას და მის ნაწერებში სახელმწიფო სასჯელის სამაგიეროს მიზღვის სახე აქვს მიღებული მიყენებული ზიანის ნიველირების ასპექტში. სასჯელის მიზანია მიყენებული ზარალის ზღვევა, დამნაშავის გამოსწორება და მესამე პირების დაშინება. თომა აქვინელის აზრით, ცოდვა არ შეიძლება დაუსჯელი იყოს. ადამიანთა კანონები ღვთაებრივი კანონებით უნდა იქნან დამატებული[7]. ცხადია, XIII საუკუნის დასავლეთსა და აღმოსავლეთს შორის განსხვავება არცთუ მცირე იყო და თომა აქვინელის მოძღვრებაც ხომ სახელმძღვანელოდ არ იყო მიღებული აღმოსავლეთის მართლმადიდებლურ ეკლესიაში. ამიტომ იგი ხელაღებით არ გამოგვადგება აღმოსავლეთის ეკლესიაში მიღებული სასჯელის თეორიის დასახასიათებლად, მაგრამ მათ შორის უთუოდ მნიშვნელოვანი ზოგადი მსგავსებაა. მართლმადიდებელი და კათოლიკური ეკლესიების სასჯელის მოძღვრება საერთო თეორიულ საფუძველს ეყრდნობა.

როგორც აღმოსავლეთის ისე დასავლეთის ქრისტიანული ეკლესიის შე-

---

[6] იხ. ეიკენი. ციტ. თხზ., გვ. 505.

[7] М. Д. Шаргородский. Наказание по уголовному праву..., М., 1957. გვ. 65.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ხედულებით სასჯელი არ არის კერძო შურისძიება. ამ პუნქტში საეკლესიო მოძღვრება გაემიჯნა ადრეკლასობრივ პრიმიტიულ შეხედულებას სასჯელზე, როგორც დაზარალებულის კერძო ინტერესების დაკმაყოფილებაზე. სასჯელი ისეთი რელიგიურ-სოციალური ხასიათის მისაგებელია, რომლის შეფარდებაც ღმერთის საქმეა. ღმერთს ხელეწიფება სამაგიეროს მიზღვა. ღმერთის ხელში სასჯელი ბერკეტია, რომლის მეშვეობითაც კაცობრიობის ისტორიაში იგი ახორციელებს თავის უმაღლეს და მარადიულ მიზნებს.

დანტეს „ღვთაებრივ კომედიაში" მაღალმხატვრულ სახეებშია წარმოდგენილი ეკლესიის შეხედულებები სასჯელზე და თანაც ისე შთამბეჭდავად, რომ მისი ჯოჯოხეთი, როგორც სასჯელთა სამყარო, გაცილებით უფრო საინტერესოა მკითხველთათვის, მიუხედავად მისი სასტიკი რეალობისა, ვიდრე ავტორის მიერ გენიალური შთაგონებით შექმნილი სამოთხე.

კათოლიკური ეკლესია არაიშვიათად იყენებდა სასამართლო პრეროგატივას თავისი შემოსავლის გასადიდებლად. დასჯილ პირებს ქონების კონფისკაცია ეფარდებოდათ. რომის პაპი თავისი ამნისტიით არამარტო სასჯელისაგან ათავისუფლებდა ამ ქვეყნად, არამედ ბრალისაგანაც და ამით საიქიო ცხოვრებაში „ნეტარ ცხოვრებას" უმზადებდა მას. კათოლიკური ეკლესია მარტო ჩადენილ დანაშაულს როდი მიუტევებდა ფულისათვის დამნაშავეს, სათანადო თანხის გადახდით დამნაშავეს მიეტევებოდა ის დანაშაულიც, რომელიც მას მომავალში შეეძლო ჩაედინა[8].

რომის პაპის ერთ-ერთ დადგენილებაში სპეციალურ ტაქსაციას, ვხვდებით ცალკეულ დანაშაულებათა გამოსასყიდთან დაკავშირებით. „თუ ვინმე მოკლავს მამას, დედას, ძმას, დას, ცოლს ან საერთოდ ნათესავს, ცოდვისაგან განიწმინდება, თუ გადაიხდის 5—7 ტურის მონეტას"., თუ ვინმე რამოდენიმე მკვლელობაში ერთდროულად მონაწილეობს, ყოველგვარი სასჯელისაგან იხსნის თავს, თუ გადაიხდის 131 ლივს 14 სუსა და 6 დენიეს. ვინც ცოლს მოკლავს და მეორეზე დაქორწინება სურს, მიიღებს ამის ნებართვას 8 ლივრისა და 6 დუკატის გადახდის შემდეგ. ასევე სოდომური ცოდვის და პირუტყვთმავლობისათვის დამნაშავეს ცოდვები მიეტევება შესაბამისად 131 და 219 ლივრის გადახდით. 3—5 წლით ინდულგენციების შეძენით წინასწარ, შესაბამისად 3—5 წლის მანძილზე შეიძლებოდა დანაშაულებათა მიტევება[9].

ასეთი იყო დასავლეთის კანონიკური სამართალი მის პრაქტიკულ საქმიანობაში.

კანონიკური სამართლის ქვეშ ის სამართლებრივი ნორმები იგულისხმებიან, რომლებიც დადგენილია ქრისტიანული ეკლესიის უმაღლესი საკანონმდებლო ავტორიტეტის მიერ. აღმოსავლეთის მართლმადიდებლური ქრისტიანული ეკლესიისათვის ესაა მსოფლიო საეკლესიო კრებების მიერ გამოცემული წესები („კანონები"). დასავლეთის კათოლიკური ეკლესიისათვის გარდა ზემოხსენებულისა, პაპის დეკრეტები და დადგენილებები, აგრეთვე ადგილობრივი საეკლესიო კრებების ნორმები შედიოდნენ კანონიკური სამართლის კრებულში. მას შემდეგ, რაც სახელმწიფოსა და ეკლესიას შორის მჭიდრო კავშირი დამყარდა, ეკლესიისა და საეკლესიო სასამართლოს როლიც ფართოვ-

---

[8] იქვე, გვ. 65.

[9] იქვე, აგრ. იხ., Вопросы истории религии и атеизма. Сб. 2, М., 1954, с. 320—350, 412—451.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

დება, საქორწინო, საოჯახო, მემკვიდრეობის და ასე განსაჯეთ, სისხლის სამართლის საქმეებიც კი ემორჩილებოდა საეკლესიო სასამართლოს.

იოანე მმარხველის „კანონი შეცოდებულთანი"-ს თარგმანით და ექვთიმე მთაწმინდელის კომენტარებით შეიძლება წარმოდგენა ვიქონიოთ სასჯელების იმდროინდელ მოძღვრებაზე

ღმერთმა, ამ მოძღვრების მიხედვით, პირველი ადამიანების—ადამის და ევას მიერ ჩადენილი ცოდვისათვის ადამიანების მოდგმა იმით დასაჯა, რომ სამოთხიდან გააძევა—ექსორიაყო ისინი; როდესაც ადამიანებმა ისევ და ისევ ახალი ცოდვები ჩაიდინეს, მაშინ ღმერთმა კაცობრიობას წარღვნა მოუვლინა, რომლითაც უნდა მთელი უკეთურება აღმოფხვრილიყო და კაცობრიობაც განახლებულიყო.

მაგრამ არც წარღვნის შემდეგ ხელახლა მომრავლებულმა კაცობრიობამ არა სთქვა უარი ცოდვებზე და ბოროტმოქმედების ჩადენაზე, მაშინ ღმერთმა სასჯელად ხორციელი ტანჯვა, ხორციელი სატანჯველი შემოიღო. ებრაელების სახით ღმერთმა კაცობრიობას „მისცა ძველი იგი რჩული მოსეს აღწერილი და ბრძანა ხორციელთა ტანჯვითა წურთად მოქმედთა ცოდვისათა, რათამცა შიშითა მით ტანჯვისთა დასცხრეს უკეთურება კაცთაჲ და ცოდვისა მიმართ წარმდედობა"[10].

მოვიდა ახალი დრო და „ძველი რჩულიც" შეიცვალა. სასჯელების ძველი რიგი, სასჯელთა ძველი სისტემა „ახალმა აღთქმამ" მნიშვნელოვან წილად უარყო. მოსეს კანონმდებლობის რიგი სუფევდა მანამდე, სანამ იესო ქრისტემ თავისი სიკვდილით არ „ახუნა ცოდვანი სოფლისანი და ტანჯვა იგი ცოდვათა ჩვენთათვის განწესებული" — თავიდან არ აგვაცილაო, — ამბობდნენ საეკლესიო მწერლები. იმ შედარებით სასტიკი სასჯელების ნაცვლად, რომლებიც „ძველი აღთქმის" წიგნების მიხედვით იყო გათვალისწინებული დამნაშავეებისათვის, იესო ქრისტემ „ნებისითა სიკუდილითა მისითა მოცა ზიარება და დაგვიდვა კანონად სინანულისა". რომ თუ ქრისტიანმა ცოდვა ან ბოროტმოქმედება ჩაიდინა, „...განეყენოს ზიარებისაგან..., გინა თუ მცირედი წელთა, გინა თუ მრავალთა, ანუ თუ სიკუდილადმცა შემსგავსებულად კაცად-კაცადისა ცოდვათა".

ამასთან დაკავშირებით მოციქულები და ქრისტიანული ეკლესიის აღიარებული ავტორიტეტები თითოეული ცოდვა-დანაშაულისათვის განსაზღვრავენ უზიარებლობის კანონის ხანგრძლივობას.

ქრისტიანულმა ეკლესიამ მარტო საიქიო კი არა, სააქაო სასჯელების აუცილებლობაც აღიარა. სიმპტომატურია სასჯელის ზოგადი ცნების გამომხატველი ტერმინების სიმრავლე ქართულ სინამდვილეში. ასეთებია: სისხლი, მისაგებელი, პატიჟი, მტანჯველობა, სატანჯველი. „დიდ სჯულისკანონში" სასჯელის მნიშვნელობით იხმარება პატიჟიცა და მტანჯველობაც. მოგვიანებით გაიოზ რექტორი სასჯელის ზოგად ცნებას სატანჯველით გამოხატავდა.

ტერმინი მიახლოებით ასახავდა სასჯელის არსს. ეს პირველ რიგში ეხება საჯარო სასჯელებს. მაგრამ ხორციელი ტანჯვა-ცემისაგან არც მონასტრები იყვნენ სავსებით თავისუფალი. გიორგი მთაწმინდელის სიტყვით, ექვთიმე მთაწმინდელი დამნაშავე ბერს თასმით ცემას მიუსჯიდა ხოლმე. ხოლო ზოგ

---

[10] იქვე, გვ. 8; ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია. გვ. 527.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

შემთხვევაში ბერს, რომელიც მონასტერში შფოთის მოთავე იქნებოდა, ისე მძიმედ სცემდნენ, რომ „ცემული“ სამ კვირას ლოგინიდან ვერ დგებოდა.

საეკლესიო სასჯელების არსი იმაში მდგომარეობდა, რომ საეკლესიო კანონების დამრღვევს ალეკვეთება ან ყველა უფლება და სიკეთე, რომელიც განსაკუთრებულად ეკლესიის გამგებლობაში იყო, ან მხოლოდ ერთი მათგანი. აქედანვეა წარმოშობილი საეკლესიო სასჯელების საერთო სახელწოდება—განკვეთა (excommunicatio)[11]. თავის მხრივ, ეკლესიისაგან განკვეთა შეიძლებოდა ყოფილიყო ან სრული, რაც გულისხმობდა დამნაშავის სავსებით ამორიცხვას ეკლესიის წევრების რიცხვიდან (excommunicatio major), ან არასრული, როდესაც ბრალდებულს ჩამოართმევდნენ ზოგიერთ უფლებას და აღუკვეთავდნენ რომელიმე ისეთ სიკეთეს, რაც ეკლესიის განკარგულებაში იყო. თავისთავად იგულისხმება, რომ ეკლესია თავისი სასჯელების სიმძიმეს დანაშაულის სიმძიმეს უკავშირებდა. ეკლესიისაგან სრული განკვეთა მხოლოდ ძალიან მძიმე დანაშაულისათვის თუ დაინიშნებოდა.

ასეთი მძიმე დანაშაული იყო ეკლესიის პატივისა და ღირსების მძიმე შეურაცხყოფა, მისი ქრისტიანული სახელის შებილწვა, როგორც მაგალითად, ერესი, განდგომილება, ღვთის გმობა, სისხლის აღრევა, მრუშობა, მკრეხელობა და ზოგიერთი სხვა.

ეკლესიამ სასჯელის მოხდის საშუალებად აღიარა საჯაროდ მონანიება, რომელიც ოთხი სხვადასხვა საფეხურისაგან შედგებოდა.

დასჯადობის ყველაზე დაბალ საფეხურზე იდგნენ ე. წ. მტირალნი. ისინი უნდა მდგარიყვნენ ეკლესიის გარეთ, კარებთან, ღია ცის ქვეშ და ამიტომაც იწოდებოდნენ ღელვა-გვემულებად, შეშფოთებულებად. ისინი ბეწვიანი სამოსელით უნდა მდგარიყვნენ ეკლესიასთან და ეკლესიაში შემსვლელის წინ პირქვე უნდა დაცემულიყვნენ. ამასთანავე მლოცველებისათვის ვედრებით უნდა მიემართათ, რათა მათთვისაც ელოცათ.

მეორე კატეგორიის დასჯილ დამნაშავეებს ეწოდებოდათ მსმენელები, სხვანაირად მოყურადენი. ისინი ეკლესიაში სახარების მოსასმენად დაიშვებოდნენ.

მესამე სახის სასჯელი იყო ეკლესიაში დარჩენა მას შემდეგაც, რაც მლოცველები იქიდან წავიდოდნენ. ესენი იყვნენ „შევრდომილნი“. ზოგიერთი ლოცვა ეკლესიაში დამნაშავეებისადმიც იყო მიმართული. ამ უკანასკნელებს იგი ისე უნდა მოესმინათ, რომ პირქვე ყოფილიყვნენ დამხობილი იატაკზე. აქედანვე წარმოსდგა მათი სახელწოდებაც—პირქვედამხობილები, ქვეშერდომილნი.

მეოთხე სახის სასჯელი იმაში მდგომარეობდა, რომ დამნაშავეებს აღკვეთილი ჰქონდათ უფლება მიეღოთ წმინდანთა ნაწილები, თუმცა მათ ლოცვის დროს მორწმუნეებთან დგომა ნებადართული ჰქონდათ.

ბასილი კაპადუკიელის ეპისტოლეში, რომელიც ქართული ეკლესიის „დიდ სჯულისკანონში“ იყო მოთავსებული, იკონიის ეპისკოპოსის ამფილოქეს მიმართ ნათქვამია: „უნებლიეთ კაცის მკვლელი ათ წელ უზიარებელ იყოს სიწმიდეთა, ხოლო განგებულ იქნენ მის ზედა ათნი იგი წელიწადნი ესრეთ: ორ წელ შესტიროდის, სამი წელიწადი მსმენელთა თანა დაყოს, ოთხ წელ შე-

[11]. А. С. Павлов. Курс церковного права. СПб., 1902, с. 419.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

უვრდებოდის და წელიწადსა ერთსა მხოლოდ დგეს ოდენ მორწმუნეთა თანა და ამისა შემდგომად შეწყნარებულ იქნეს ზიარებად სიწმინდეთა".

„მპარავმან უკეთუ თვით შეინანოს და შეასმინოს თავი თვისი, ერთსა ოდენ წელიწადსა დაყენებულ იქმნეს ზიარებისაგან სიწმინდეთასა, ხოლო უკეთუ სხუათა მიერ ემხილოს, ორსა წელწადსა. ხოლო ჟამი ესე ორთა წელიწადთაჲ მის ზედა შევრდომად და დადგომად მორწმუნეთა თანა და ეგრეთ ღირს იქნეს ზაირებისა"[12].

საჯარო მონანიება, როგორც საეკლესიო სასჯელი, საშუალება იყო ეკლესიასთან მორწმუნეთა შერიგებისა. მონანიების შედეგად ცოდვილი კვლავ ხდებოდა ეკლესიის წევრად.

დასასრულ უნდა აღინიშნოს, რომ ეკლესიისაგან სრული განკვეთა, ანათემა, შუა საუკუნეებში როგორც უმაღლესი საეკლესიო სასჯელი, მეტად მძიმე იყო იმ მხრივაც, რომ იგი თავისი შედეგებით პოლიტიკურ სიკვდილს უდრიდა და ყველა ის, ვისაც ეკლესია ანათემას გამოუცხადებდა, განსაკუთრებით კი ერეტიკოსები, სიკვდილით უნდა დასჯილიყვნენ. ახალ დროში კი, რა თქმა უნდა, ანათემა არ უკავშირდება არავითარ სამოქალაქო და პოლიტიკურ სიკვდილს.

სასჯელთა სახეების დაწესების საკითხში აღმოსავლეთის მართლმადიდებლურ და დასავლეთის კათოლიკურ ეკლესიას შორის აზრთა საგრძნობი სხვაობა იყო, როგორც სასჯელების სიმკაცრის თვალსაზრისით, ასევე ზოგიერთ სხვა სფეროშიაც.

აქვე შეიძლება გავიხსენოთ, რომ იოანე მმარხველის „ნომოკანონში" გატარებული თვალსაზრისის მიხედვით, „ახალი აღთქმის" მიცემის შემდეგაც, რაკი ღმერთი ხედავდა, რომ ადამიანები ცოდვა-დანაშაულზე ხელს მაინც არ იღებენ, მან მოგვივლინა „მნათობნი ეკლესიათანი" და მათი მეშვეობით სასჯელები შეამსუბუქა. ღმერთმა ცნობილ საეკლესიო მოღვაწესა და კანონისტს ბასილი კესარიელ მთავარ ეპისკოპოსს უბრძანა „აღეწერა კანონთა მათ წყალობით".

ბასილი კესარიელს წინათ არსებული მკაცრი სასჯელები ერთიორად შეუმსუბუქებია, მაგრამ საქმე არც ამით დამთავრებულა. იოანე მმარხველის „ნომოკანონის" მიხედვით, ღმერთს თავისი რისხვის გაძლიერება და დამნაშავის სიკვდილი კი არა, არამედ სინანულის შემსუბუქებით ცოდვილის მოქცევა და ცხოვრება სწადია. „ნომოკანონის" ავტორს თავისი ნაშრომი იმ რწმენაზე აქვს დამყარებული, რომ ღმერთი მოელის „ცოდვილთა მოქცევასა და სინანულსა" და სხვა.

იოანე მმარხველის ნომოკანონის—მართლმადიდებლური ეკლესიის ეპიტიმური საკანონმდებლო ძეგლის ძირითადი ხაზია მორწმუნეთათვის სასჯელის შემსუბუქება.

ხსენებულსავე საკანონმდებლო ძეგლში „მონანულთა აღსარების შესახებ" დარიგებაში კვლავ ხაზგასმულია, რომ ჯერ არს, ოდეს აღსარებასა ვინ მონანულისა შეიწყნარებდეს, რათა „...მხიარულითა პირითა და გულითა სახიერითა ტკბილად ეუბნოს, ვითარცა სტუმრად ხადოდა, ანუმცა მეგობარსა საყუარელსა შეიტკბობდა". კანონმდებელი ავითარებს იმ მოსაზრებას, რომ ცხოვრება-

———

[12] „დიდი სჯულისკანონი". გამოსაცემად მოამზადეს ნ. გაბიძაშვილმა, ე. გიუნაშვილმა, მ. დოლაქიძემ, გ. ნინუამ, „მეცნიერება", 1975, გვ. 493, 494.

ში უნდა დაინერგოს „სუბუქნი და შემოკლებულნი წესნი და კანონნი მონანულთანი“.

შუა საუკუნეების საბერძნეთსა და სხვა მართლმადიდებლურ ქრისტიანულ ქვეყნებში დიდი ნომოკანონის გვერდით, რომელიც საეკლესიო წყობილებისა და დისციპლინის ფუძემდებელი ძეგლი იყო, მოქმედებდა ე. წ. მონანიების სჯულისკანონი. ეს უკანასკნელი ითარგმნებოდა ქართულ, სლავურ და სხვა ენებზე.

ზაოზერსკი და შემდეგ ივ. ჯავახიშვილი იმასთან დაკავშირებით, რომ უზიარებლობით დასჯის გამჭრელობა და სიმკაცრე ნათელი შეიქმნეს, მიუთითებენ შუა საუკუნეების ქრისტიანი ადამიანისათვის ზიარების მნიშვნელობაზე. ზიარება აღმოსავლეთის მართლმადიდებლურ ეკლესიაში და განსაკუთრებით კი ბიზანტიაში თურმე სარწმუნოების იმდენად აუცილებელ კუთვნილებად მიაჩნდათ, რომ თეოდორე კენტერბერიელის შეცოდებულთა კანონის ცნობით, ბერძნები თურმე, მღვდელმსახურნიც და ერისკაცნიც, ეზიარებოდნენ. ვინც სამი კვირის განმავლობაში არ ეზიარებოდა, კანონის თანახმად, ეკლესიიდან უნდა განდევნილიყო[13].

დასავლეთის კათოლიკურ ეკლესიაში ასე ხშირ-ხშირად ზიარება სრულიად არ იყო თურმე სავალდებულო. ამიტომაც უზიარებლობა, როგორც დასჯითი ღონისძიება, რომის კათოლიკურ ეკლესიაში არ შეიძლებოდა ისეთივე დიდმნიშვნელოვანი ყოფილიყო, როგორც აღმოსავლეთის მართლმადიდებლურ ეკლესიაში. სწორად შენიშნავს ამასთან დაკავშირებით ივ. ჯავახიშვილი, რომ ამის გამო უზიარებლობა დასავლეთ ევროპაში ისეთ გამჭრელ და მომარჯვებულ სასჯელად ვერ გამოდგებოდა, როგორც ეს საბერძნეთსა და აღმოსავლეთის ეკლესიაში იყო გამოსაყენებელი. იქ სხვაგვარი საშუალება იყო ნახმარი.

დასავლეთში, ფრანკების ეკლესიის სასჯელთა სისტემის ძირითადი პუნქტი იყო მარხვა, ჭამა-სმის შემცირება, „პურისა და წყლის“ უფლების აკრძალვა. ცხადია, „მარხვა“ გაცილებით უფრო მძიმე ასატანი სასჯელი იყო, ვიდრე აღმოსავლეთის ეკლესიაში მიღებული უზიარებლობა.

ქრისტიანული ეკლესიის იდეებს დასავლეთ ევროპაში თავისებური, აღმოსავლეთისაგან განსხვავებული სოციალ-ეკონომიური და კულტურული ნიადაგი დახვდა. დასავლეთის ახალი ხალხების ზნეობრივი და გონებრივი განვითარების დონესთან ერთად ამ გარემოებამაც თავისი ღრმა ბეჭედი დაასვა იქ მიღებულ საეკლესიო სასჯელების სისტემას. დასავლეთში საეკლესიო სასჯელების ცნება თავისებურად გადამუშავდა და შეეწყო და შეეზარდა იქ არსებულ ჩვეულებითი სამართლის ნორმებს. ასე რომ, ამ უკანასკნელის მიხედვით, დამნაშავის მონანიებას კი არა, მისთვის სამაგიეროს მიზღვას ეძლეოდა მნიშვნელობა. ეს მათთვის გაცილებით გასაგები და ბუნებრივი იყო. ისევე, როგორც საერთო სამართლის ნორმების მიხედვით დამნაშავეს დაზარალებულისა და მისი ნათესავებისათვის უნდა გადაეხადა დარღვეული სიკეთისათვის განსაზღვრული საზღაური, ასევე საეკლესიო სამართლით შეცოდებათა მოსანანიებლად ქონებრივი საზღაურის გადახდა შემოვიდა. ცოდვა აქ განიხილებოდა, როგორც იმ უფლებების დარღვევა, რომელიც ღმერთისთვისაა თანაარსი ადამიანთა მიმართ. ამიტომაც ისევე როგორც იმ შემთხვევაში, როდესაც პირი თავისი თანამემამულის უფლებებს არღვევს, მან განსაზღვრული გამოსასყიდი უნდა გადაუხადოს დაზარალე-

---

[13] იხ. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია. წ. II, ნაკვ. II, გვ. 528.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ბულს და მის ნათესავებს, რომ შურისძიების მსხვერპლი არ გახდეს, სწორედ ასევე ღმერთის უფლებების დამრღვევმა მას სამართლიანი საზღაური უნდა გადაუხადოს, რომ იმ ქვეყნად (საიქიოში) ღმერთმა მის მიმართ შური არ იძიოს[14].

დასავლეთ ევროპაში მიღებული საეკლესიო სასჯელები — მარხვა, ძილის აღკვეთა, ფსალმუნის განსაზღვრული რიცხვის გალობა, თაყვანისცემის გარკვეული რიცხვის შესრულება და სხვა მაშინდელ დასავლეთ ევროპაში საერო პირებს სასტიკად მიაჩნდათ და რომის ეკლესიაც ამ სასტიკი წესების შემსუბუქებაზე ზრუნავდა. სხვა გარემოებებთან ერთად ეს უკანასკნელიც იყო იმის მიზეზი, რომ კათოლიკური ეკლესია შემწყნარებლობას იჩენდა, როდესაც სასჯელების ფულადი სახეობის დანერგვას ხედავდა.

კელტურ-გერმანული შეხედულება სასჯელზე, როგორც სამაგიეროს მიზღვაზე, თანდათან ვრცელდება მოსანანიებელ სასჯელთა სფეროშიც[15].

რეცეპირებულისაგან შენარჩუნებული იქნა მხოლოდ ფორმა, სასჯელის შინაარსი ჩვეულებითი სასჯელის მართლშეგნებამ განსაზღვრა.

აღმოსავლეთის და დასავლეთის ქრისტიანული ეკლესიების პრაქტიკაში სასჯელთა სისტემა და სახეები სავსებით იდენტური არ ყოფილა. შემჩნეულია, რომ აღმოსავლეთის ეკლესიის პრაქტიკაში, განსხვავებით დასავლეთისაგან, სასჯელები ასე თუ ისე უფრო მსუბუქნი იყვნენ. რა თქმა უნდა, სწორი არ არის ზოგიერთ მკვლევართა აზრი, რომელნიც პრინციპულად უპირისპირებენ მართლმადიდებელი და რომის კათოლიკური ეკლესიის სასჯელთა სისტემას. რა თქმა უნდა, სწორი არ არის ზაოზერსკიც, რომელიც ცამდის ადიდებს აღმოსავლეთის ეკლესიის შეცოდებულთა კანონებს მათი ჰუმანური ხასიათისა და დამნაშავეთა მიმართ ლმობიერებისათვის, რომის ეკლესიასა და რომის ეკლესიის პენიტენციალებს კი ბარბაროსული სიმკაცრისა და საკანონო ქონებრივი სასჯელისათვის სასაცილოდ იგდებს და სამარცხვინოდაც კი თვლის. ამასთან დაკავშირებით აკად. ივ. ჯავახიშვილმა გამოთქვა თავისი მოსაზრება და მიუთითა, რომ აღმოსავლეთის ეკლესიის მხრივ შეცოდებულთათვის სასჯელის შემცირება და შემსუბუქება იმდენად კაცთმოყვარეობის მაღალი გრძნობებით არ იყო ნაკარნახევი, რამდენადაც ცხოვრების უკუღმართობისა და პოლიტიკის თვალსაზრისით, რადგანაც მძიმე სასჯელი აღმოსავლეთში დამნაშავეს ეკლესიაზე გულს უყრიდა და ზნეობრივადაც აშორებდა ეკლესიას[16]. მართლაც, იოანე მმარხველის ნომოკანონში ხშირად ვხვდებით სასჯელთა შემსუბუქებაზე მსჯელობას და შესაბამისად ნორმასაც. სიძვისათვის იოანე მმარხველამდე დაწესებული ყოფილა დამნაშავის შვიდი წლით უზიარებლობა. იოანე მას სამი წლით უზიარებლობის კანონით ცვლის „უძლურებისათვის ამის ნათესავისა". ნომოკანონის ავტორის აზრით, მკაცრი სასჯელების მომხრეები „კანონის დამძიმებათა სასოებას წარუკვეთენ" დამნაშავეს და ამით „შეცოდებულთა გარემიაქცევენ სინანულისაგან". ამავე მიმართულებით მსჯელობს ექვთიმე მთაწმინდელიც, რომელიც სავსებით გარკვეულად ამბობს, რომ პირველი წმინდათა მო-

———

14 Wasserschleben. Die Jrische Kanonensammlung. Giessen. 1874. გვ. 113—115.

15 В. Сокольский. О влиянии германского и кельтского права на систему кар и покаяний Западной церкви. ЖМНПР, 1882. окт.

16 ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია. წ. II, ნაკვ. II, გვ. 530.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

ციქულების და მსოფლიო საეკლესიო კრებების მიერ განწესებული კანონები „ფრიად მძიმე იყვნეს“ ხოლო შემდგომ ამისა ვასილი დიდმა რა დაინახა, ადამიანთა მოდგმა (კაცთა ნათესავი) უძლურია, ფრიად შეამსუბუქა შეცოდებულთათვის დაწესებული სასჯელებიო. ვასილი კესარიელის მიერ შემსუბუქებული სასჯელები აღმოსავლეთის მართლმადიდებლური ეკლესიის მესვეურებმა შემდეგში ისევ ხელმეორედ შეარბილეს. ამავე დროს გამონაკლისის სახით ისეთ მდგომარეობასაც ვხვდებით, როდესაც წინათ შემსუბუქებული სასჯელის ღონისძიებას კვლავ ამძიმებენ, მაგრამ საერთო სურათში ეს გარემოება ბევრს არაფერს ცვლის.

ვასილ კესარიელის მიერ შედგენილი განწესება შეურაცხმყოფელი კოცნა-მიახლოებისათვის სასჯელად აწესებდა 80 დღით უზიარებლობას, გარდა ამისა, კანონისტის სიტყვით, ცოდვილნი უნდა „დღითი-დღე ჭამდნენ პურსა და წყალსა“. ამავე დროს, სასჯელის შეფარდების პროცესში, კანონისტის რჩევით, დამნაშავეს სასჯელი უნდა შეუმოკლდეს („შენმცა შეუმოკლე კანონი იგი“). სასჯელის ღონისძიებად უჭმელობა, მუხლთა მოყრა, დამწყვდევა, ხმელითა პურითა და წყლით დატოვება, ზემდგომი ჭამა, აღმოსავლეთის ეკლესიის სამონასტრო წყობისათვის არ ყოფილა უცხო. კარგად იცნობს რა ყოველივე ზემოთქმულს, აკად. ივ. ჯავახიშვილი წერს:

„დასასრულ რომ არც ცემაა დასავლეთის ეკლესიის განსაკუთრებული სასჯელი, არამედ ბიზანტიაშიც და საქართველოშიაც ისევე, როგორც უფრო გულმოდგინედ რუსეთშიაც იყო მიღებული.

ამგვარად, ქონებრივ სასჯელს გარდა, სხვა განსხვავება არსებითად არ არის. განსახილველია, მაშასადამე, განსაკუთრებით ქონებრივი სასჯელის სისტემა და მისი თვისება და მნიშვნელობა.

როგორც ზემონათქვამიდან ცხადად ჩანს, დასავლეთისაც და აღმოსავლეთის ეკლესიებშიც ძველი მკაცრი სასჯელების შემსუბუქების აუცილებლობა თანასწორად შეგნებული ჰქონიათ და მათ სიმძიმის შემცირებას შესდგომიან. თუმცა ბერძენთა ეკლესია კაცთმოყვარეობაზე ლაპარაკობდა, მაგრამ სასჯელთა სისტემის შემსუბუქების ნამდვილი მიზეზი და მაიძულებელი გარემოება ეს თეორიული და განყენებული პრინციპი და გრძნობა კი არ იყო, არამედ ის მწარე გამოცდილება, რომ მოსალოდნელი სასჯელის სიმძიმის გამო შეცოდებულნი და დამნაშავენი თავიანთ ბრალეულობას მალავდნენ და მსჯავრს გაურბოდნენ. ეს რომ არ მომხდარიყო, აღმოსავლეთის, განსაკუთრებით საბერძნეთის ეკლესიამ სასჯელთა ხანგრძლივობის შემოკლება ირჩია. რაკი იგი ერთხელ ამ გზას დაადგა, მრავალჯერ სასჯელი შეამცირა და შეამსუბუქა.

დასავლეთის ეკლესიამ სულ სხვა გზა აირჩია. სასჯელთა სისტემის შემსუბუქების მაგიერ, მან ქონებრივი საზღაურის სასჯელიც შემოიღო, რომელიც მონანიების სისტემასთან ერთად დამნაშავეს მის პასუხისმგებლობას ხშირად სასჯელზე წინანდელ არანაკლებ სიმწვავით აგრძნობინებდა[17].

მიუხედავად ყოველივე ზემოთქმულისა, არ შეიძლება ერთი გარემოება მხედველობის გარეშე დავტოვოთ: ბერძნული კანონიკური სამართლი, ისევე, როგორც ბიზანტიურ-ბერძნული სამართალი საერთოდ, VI—XII საუკუნეებში მაინც, ვითარცა დასავლეთ ევროპასთან შედარებით უფრო განვითარებული ქვეყნის საზოგადოებრივი ურთიერთობის ამსახველი, როგორც ზოგადად სა-

---

[17] ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია. წიგნი II. ნაკვ. II, გვ. 531.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

მართლებრივი კულტურის, ასევე სასჯელთა სისტემის შედარებითი სიმსუბუქის თვალსაზრისით მაღლა იდგა კათოლიკური ქვეყნების საეკლესიო სამართალთან შედარებით.

ბერძნულ კანონიკურ სამართალში დასჯითი და ფორმალური ელემენტები გაცილებით უფრო მეტად იყო განვითარებული, ვიდრე დასავლეთის ეკლესიაში.

არ უნდა იყოს ზუსტი ივ. ჯავახიშვილი, როდესაც დასავლეთის ბერძნულ მართლმადიდებლურ ეკლესიაში სასჯელთა სისტემის შემსუბუქების ნამდვილ მიზეზად იმ გარემოებას თვლის, რომ „მოსალოდნელი სასჯელის სიმძიმის გამო შეცოდებულნი და დამნაშავენი თავიანთ ბრალეულობას მალავდნენ და მსჯავრს გაურბოდნენ-ო". ცნობილია, რომ იგივე მიზეზი დასავლეთ ევროპაშიც მოქმედებდა. სასჯელები აქაც მძიმე იყო და ამიტომაც სასჯელის სიმძიმის შიშით თავიანთ ბრალეულობას იქაც არ ამხელდნენ დამნაშავეები. კათოლიკური ეკლესია რომ თავის სასჯელების სისტემით უფრო მკაცრი და ბარბაროსული იყო, ეს შემდგომში ინკვიზიციების ეპოქაში უფრო ნათლად გამოვლინდა. ფაქტია, რომ კათოლიკურმა ეკლესიამ ხელოვნურად შექმნა დანაშაულებათა ისეთი შემადგენლობები, რომელთაც შედეგად მოსდევდათ მასობრივი მასშტაბებით ადამიანთა ჟლეტა. იგივე კათოლიკური ეკლესია ამტკიცებდა ადამიანებსა და ეშმაკს შორის კავშირის შესაძლებლობას და გავლენას ახდენდა საერო კანონმდებლობაზედაც, რათა მკაცრი სასჯელები დაწესებულიყო ეშმაკთან ურთიერთობისათვის, ჯადოსნობის და ერეტიკოსობისათვის. ყოველ შემთხვევაში, ფაქტია და არ შეიძლება იმის უარყოფა, რომ აღმოსავლეთის ქრისტიანული ეკლესიის მიზეზით ისე დიდი ოდენობით არ დაღვრილა უდანაშაულო ადამიანთა სისხლი, როგორც ეს მოხდა დასავლეთ ევროპაში ინკვიზიციის პარპაშის დროს.

ახლა დავუბრუნდეთ ისევ ქართულ ეკლესიაში სამოქმედოდ მიღებულ სჯულის კანონს და ვნახოთ ცალკეული ცოდვისა და დანაშაულისათვის როგორ სასჯელებს აწესებდა იგი.

იოანე მმარხველი ჩამოთვლის იმ მთავარ დანაშაულობებს, რომელთანაც აუცილებლად უნდა იბრძოდეს ეკლესია. ასეთებია: ხელით დაცემა (ონანიზმი), მრუშობა, მამათმავლობა, უსაკო პირის გახრწნა, პირუტყვთმავლობა, სისხლის აღრევა და „ნებით გინა უნებლიეთ კაცის კლვა"[18]. კანონმდებელი იმოწმებს პავლე მოციქულის სიტყვებს და ამბობს: „ნუ სცთებით — არცა მეძავთა, არცა კერპთმსახურთა, არცა მემრუშეთა, არცა მპარავთა, არცა მომთვრალეთა, არცა მტაცებელთა სასუფეველი ღვთისა ვერ დაიმკვიდრონ"-ო. ამასთან დაკავშირებით ავტორი იძლევა მეძავის ცნების განმარტებას და წერს: „მეძავი არა მას ეწოდების, რომელ ერთგზის ანუ უმეტესცა შეემთხვიოს, ანუ იძულებივ წააკიდოს, არამედ რომელი განზრახვით და წარმადებით იყოს მოქმედი ცოდვისა-ო".

მრუშობას ავტორი ასხვავებს სიძვისაგან. იოანე მმარხველის აზრით, მრუშობასთან იმ შემთხვევაში გვაქვს საქმე „რაჟამს ქრმის ცოლსათანა ვინ დაეცეს ანუ ცოლიანსა მამაკაცსა მოუწოდოს დედაკაცმან თავისთანა დაცემად-ო". მრუშობის ასეთი გაგება შემდგომში ათვისებული იქნა საერთო კანონმდებლობის მიერაც.

[18] Н. А. Заозерский. А. С. Хаханов, Номоканон Иоанно Постника. М., 1902, с. 20.

მამათმავლობისათვის შემამსუბუქებელ გარემოებად ითვლება „სიგლახა-კე", „სიყრმე" და ძალადობა. ამ შემთხვევაში ჩვეულებრივზე უფრო მსუბუქი სასჯელი ინიშნება. უასაკოდ ქალიც და ვაჟიც მხოლოდ 11 წლის ასაკამდე ითვლებიან და მათი გახრწნაც ამ შემთხვევაში დიდ დანაშაულად იყო მიჩნეული.

ალბათ ბიბლიის („ძველი აღთქმის") გავლენით პირუტყვთმავლობა მძიმე დანაშაულად იყო მიჩნეული ბიზანტიაში. ასევე იოანე მმარხველთანაც.

სჯულის კანონის მიხედვით სასტიკად ისჯება აგრეთვე სისხლის აღრევაც. ამავე დროს ხსენებული საკანონმდებლო ძეგლი იძლევა ამ დანაშაულობის ფართო დიფერენციაციას. სასტიკად უნდა დაისაჯოს პირი, რომელსაც ორ დასთან აქვს სქესობრივი ურთიერთობა, მაგრამ აქ განსხვავებულ უნდა იქნეს დედით ერთი და მამით ერთი და. უფრო მძიმე დანაშაულია დედით და მამით ღვიძლ დასთან აღრევა. მამის ძმისწულთან და დედინაცვალთან აღრევაც სასტიკად უნდა აიკრძალოს. „ხოლო უძვირესი და უსაწყლობელესი დისა და ასულისა არს აღრევა თვისსა დედასა თანა, რომელ ესე წარმართთა შორის იქნების სპარსთა და ოვჳიკთა და სხუათა უსჯულოთა"[19]. მართლაც სპარსელებთან, როგორც ამის შესახებ სანდო ცნობები მოგვეპოვება, ახლო ნათესავთა შორის ქორწინება ხშირი მოვლენა იყო. სამეფო სახლის შიგნით და არისტოკრატიულ წრეებში უახლოეს ნათესავთა შორის ქორწინება ლეგალური მოვლენა იყო. ცნობილია, რომ აქემენიდმა კამბიზმა იქორწინა თავის ღვიძლ დაზე, ხოლო არტაქსერქსე მეორემ კი ცოლად საკუთარი ასული შეირთო. სხვათა შორის იაკობ ცურტაველის „შუშანიკის მარტვილობის" ერთ-ერთი რედაქციის მიხედვით ვარსქენ პიტიახშსაც სურდა საკუთარი ასულის ცოლად დასმა. როგორც ჩანს, ახალი წელთაღრიცხვის V საუკუნის სპარსეთშიც კი ასეთ მოქმედებას სავსებით ნორმალურად თვლიდნენ. ასეთი იყო სპარსული ტრადიცია[20]. სწორი ჩანს ცნობა, რომ სპარსეთში დედასა და შვილს შორის ქორწინებასაც ჰქონია ადგილი. ქრისტიანული ეკლესია ასეთ უმსგავსოებას გადაჭრით ებრძოდა. ამ მხრივ ქრისტიანობა პროგრესულ როლს თამაშობდა.

კანონმდებლობის აზრით, სასჯელი მით უფრო მძიმე უნდა დაწესდეს, რაც უფრო ახლო ნათესავთა შორის ხდება სისხლის აღრევა. ასევე მამათმავლობაც ახლო ნათესავთა შორის უფრო სასტიკად ისჯება, ვიდრე გარეშეთა შორის.

ნებით მკვლელობისათვის კანონმდებელი აწესებს ოცი წლით უზიარებლობას. იგივე ქმედობისათვის, თუ კი იგი უნებლიეთაა ჩადენილი, დადგენილია ათი წლით უზიარებლობა. გათხოვილ, ქმრიან ქალთან კი — 15 წლით უზიარებლობა. მაშასადამე, კანონიკური სამართლის თვალსაზრისით უნებლიეთ მკვლელობაზე უფრო მძიმე დანაშაული იყო ქმრიან ქალთან მრუშობა. იგივე სასჯელი იყო გათვალისწინებული მამათმავლობისათვის. ქვრივთან, მხევალთან ან მეძავთან სქესობრივი კავშირისათვის სასჯელად გათვალისწინებული იყო შვიდი წელი უზიარებლობა.

თუ როგორ გულმოდგინედ იცავდა ქრისტიანული ეკლესია მის მიერ შექმნილ და დანერგილ ნათესაობის ახალ სისტემას, ეს გარკვევით ჩანს იმ ფაქტიდან, რომ განზრახ მკვლელობისათვის ოცი წლის უზიარებლობა იყო სასჯელის ღონისძიებად გათვალისწინებული, ხოლო თუ ნათლია ნათლულთან მრუშობას

[19] იქვე, გვ. 26.

[20] А. Сулеймани. Семья в сасанидском государстве. Известия А Н Азербайджанской ССР. Серия обществен. наука. № 3. 1961. с. 88—98.

დაიწყებდა, სასჯელის სახით ოცდახუთი წლით უზიარებლობას ადგენს კანონმდებელი. ფეოდალური საზოგადოების პოლიტიკური ორგანიზაციის დამახასიათებელი თვისებაა ეკლესიის უზარმაზარი როლი სახელმწიფოებრივ და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. რელიგიური იდეოლოგიაა გაბატონებული ხსენებულ საზოგადოებაში. ამ უკანასკნელით არის გაჟღენთილი გაბატონებული სამართლებრივი შეხედულებები. საწარმოო ძალების განვითარების დაბალი დონე ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა რელიგიური იდეოლოგიის ასაყვავებლად ფეოდალიზმის დროს. აქედან გასაგებია ის დიდი გავლენა რელიგიისა სამართლის სისტემაზე, რასაც შუა საუკუნეებში ჰქონდა ადგილი. ამასთან დაკავშირებით ჩვენთვის გასაგები ხდება სჯულისკანონის მიხედვით სასჯელთა სისტემის არსი. დანაშაულის სიმძიმის შეფასება აქ რელიგიური მსოფლმხედველობის ასპექტში ხდება. განზრახ მკვლელობისათვის იოანე მმარხველის ნომოკანონი ოცი წლით უზიარებლობით სჯის დამნაშავეს, ხოლო დედასა და ასულსა თანა მრუშობისათვის ოცდაათი წლის უზიარებლობით. თხუთმეტი წლის განმავლობაში ზიარება ალეკვეთება იმ პირს, ვინც „ერთ-კერძო“ დასთან „დაეცემა“. კანონმდებლის აზრით, თუ ვინმე ხუცის ან დიაკვანის ცოლთან სქესობრივ კავშირს დაიჭერს „მეუღლეთა მათთა მკვლელ არს“. ამ მოსაზრებით ხსენებული დანაშაულისათვის კაცის კვლის სასჯელი წესდება. VI მსოფლიო საეკლესიო კრების დადგენილებაში გარდა უზიარებლობისა, სასჯელის ღონისძიებების სახით გათვალისწინებულია „მარხვა“, „მუხლთ-დრეკა“ და სხვა. ქალის მოტაცებისათვის დამნაშავე ეკლესიიდან მოკვეთით ისჯება.

თუ გათხოვილი ქალი ქმარს მიატოვებდა და სხვისას წავიდოდა, მრუშობის სასჯელს იმსახურებდა. ხოლო „რომელმან დაუტეოს ცოლი თვისი გარეშე სიტყვისა და სხვა შეირთოს, იმრუშოს, უკეთუ კულა მოიქცეს სინანულად და უჯეროდ შერთული იგი განიშოროს, სინანული მისი ესრეთ იყოს, ორ წელს ქვედავდობასა შინა აღასრულოს, ერთსა წელიწადსა ერისა-თანა დასდგეს და მეშვიდესა წელსა ღირს იქმნას ზიარებისა, უკეთუ ცრემლითა მხურვალითა შემუსვრილთა გულითა შეინანოს“[21].

„ვაჰანის ქვაბთა განგების“[22] მიხედვით სასჯელთა შორის ვხვდებით მონასტრიდან მოკვეთას, განდევნას. მონასტრის წესდების სერიოზული დარღვევისთვის ძირითადი სასჯელი იყო მონასტრიდან განდევნა და თანამდებობიდან გადაყენება. მონასტრიდან განდევნას დამატებითი ღონისძიების სახით ზოგჯერ ქონებრივი სახის სასჯელიც ემატებოდა.

რა თქმა უნდა, რიგი მძიმე ხასიათის დანაშაულს საერო და საეკლესიო ხელისუფლება ხელიხელჩაკიდებული ებრძოდა. დამნაშავეს ამ შემთხვევაში შეეფარდებოდა როგორც საეკლესიო, ასევე სახელმწიფო სასჯელიც. მაგრამ გვიანი შუა საუკუნეების „საქართველოში“, სამეფო ხელისუფლების შესუსტებასთან დაკავშირებით, აგრეთვე სხვა მიზეზებით, ხშირად საეკლესიო სამართლის ძეგლებში ვხვდებით სახელმწიფო სასჯელების შეფარდების მოთხოვნასაც, ამ მხრივ ყურადღების ღირსია XVI საუკუნის შუა წლებში იმერეთის სამეფოში შედგენილი ე. წ. „კათლიკოზის სამართალი“[22]. სადაც ვკითხულობთ:

---

[21] Х. С. Хаханов. Правила VI вселенского собора, с. 37.

[22] „ვაჰანის ქვაბთა განგება“. 1939. ლ. მუსხელიშვილის გამოც.

[23] იხ. ს. კაკაბაძე, სამართალი კათალიკოზისა და მისი შედგენის დრო. ტფილისი, 1913. შდრ. ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. I, 1963, გვ. 397.

ეროვნული ბიბლიოთეკა

„რომელმან უბრალოდ ცოლი დააგდოს შეჩუენებულიმცა არს წმინდათა მოციქულთაგან და სიკუდილითა განიპატიჟოს“.

„ვინცა ანუ დიდმან, ანუ თავადმან, ანუ აზნაურმან, ანუ გლეხმან რძალი შეირთოს შეჩუენებულიმც არს ღვთისაგან მისთა წმინდათაგან და შუიდთა კრებათაგან, წმინდათა მოციქულთაგან. კაციცა და დედაკაციცა გალმა-გამოღმა დაკირონ და მკირავნი ჩუენგან დალოცვილ და კურთხეულ იყუნენ“.

წყარო ასეთი დადგენილებებისა, როგორც ეს კათალიკოზთა სამართალშიაც არის აღნიშნული, უნდა იყოს სჯულისკანონი. ერთგან კათალიკოზთა სამართალში იკითხება: „ვინცა კათალიკოზს და ეპისკოპოზსა აგინოს და უპატიურობა ჰკადროს, რარიგადაც სჯულისკანონში ეწეროს, იმ რიგად განიპატიჟოს“-ო. ტყვის გაყიდვისათვის „კათალიკოზის სამართალი“ აწესებს „წმინდათა კრებულთაგან შეჩვენებას და განხდას“. გარდა ამისა ხსენებული დამნაშავე უნდა ჩამოახრჩონ.

ეკლესიის მკრეხელთათვის სიკვდილით დასჯა იყო გათვალისწინებული. ასე რომ „კათალიკოზთა სამართალ-“ში საჯარო, სახელმწიფო სასჯელები სავსებით აშკარად იყო გამოხატული.

Г. Н. НАДАРЕЙШВИЛИ

ЦЕЛЬ И ЗАДАЧИ НАКАЗАНИЯ ПО ЦЕРКОВНОМУ ПРАВУ

Резюме

Древняя грузинская христианская церковь и грузинское церковное право способствовали усвоению основных понятий передового для своего времени греко-римского права, разработке субъективной стороны преступления, освобождению от ответственности за случай (казус) и т. д. Сущность церковных наказаний состояла в том, что преступника лишали всех или только некоторых прав и благ в зависимости от степени вины подсудимого. Целью наказания в основном признавалось исправление преступника через публичное покаяние (наказание) и его «воссоединение» с церковью.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტის ქართული სამართლის ისტორიის განყოფილებამ

გ 162/32

ფასი 85 კაპ.

ინდექსი 76196